

А. С. Ибраева, С. Б. Гончаров

НОҚУҚ АСАСЛИРИ

Умумий билим беридіған мектепләрнин
9-сипатири үчүн дәрислиқ

*Қазақстан Жұмһурийити Билим және наука
министрлигі тәстікливді*

9

Алмута "Мектеп" 2019

УДК 373.167.1

ББК 67.0я72

И15

Тәржиман *Fәйрәт Исраилов*

Ибраева А. С., Гончаров С. Б.

И15 Ңокуқ асағынан. Үмумий билим беридиган мәктәплөрниң 9-сынаплири
үчүн дәрислик. — Алмута: Мектеп, 2019 — 152 б., сур.

ISBN 978—601—07—1290—4

И 4306020700—156
404(05) 82(1)—19

УДК 373.167.1
ББК 67.0я72

ISBN 978—601—07—1290—4

© Ибраева А. С., Гончаров С. Б., 2019
© Тәржиман Исраилов Г., 2019
© “Мектеп” нәшрияты, бәдий
безек, 2019
Пүткүл ңокуқлири қоғдалған
Нәширгө айт мұлкий ңокуқлар
“Мектеп” нәшриятыға тәэллук

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

I бөлүм.
НОҚУҚ ВӘ ДӨЛӘТ

II бөлүм.
КОНСТИТУЦИЯЛИК НОҚУҚ

III бөлүм.
ГРАЖДАНЛИК НОҚУҚ

IV бөлүм.
ӘМГӘК НОҚУҚИ

V бөлүм.
АИЛӘВИЙ НОҚУҚ

VI бөлүм.
МӘМУРИЙ НОҚУҚ

VII бөлүм.
ЖИНАЙИ ИШЛАР
НОҚУҚИ

КИРИШМӘ СӨЗ

Киммәтлик окуғчилар!

Дунияда һәр жили һәркандак мурәkkәп вәзийәтләр, вақиәләр йүз берип, адәмләр оттурисидики мунасивәтләр өзгирип, улар һәрхил вә барғансири мурәkkәп болмаңта. Адәмләр оттурисидики мунасивәтләр һәр түрлүк ижтимаий нормилар билән рәтлинип туриду. Мошу нормилар ичидә һокуқ нормилири алайдә әһмийәткә егә. Улар елинизинң қанунлирида тәстиқлинип бәkitилгән.

Силәр бир нәччә жилдин кейин Қазақстан Жұмғарийитиниң толук һоқуқлук гражданлири болисиләр. Бу силәр КЖ Конституациясидә көрситилгөн барлық һоқуқларға егө болуп, барлық мәжбuriйәтлөрни орунлайсиләр дегенликни билдүриду. Мана мошу мәсилиләргө “Ноқуқ асаслири” пәнини оқуп үгөндөнде алайдың диккәт бөлүнгөн.

Бу пәнниң мәхсити — силәрдә жәмийәтлик өң мұһим мұнасиветтіләрни рәтләйдиган нормиларниң бирикмисидин ибарәт һоқуқ тоғрилиқ системиلىқ билимни шәкилләндүруш; сөясий һакимийәт тәшкилати, жәмийәтни башқуридиған сөясий институт сұпитидики дөләт тоғрилиқ билим бериш; өң мұһим һоқуқ тармақлири билән қанун нормилири һөккідә чүшөнчини шәкилләндүруш болуп несанлиниду.

Шуни тәкитләймизки, һөрбир адәм өз елиниң қанунлирини билиши, һөрмәтлиши вә уларға өмәл қилиши лазим. Бу Қазақстанда яшаватқан барлық адәмләргө мунасивәтлик болуп, өзлирини намайән қилиши вә өз нәтижиләргө йетиши үчүн һәммидин авал қанунға риайә қилидиган гражданлардин болуши зөрүр.

Бу дәрислик оқуш программисиға мувапиқ тәйярланди. Дәрисликни оқуп үгинип, силәр өз мөвқәнләрни қоғдашқа, һоқуқлириңларни һимайә қилишқа, мәжбuriйитиңларни орунлашқа ярдәмлишидиған зөрүр билимни алисиләр. У силәргә келәчектә ишқа орунлашқанда, келишимләр түзгөндө, өз тиҗаритиңларни башлиғанда, некалашқанда ярдәм бериду.

Дәрисликтө Қазақстан Жүмһурийитиниң нοқуқ системиси тоғрилик зөрүр өхбаратлар бар. Шундақла ениң бир мавзуларға бағлинишлик həрхил қизиқарлық тапшуруқлар берилгөн; өмөлияттин, тарихтин həрхил мисаллар көлтүрүлиду. Бу силөргө материални төхиму яхши өзлəштүрүшкө, креатив вə тəнқидий тəпəккүр қилишқа, өмөлий маңарəт билəн тəтқиқат қабилийитиңларни риважландурушқа ярдəмлишиду. Мошу оқуш пəнини үгəнгəндин кейин силəр жəмийəт, дəлəт қанунлирини бузмай қандак наят кəчүрүш керəклигини билидиған болисилəр. Силөргө муваппəқийəтлəр тилəймиз!

Нөрмәт билән дәрислик мүәллиплири

I бөлүм. ҢОҚУҚ ВӘ ДӨЛӘТ

§ 1. ҢОҚУҚ ЧУШӘНЧИСИ

Барлық адемлөр һәрхил алақә яки мунасивәтлөр бағлайду. Адемлөр оттурисидики мунасивәтлөрниң қандақ рәтлинидиғанлиғини ойлап көрәйли. Қандақ қаидилөр можут? Уларни орунлаш қандақ төминлиниду? Тоғра билән натоғра, рухсәт қилинған билән мәнъий қилинған һәрикәтлөрниң чөк-чегариси қәйәрдә? Әхлак, тәртип қаидилирини ким бәлгүләйду вә орнитиду? Алди билән жәмийәтлик мунасивәтлөрниң һәрхил болидиғанлиғини тәқитләш лазим. Адем жәмийәттин сирт яшалмайду, у пәкәт жәмийәттә, башқа адемлөр билән өз ара бағлинишила өз имканийәтлирини пайдилинип, наят көчүриду, шатлиниду, сөйиду, достлишиду, ишләйду. Һәрхил әхлақ-тәртип қаидилири можут. Мошу қаидилөр бизгө өзимизни бехөтөр һис қилип, өз иш-һәрикәтлиrimизгә ишәшлик болушқа мүмкінчилик бериду.

Бұгүн дәристә:

- ижтимаий нормилар системисидики ңоқуқ чүшәнчеси билән униң ролини қараштуримиз.

Асасий сөздәр

- ңоқуқ
- ңоқуқ нормилири
- ижтимаий нормилар
- әхлақ

Қазақстан Жүмһурийитиниң Конституцияси вә дөләт рәмзалири

Мәсилән, йол қатнаш қаидилиригө һәммиси — пиядә маңғучилар, найди-ғучилар, йол ясаш-жөндәш мәһкимисиниң ишчи-хизметчилири вә б. әмәл қилиши лازим. Әгер бу қаидиләрни бузса, һәрхил вакиәләр йүз бериду. Уларниң ақивлетлири интайин жиддий болуши мүмкин.

Іәрбір адемниң өз мәнпийәтлири билөн еттияжлири бар. Уларни үйғунлаштуруш үчүн умумий қаидиләр зөрүр. Бу қаидиләр **ижтимаий нормилар** дәп атилиду. Улар жәмийәттө тұрақтық, тәртип, мәлум бир тәңпұңлуқ болуши үчүн зөрүр. Ижтимаий нормилар жәмийәттө, адемләрниң муамилисідө пәйда болуп, жәмийәт шулар арқылы өз идеаллирини сақладап қоллап-қувәтләйдү.

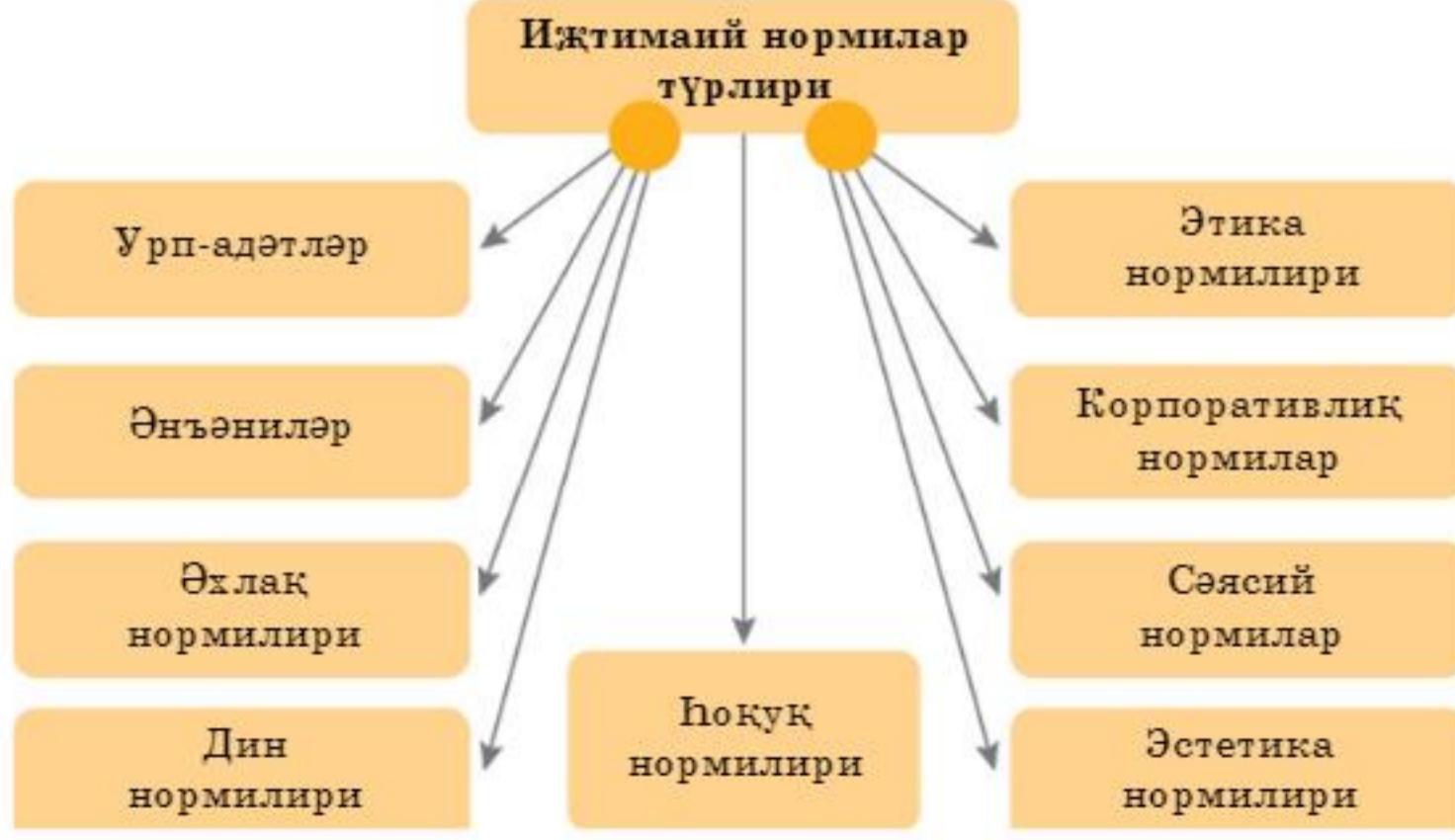
Диққат ағдуруңлар!

Нормилар — һәммиси әмәл қилишқа вәзипилик қаидиләр. Ижтимаий нормилар жәмийәттә пәйда болуп, уларни жәмийәт асасий, зөрүр қаидиләр сүпитетідә қобул қилиду вә тәминләйдү, барлық адемләр қоғдайду.

Ижтимаий нормилар жәмийәт үчүн бирдек әһмийәткө егө өмес. Жәмийәт үчүн өң асасий қәдрийәтләрни: наят, саламәтлик, әркинлик, мұлук, бехәтәрликни һимайә қилидиган ижтимаий нормилар өң муһим болуп несаплиниду. Улар жәмийәтниң пүтүнлигини тәминләп, уннанға тұрақтық, хатиржәмлик бериду.

Ижтимаий нормилар вақит өтүши билөн өзгирип туриду. Қедимий заманларда урп-адәтләр, рәсим-қаидиләр, өнъениләр асасий нормилар еди. Һазир болса, өхлақ, һокук, этика нормилири асасий болуп несаплиниду. Ижтимаий нормилар өз заманиға муважиқ келиду (1-схема).

1-схема

Қанунларда бәкитилгөн жүрүш-туруш, өхлак-тәртип қаидилири *һоқуқ* дәп атилиду.

Әтө сақланлар!

Юристлар һоқуққа әң муһим жәмийәтлик мұнасивәтләрни рәтләйдіған, һәммиси әмәл қилиши вәзипилик нормилар системиси сұпитидә ениқлима бериду. Бу нормилар әркинлик, адаләтлик, баравәрлик, гуманизм охшаш идеяләргә асаслиниду.

Шуни тәкитләш лазимки, һоқуқни дәләт һимайә қилиду. Һоқуқ бизниң һәрбиrimизгө өзини қандак тутуш керәклиги вариантини таллавелиш имканийитини бериду. Униңға барлық адәмләриң риайә қилиши шәрт, у адәмгө һимайә түйғусини бериду. Шуңлашқа һоқуқ қәдрийәт сұпитидә етирап қилиниду. Һоқуқ шундақла жәмийәтниң өхлақий вә мәнивий асасида шәкиллиниду, у адәмниң аң-сөвийәсигө вә дәләтниң күчигө бағлиқтур.

Һоқуқ дәләт органлириниң қурулмисини, уларни шәкилләндүрүш усуллирини, адәмниң һоқуқлирини вә вәзипилирини бәлгүләп, ениқлайду. Һоқуқ нормилири билим елиш, саламәтликни сақлаш, аилә қуруш вә уни мустәһкемләш үчүн шарапт яритиду. Һоқуқ адәмләргө төвөндикичә: һоқуқ вә әркинликләр бериш, рәғбәтләндүрүш, вәзипиләрни бәлгүләш, жазалаш, мәжбурлаш арқылы тәсир қилиду.

Накимийәт институтлириниң дәсләпки шәкиллири, урпи-адәтләр охшаш дәсләпки тәртип нормилири жәмийәт тәрәққиятиниң иптидай басқучида қелиплашқан. Дәләт техи болмиған, накимийәтни урук ақсақаллири өмәлгө ашурған. Жұмаәлик мұнасивәтләр урпадәтләр, өнъениләр, рәсим-қаидиләр, мәнъий қилишлар (табу) билән рәтләнди. Һәммиси орунлашқа вәзипилик болған нормилар системиси сұпитидә һоқуқ кейинирек, дәләт билән биллә пәйда болди.

Һоқуқниң мәнийити заманивий жәмийәт мұнасивәтлирини рәтләштин, жәмийәтниң турақлиғини вә уюшчанлиғини қолға көлтүрүштин, демократияни, инсан һоқуқлири билән әркинликлирини өмәлгө ашуруштин ибарәт. Әгәр дикқәт билән ойлинип қариса, һоқуқниң инсан жәмийитидики өһмийити билән қиммити рошәндур. Чүнки һоқуқ бизгө неминин яман, неминин яхши екәнлигини көрситипла қалмайду, у шундақла бизгө муамилидә вә турмуштиму ярдәмлишиду. Мәсилән, һәрқайсымиз һәркүни бир нәрсә сетивалимиз, автобус яки таксида маңымиз, театр яки киноға баримиз, ишләймиз, сайламға қатнишмиз вә һаказа. Мошу барлық һәрикәтләр һоқуқ вә униң нормилири билән рәтлиниду.

Ноқуқниң бир қатар бәлгүлири бар. Улар:

- **Нормативлик бәлгүси.** У ноқуқ — нормилардин, өхлақ-тәртип қаидилиридин ибарәт дегендиктур. Бу нормилар гражданларнан әркинлиги чөк-чегарисини бәлгүләйдү.
- **Системелик бәлгүси.** Бу ноқуқ — өз ара бағлинишқан вә мәлум бир системада орунлашқан нормилардин тәрkip тапқан дегендиктур. Бу нормилар гражданларнан әркинлиги чөк-чегарисини бәлгүләйдү.
- **Барлығиниң өмөл қилиш мәжбүрийлиғи (умумий мәжбүрий) бәлгүси.** Ноқуқ нормилири — жинисидин, ирқидин, миляй тәэллуклиғидин, ижтимаий мәртвисидин, паравәнлик дәрижисидин, динидин, сәясий етиқатидин қөтъий нәзәр, барлығиниң өмөл қилиши мәжбүрий нормилардур.
- **Шәкил бәлгүси.** Ноқуқ қанун вә башқа нормативлик ноқуқ актлири түридө рәсмий шәкилдө болиду.
- **Дәләт тәрипидин тәминлиниши.** Дәләт ноқуқ нормилирини бузған наләттө мәжбурлаш чарилирини қоллиниши мүмкін.
- **Ноқуқниң әрк характери.** Ноқуқ нормилирида дәләтниң әрки ипадилиниду.
- **Рәтлигүч бәлгүси.** Ноқуқ жәмийәтлик мұнасивәтлөрни рәтлигүчи болуп несаплиниду.
- **Нәрикәтчанлық бәлгүси.** Ноқуқ жәмийәт билөн тәрәккүй етиду.

Ноқуқ функциялирини қараштуrimиз. Ноқуқ функциялири дәп, ноқуқ билөн тәсир қилишниң асасий йөнилишлирини чүшиниш қобул қилинған. Ноқуқ функциялири униң жәмийәтлик мұнасивәтлөрни тәрптикө көлтүрүш жәриянидики ролини көрситиду.

Ноқуқниң икки асасий функцияси — *рәтлигүчи* вә *қоғдигүчи функциялири* бар (2-схема).

Шундақла ноқуқниң икки қошумчә функцияси — тәрбийәвий вә идеологиялық функциялири бар (3-схема).

2-схема

Ноқуқниң асасий функциялири

Рәтлигүчи функцияси —
ижабий өхлақ-тәртипни
орнитишқа қаритилған

Қоғдигүчи функцияси —
гражданларнан ноқуқлирини,
әркинликлирини қоғдашқа
қаритилған

Ноқуқниң қошумчә функциялари

Тәрбийәвий функцияси — ноқуқниң адәмниң аң-сәвийәсигө вә унинда ноқуқ нормилирини орунлашқа ижабий қаидиләрни шәкилләндүрүшкә тәсир қилиши

Идеологиялык функцияси — жәмийәттә һәрбир адәм учун пәйдін-пәй зөрүр болидиған мәлум бир идеяләрни вә нәзәрийәләрни шәкилләндүрүштур

Ноқуқ нормилири өхлақ нормилири билән зич бағлинишилдіктүр. Өхлақ — адәмниң тәртивини, жүруш-турушини рәтләйдиған нормилар билән принциплар системиси. Өхлақ-тәртип адәмниң етиқатиға вә яхшилиқ һәм яманлық, адаләтлик һәм адаләтсизлик, вижданлық һәм виждансизлик һәкқидиқи төсөввурлириға асасланған. Өхлақ жәмийәтлик мұнасивәтләрниң өң ишәшлик вә күчлүк рәтлигүчиси. Өхлақ балилиқ чағдин сиңдүрүлиду. Нәқ өхлақ нормилири бизгө һәрхил вәзийәтләрдә өзимизни қандак тутушимиз керәклигини көрситиду. Әгәр өхлақ нормилири бузулса, у чағда ноқуқ нормилириму бузулиду. Ноқуқ өхлаққа асаслиниду. Ноқуқ өхлақсиз болуши мүмкін өмәс, өхлақму адаләтсиз, ноқуққа қарши болуши мүмкін өмәс.

Өхлақ тоғра вә натоғра, яхшилиқ вә яманлық өлчәмлирини бәлгүләйду. Өхлақ адәмни тәрбийиләйду вә сәлбий һәрикәтләрниң алдени елишқа қаритилған. Өхлақ тоғрилиқ пән этика дәп атилиду. Этика өхлақниң пәйда болуш мәсилисиси, унин нормилириниң мәнийитини вә қоллиниш механизмини үгиниду, бу нормиларни чүшөндүриду. Өхлақни адәмләр өзлири у яки башқа һәрикәтләрни мақуллаш яки өйиплөш арқылы қылыштыру.

Мисал. Заманивий Фәрип аилисидә балилар камаләткә йетип өйидин кетиду вә мустәқил яшайду. Қазақстанда әксичә, аилә әнъәнивий үч әвлат вәкиллиридин ибарәт вә улар өз ара зич бағлинишқан. Униң үстигә бу алақә, һәтта аилә бир өйдә турғандыму, шундақла бовиси билән момиси балилири вә нәврилиридин жирақта турсиму, можуттур.

Өхлақниң иккى тәрипи — шәхсий вә колективлиқ тәрипи бар. Биринчидин, һәрбир адәм өзинин еңтияжини қанаәтләндүрүшкә тиришиду. Иккинчидин, адәмгә жәмийәт, коллектив, аилиниң еңтияжи билән мәнпийәтлириниму һесапқа елиш зөрүр.

Нәрбір адәм өз наягинин принциплирини өзи мустәқил ениклайду. Бирақ һәрбір адәм жәмийәттә вә коллективта яшайдығанлиғини вә өзинин қабилийитини пәкәт адәмләр арисида өмәлгө

ашуралайдиғанлиғини унту маслиғи керек. Шунлашқа өхлақ нормилири һем жәмийетниң, һем һөрбир адәмниң бәхитлик наят көчүрүши үчүн зөрүр. Іазир дөлөт вә жәмийет яшларниң өхлақ тәрбийисиге соң диққет бөлүватиду.

Шундақ қилип, ижтимаий нормилар системисида һоқуқ нормилири алғанын орунни егиләйдү. Уларни дөлөт санкцияләйдү вә капаләтләндүриду, улар барлығы үчүн өмөл қилиш мәжбuriй болған қанунлар вә башқа нормативлик һоқуқ актлири түридө ипадилиниду.

Глоссарий

Һоқуқ — һәммиси үчүн өмөл қилиш мәжбuriй болған вә шәклән бәлгүләнгән юридик нормилар системиси. Бу нормиларни дөлөт санкцияләп капаләтләндүриду вә улар жәмийетлик мұнасиватләрни рәтләйдү.

Һоқуқ нормилири — әхлақ-тәртипниң қанунларда бәkitилгән қаидилири.

Әхлақ — адәмниң тәртивини рәтләйдіған нормилар вә принциплар системиси. У адәмниң етиқатиға вә яхшилиқ һем яманлық, адаләтлик һем адаләтсизлик, вижданлық һем виждансизлик һәккидиқи тәсәввурлириға асасланған.

Һоқуқ функциялири — һоқуқ билән тәсир қилишниң асасий йөнилишлири.

Этика — әхлақ тоғрилиқ пән.

Дин нормилири — диний мәнбәләрдә рәсмийләшкән жүрүш-туруш қаидилири.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Һоқуқ чүшәнчисини ечип көрситиңдар. Һоқуқниң башқа ижтимаий нормилардин пәрки немидә? Һоқуқниң ижтимаий нормилар системисида роли қандак?
2. Қайси қаидиләр силәр үчүн әң муһим болуп һесаплиниду? Жававиңларни асаслаңдар.
3. Немишкә һоқуқ үчүн әхлақ шунчә муһим? Һоқуқ әхлақсиз болуши мүмкінму?

1-дәрижалик мурәккәп тапшуруқ. 1-жәдвәлни толтуруңдар.

1-жәдвәл

Ижтимаий нормилар

№	Нами	Мисал	Бу нормилар немә үчүн жәмийетке муһимлиғини йезин්дер
1	Үрп-адәтләр		
2	Әнъәниләр, рәсим-қаидиләр		
3	Әхлақ нормилири		
4	Һоқуқ нормилири		
5	Дин нормилири		
6	Этика нормилири		
7	Сәясий нормилар		
8	Корпоративлик нормилар		

1-дәрижилик мурәkkәп тапшурұқ. 2-жәдвәлни толтуруңлар.

2-жәдвәл

Һоқук функциялири

№	Функция нами	Мәзмуни вә әһмийити
1	Рәтлигүчи	
2	Қоғдиғүчи	
3	Тәрбияйәвий	
4	Идеологиялык	

2-дәрижилик мурәkkәп тапшурұқ.

1. Төвәндики вәзийәтләрдә қандақ һоқук функцияси намайән болиду? Муһакимә қилиңлар.
  1. Дуқанда херидар товарни алмаштуруп бериши сорап чекни көрсәтти. Сетиқчи товарни алмаштуруп бәрди.
  2. Әскәр автобустин чүшүп, ахчисиниң йоқалғанлиғини билди. У ярдәм сорап полицияға муражиәт қилди.
  3. Полиция хадими мәктәптә йол қатнаш қаидилири тоғрилиқ лекция оқуди.
  4. Оқығучилар Қазақстан Жүмһурийитиниң Конституциясында тәстіклиниң бәкитилгән идея вә қаидиләрни муһакимә қилиду.
2. Абай Қунанбаевниң "Илим тапмай махтанма" шеирини тәһлил қилиңлар. Улук мутәпәккүр адәмләрдиң қандақ сәлбий илләтләрни тәнқитлиди? Қандақ ижабий хисләтләрни мәденийилиди? Өз пикриңларни билдүрүңлар.

Бәш нәрсидин жирақ бол,
 Бәш нәрсигә амрақ бол,
 Адәм болай десиңиз,
 Тилигин, өмрүң алдинда,
 Ана қайғу йесиңиз.
 Февәт, ялған, махтиниш,
 Еринчәк, бошқа пул чечиш —
 Бәш дүшминин ғилсиңиз.
 Тәләп, әмгәк, чонқур ой,
 Қанаәт, рәһим, ойлап қой —
 Бәш есил иш, көнсиңиз...

3-дәрижилик мурәkkәп тапшурұқ.

Муназирә жүргүзүңлар. Мону мәсилеләрни муһакимә қилиңлар: 1) жәмиәттә қаидисиз һаят кәчүрүш мүмкінмү? Адәм, әгәр ялғуз яшиса, униң тәғдирі қандақ болар еди? Робинзон Крузонин өзінин ядигарға чүшириңлар. У 20 жил ялғуз яшап, инсаный сүпитетини қандақтарчә сақлап қалди? 2) Р.Киплингниң Маугли тоғрилиқ чөчигини әскә елиңлар. Немишкә биз Мауглиниң өзінин чөчәк дәймиз? Инсаныйәт тарихда балилар адәмләрсиз тәбиий муһитта өскәнлигини испатлайдиған 200дәк өзінен бәргән. Бу балиларни адәм жәмийитигә қайтурғанда, бу һәрикәттін һеч нәтижә чиқмиған. Немишкә?

Рефлексия. Мавзуны қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғынан баһалаңлар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

§2. ҢОҚУҚИЙ ДӨЛӘТ

Бүгүн дәристә:

- ңоқуқий дөләт чүшәнчесини вә бәлгүлирини үгинимиз;
- ңоқуқниң алаһидилигини вә әһмийитини ениқлаймиз

Асасий сөзләр:

- ңоқуқий дөләт
- ңоқуқ билән һимайә қилиш
- һакимийәт тәхсимати

Әстә сақлаңлар!

Ңоқуқий дөләт шәхсниң вә жәмийәтниң ңоқуқ жәһәттін һимайә қилинишини өзиниң асасий вәзиписи сүпитетідә қойиду.

Назирки заманда демократик дөләтләр ңоқуқий дөләтләр болушқа интиливатиду. Ңоқуқий дөләтни қуруш — у дунияниң көплигөн тәрәккүй өткөн өллири үчүн, шу жүмлидин Қазақстан Жүмһурийити үчүнму стратегиялык вәзипә.

Ңоқуқий дөләт — у заманивий цивилизация тәрәккиятниң алий басқучи вә униң асасий муваләкәйәтлириниң биридур. Униңда адем, униң наяты, ңоқуқлири вә өркинликлири алий қәдрийәт болуп несаплиниду.

Ңоқуқий дөләт лавазимлиқ шәхслөрниң һакимийитини, дөләт хизметчилириниң вакаләтлирини ңоқуқ нормилири, қанун тәләплири билән чөклөйдү, сүйистимал қилишқа йол қоймаслиққа интилиди, хилаплиқтарға қарши туриду.

“Байтерек” монументи, Нур-Султан шәһири

Диққат бөлүңлар!

Қанунлар һәммиси үчүн бирдәк мәнаға егә болуши лазим.

Монтескье

Ноқуқий дәләт идеяси дәсләпки қетим АҚШ Конституциясидә (1787-ж.) вә Франциядикі Инсан вә граждан ноқуқлиринин Декларациясидә (1789-ж.) қануний бәкитилди.

Қазақстан Жұмғарийитиниң 1995-ж. 30-августта қобул қилинған Конституциясинаң 1-маддисида мундақ дейилгән: “Қазақстан Жұмғарийити өзини демократик, зайирлик, ноқуқий вә ижтимаий дәләт сүпидиде тәстиқләйдү. Адәм, униң наяты, ноқуқлири билән әркинликлири униң алий қәдрийәтлири болуп һесаплиниду”. Мошу Конституциялық қаидә барлық гражданларға, накимијәт, дәләт органдарының вәкиллиригө алайдың жарапқөрлик жүкләйдү.

Йәни, Қазақстанда яшайдыған барлық адәмләр билән тәшкілаттар қанун тәләплиригө өмәл қилиши, ноқуқ нормилирини бузмаслиғи, һәрбір адәмниң ноқуқлирини вә әркинликлирини һөрмәтлиши лазим.

Дәләтниң ноқуқий екенлигини ениқлаш мүмкін болған принциптар бар. Улар:

- адәм ноқуқлири билән әркинликлириниң үстүнлиги принципи;
- накимијәтниң қанун чиқириш, ижраій вә сот накимијити болуп бөлүнүш принципи;
- қанунниң алийлиғи принципи;
- дәләт билән шәхсниң өзара жарапқөрлиги принципи;
- соттарниң мустәқиллиғи принципи;
- барлығиниң қанун вә сот алдига баравәрлиги принципи.

4-схема

Ноқуқий дәләт принциптері

адәмниң ноқуқлири
вә әркинликлириниң
үстүнлиги принципи;
дәләт вә шәхсниң өз
ара жарапқөрлиги
принципи

накимијәтниң
қанун чиқириш,
ижраій вә сот
накимијити болуп
бөлүниши

Қанунниң алийлиғи
принципи; сотниң
мустәқиллиғи
принципи; һәммииниң
қанун вә сот алдига
баравәрлиги принципи

Адәм һоқуқлири вә өркинликлириниң үстүнлиги принципи һоқуқий дөлөттө адәмниң наяты, һоқуқлири вә өркинликлири алий қәдрийәт дегенни билдүриду. Дөлөт органлири һәрбир адәмниң наягини қоғдал һимайә қилиши лазим. Адәмниң һоқуқлири бузулса, һоқук қоғдаш органлириға муражиәт қилиш керәк. Улар — полиция, прокуратура, сот.

Накимийәтниң бөлүнүш принципи. Бу принцип қанунийлиқни тәминләш вә накимийәтни сүйистимал қилишқа йол қоймаслық үчүн зөрүр. Накимийәт бирпүтүн, лекин үч тармаққа: қанун чикириш, ижрай, сот накимийити болуп бөлүниду. Қанун чикириш накимийити — у Парламент. Уни хәлиқ сайлайду вә у қанунларни қобул қилиду. Ижрай накимийәтни һөкүмәт, Министрликләр, накимлиқлар өмөлгө ашуриду. Сот накимийитини өдлийә соти өмөлгө ашуриду, у һоқук бузулса адаләтликни өслигө көлтүрүп, жаза бөлгүләйду. Накимийәтниң һәрбир тармиғи қанунлар асасыда мустәқил ишләп, бир бириниң паалийитигө арилашмайду. Накимийәтниң бөлүнүш системисида ҚЖ Президентиға алайи өзінен роль тәэллүк. Президент накимийәт тармақлири үстидө туриду, у арбитр, сәясий лидер болуп, накимийәтниң барлық тармақлириниң келишип ишлишини өмөлгө ашуриду.

Қанунниң алийлиғи принципи барлық гражданлар, дөлөт органлири, жәмийәт институтлири вә тәшкилатлар охаша дәриҗидә қанун тәләплирини орунлиши лазим демәктүр.

Конституция алий қанун болуп несаплиниду. Уни нормилири уттур қоллинилиди. Бу һәр қандак юридик ишни пәкәт Конституциялық нормиларға асаслинип һәл қилиш мүмкін вә керәк деген сөз.

Нәммисиниң қанун вә сот алдиды баравәрлиги принципи у һәрбир адәм өз һоқуқлирини өмөлгө ашуралийду вә һәрбир адәм өз һоқуқлирини һимайә қилип сотқа муражиәт қилалайду деген сөз.

Шәхс билән дөләтниң өзара жавапкәрлиги принципи — у адәмниңму, дөләтниңму қанун тәләплирини орунлиши лазимлиғини билдүриду. Хилаплиқлар үчүн юридик жавапкәрлик көздө тутулған. Дөлөт органлири һоқук нормилирини бузмаслиғи лазим. Шәхсмұ қанун тәләплирини орунлиши лазим.

Сотниң мустәқиллиғи принципи сотниң өдлийәни өмөлгө ашуридиган асасий орган екөнлигини билдүриду. Сот пәкәт Конституциягә вә қанунларға бекиниду. Судьялар ишиға арилишиш қанун бойичә жазалиниду. Қазақстан Жүмһурийитидә сотлар дайими асаста қурулиду.

Ноқуқий дөләтниң алайидилиги вә өһмийити немидин ибарәт? Ноқуқий дөләттө алдинқи орунда адәм, униң наяты, һоқук лири

вə əркинликлири туриду. Дəлəтниң путкұл аммивий-сəясий паалийити һоқуққа вə қанунға қəтъий мувапик рəвиштə əмəлгə ашурулуши лазим. Барлық адəмлəрниң өз һоқуқлирини вə əркинликлирини һимайə қилиш үчүн дəлəт органлириға муражиəт қилишқа тəң имканийити бар. Тегишлиқ һалда дəлəт органлиrimу гражданларниң һоқуқлири билəн əркинликлирини тəминалəп һимайə қилиши шəрт.

Һоқуқий дəлəттə күчлүк һакимиyəт вə күчлүк, билимлик жəмийəт болуши лазим. Нəқ шуңлашқа Қазақстанда яш əвлатниң тərbийисигə вə билим елишиға чоң, алайидə дикқəт бəлүнмəктə.

Заманивий һоқуқий дəлəт үчүн Шəриқниң улук мутəпəккүри əл-Фарабийниң идеялири муһим болуп һесаплиниду.

Кошумчə материал

Әбу Насир əл-Фарабий — алим вə философ, оттура əсирик Шəриқ философиясинин асасини салғучи. Әл-Фарабийниң “Меһриван шəhəр турғунылириниң кəз қарашлири тоғрилиқ рисалə” намлиқ əсəри чоң əhmiyəткə егə. Мутəпəккүр меһриван шəhəр (дəлəт) тəриплимисини бериду. У турғунылири һəқиқий бəхиткə еришидиған йеңи дəлəт түридур. Бу шəhər-дəлəтниң һакими билимлик падиша болуп, пухралириға ғəмхорлук қилиду. Философниң ойичə, һакимда “туғма 12 хусусийəт жəмлиниши лазим. У жисманий күч, туғма пəм-парасəт, əжайип əстə сақлаш қабилийити, əткүр әқил, пикрини рошəн йəткүзүш маһарити, оқушбилимгə қизиқиши, һəр рəзил нəрсилəрдин сақлиниш вə башқа сүпəтлəр. Һаким өз шəнини қədir тутуши, адалəтлик болуши, адалəтсизликни өч көрүши, жасур, жүръəтлик болуши, һəқиқəтни сəйүп ялғанни өч көрүши лазим”.

Әл-Фарабий идеал һаким образини яритип, умумий байлиқни адил бəлүш принципини алға сүриду. Алим адалəтлик чүшəнчисини юридик һадисə сүпитидə тəhлил қилиду. Әгəр шəhəр турғуни, өзи сазавəр болғинидин артуқ яки кам алса, бу адалəтсизлик болиду, дəп һесаптайду əл-Фарабий. Дəлəт байлиқниң тоғратəхсим қилинишини назарəт қилиду. Шуңлашқа меһриван шəhəрдə намратлар, кəмбəғəллəр болмайду. Лекин накалар билəн африқлар болуши мүмкин. Уларни дəлəт өз ғəмхорлуга алиду. Уларни имканийитигə қарап пайдилик ишларни орунлашқа жəлип қилиш керəк.

Әл-Фарабий, əгəр адəм пəм-параситигə əмəл қилип дайим әқилни йетилдүрсə, паравəн дəлəтни бəрпа қиласайду, дəп һесаплиған. Мундақ шəhəрни данишмəнлəр башқуруши лазим. Дəлəт аналиси тərbийилик вə билимлик болуши керəк.

Һоқуқий дəлəтни қуруш йолида кəплигəн муаммилəр учришиду. Мундақ мəсилелəр ихтисат, мəдəниyəт, ижтимаий мунасивəтлəр тəрəкқиятиға, яшлар тərbийисигə бағлинишликтур. Шуңлашқа Қазақстанда һəрхил дəлəт программилири қобул қилинмақта. Уларниң мəхсити — мошу муаммилəрни һəл қилиш болуп һесапли-

Әбу Насир
əл-Фарабий

ниду. Мәсилән, 2017-жили “Мәнивий йецилиниш” (“Рухани жаңғыру”) программиси қобулланды. Мошу программиға мувапиқ, Қазақстанниң күчлүк вә жавапкөр адәмлөрниң дөлитигө айлиниши үчүн жәмийәтниң аң-сәвийәси өзгириши керек.

Шундак қилип, һоқуқий дәләтниң шәкиллиниши жәмийәткө, һәрбир адәмгө, лавазимлиқ шәхслөргө, дәләт органлириға вә умумән һакимийәткө бағлиқтур.

Глоссарий

Һоқуқий дәләт — барлығи тәң дәрижидә қанунларға бекинидиған дәләттур. Униңда алдинқи орунда адәмниң һаяти, униң һоқуқлири вә әркинликлири туриду.

Һакимийәтниң белүнүши — һакимийәтни сүйистимал қилишқа тосалғулук қилидиған принцип.

Һоқуқ билән һимайә қилиниш — барлық адәмләр өз һоқуқлири билән әркинликлирини һимайә қилип дәләт органлириға муражиәт қилишқа тәң имканийәткө егә болуш принципи. Дәләт органларму гражданларниң һоқуқлири билән әркинликлирини тәминләп, һимайә қилиши лазим.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшурұқтар

1. Һоқуқий дәләтниң маһийити вә асасий мәхсити немидин ибарат?
2. Һоқуқий дәләтниң адәм, жәмийәт үчүн әһмийитини ениқлаңдар.
3. Қазақстанниң өзини һоқуқий дәләт сүптидә тәстиқләш йолида туруватқанлиғини дәлилләңдар.

1-дәрижилик мұрәkkәп тапшурұқ. Жәдвәлни толтуруңдар.

3-жадәвәл

Һоқуқий дәләт принципleri

№	Нами	Мәхсити	Мәзмүни	Әһмийити

3-дәрижилик мұрәkkәп тапшурұқ. Синип иши. Әбу Насир әл-Фарабийниң әсәридин үзүндіни муһакимә қилиңдар.

1. Қазақстан Жүмһурийитиниң Тунжа Президенти Н.Ә.Назарбаевниң “Келәчәккә нишан: жәмийәтлик аң-сәвийәни йецилаш” намлиқ мақалисini оқуп чиқыңдар (2017-жили 12-апрель). Бу мақалида қандак асасий мәсилеләр тәкитләнгәнлигини муһакимә қилиңдар.
2. Синиптиki иш. Әбу Насир әл-Фарабий әсәриниң 15-бәттә берилгән үзүндисини муһакимә қилиңдар.
  - Әл-Фарабийниң қайси идеялири һазирму актуал һесаплиниду?
  - Қайсилирини әмәлгә ашуруш мүмкін әмәс?
  - Немишкә биз рәһимдил-меһриван шәһәр-дәләтни идеал дәп атайды?

Рефлексия. Мавзуни қандак өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғына баһалаңдар. Қандак мәсилини чүшәнмиңдер?

§3. ГРАЖДАНЛИҚ ЖӘМИЙӘТ

Ноқуқий дәләтниң можут болуши үчүн гражданлик жәмийәтниң қурулуши зөрүр. Униң асасий идеяси — субъекттар: гражданлар, тәшкилатлар, институтлар, бирләшмиләрниң мустәқил өркин болуши идеясидур. Дәләт гражданлик жәмийәтниң паалийитигә арилашмаслиғи лазим. Пәкәт қанунларға хилаплиқ қилинса, дәләт органлири арилишип, жаза бәлгүлөп, әйипкарларни жавапқөрликтө тартиду.

Гражданлик жәмийәт чүшәнчисини өтмүшниң Аристотель, Цицерон, әл-Фарабий, Г.Гроций, Т.Гоббс, Д.Локк, Гегель, К.Маркс охшаш улук мұтәпеккүрлири қелиплаштурған. Абай, Шәкәрим, Ә.Бекейханов кәби мәшһүр қазақ мұтәпеккүрлириму өз өмгөклиридө ноқуқий дәләт вә гражданлик жәмийәт идеялирини тәрәкқий әткүзді.

Әстә сақлаңлар!

Гражданлик жәмийәт — у мәнивий, диний, миллий, ижтимаий-ихтисадий, айләвий мұнасивәтләрниң вә шәхсләр билән уларниң топлириниң мәнпийәтлирини қанаәтләндүридиған институтларниң бирикмисидур.

Бүгүн дәрестә:

- гражданлик жәмийәт чүшәнчисини вә бәлгүлирини үгинимиз;
- гражданлик жәмийәт институтлириниң роли вә әһмийити тоғрилиқ билимиз.

Асасий сөзләр

- гражданлик жәмийәт
- униң институтлири
- аилә

Гражданлик жәмийәт. Қазақстан хәлқы

Гражданлик жәмийетниң ихтисадий асасини һөрхил мұлукдарлық шекиллири: шәхсий, хусусий, дәләтлик шекиллири тәшкил қилиду. Гражданларниң ишләп чиқириш васитилиригө егидарчилик қилиши уларни ихтисадий жәһәттин дәләттин мустәқил қилиду. Дәләт капаләтләндүргөн тиҗарәт, өмгөк вә истимал паалийити әркинлиги гражданик жәмийәт үчүн соң өһмийәткө егө.

Гражданлик жәмийетниң сәясий асаси — һоқуқый дәләт, демократия, ашқарылық, мустәқил АӘВниң болушидур.

Гражданлик жәмийетниң ижтимаий асасини һөрхил ижтимаий бирләшмә-жамаәтләр тәшкил қилиду. Уларда хусусий мұлукдарлық тәрәкқий өткөн, оттура синип хелә соң өһмийәткө егө. Адәмләрниң мошу қатлими — маддий жәһәттин турмуши хелә жуқури топтур.

Гражданлик жәмийәттө һөрхил институтлар, адәмләрниң бирләшмилири ишләйди. Уларни мундақ асасий топларға бөлүш мүмкін:

- өмгөк тәшкилатлири — уларда ишчи-хизметчиләр өз етияжлирини қанаәтләндүруш үчүн керәкликтини (мәблөғ-васитә) алиду;

- аилә — униңда шәхс өвлат қалдуруш, муамилә-мунасиивәттө болуш, мәнивий вә жисманий йетилиш етижини қанаәтләндүриду;

- сәясий тәшкилат — униңда шәхс жәмийәт наягини башқуруш етижини қанаәтләндүриду;

- жәмийәтлик тәшкилатлар — улар шәхслөрниң һөрхил етижлири билән мәнпийәтлирини қанаәтләндүруш үчүн қурулған.

Гражданлик жәмийәттө жәмийәтлик пикир әркин шекиллиниду, идея-ғайә, көзқараш, ой-пикирләрниң көпхиллиғи (плюрализм) можуут. Адәм өзинин өхбарат елиш һоқуқини өмөлгө ашуриду. Бу йәрдә дәләтлик һакимийәт демократиялик характерға егө болуп, дәләт тәрипидин адәмләрниң паравәнлигини в.б. тәминләшкө қаритилған күчлүк ижтимаий сәясәт өмөлгө ашурилиду. Гражданлик жәмийәт институлириниң роли вә өһмийити шуниндин ибарәтки, улар адәмләрни қизиқиш-мәнпийәтлири бойичә бирләштүриду. Мошу институтларда һөрбир адәм өз һоқуқлирини өмөлгө ашуралайду, өз мәнпийәтлирини билдүрөләйди. Көспий иттипақлар гражданларниң өмгөк һоқуқлирини қофдайды. Жәмийәтлик бирләшмиләр мәлум бир мәхсөтләргө йетиш үчүн қурулиду. Мәсилән, XX өсир ахирида “Невада—Шәмәй” жәмийәтлик бирләшмиси пәйда болди. Униң асасий мәхсити Қазақстан территориясидики ядро полигонлирини йепиш болди.

Қазақстанда һөрхил сәясий партияләр: Нур-Отан, Ақ жол, Қазақстан Коммунистик хөлиқ партияси вә б. ишләйди. Бу партияләрниң мәхсити — дәләт һакимийитигө тәсир қилиш, қануний усуллар билән дәләт һакимийити үчүн күршиш, жәмийәтниң мәнпийәтлирини қофдаш.

Қазақстаниң паалийәтчан яшлири

Аилә — у қан-қериндашилікқа яки әр-аял некасиға вә уларниң балилиринин қан-қериндашиліғиға асасланған адемләр бирләшмиси. Аилә өзалири мәиший умумийлик, өз ара ярдәм, өхлақ вә һоқуқ жавапкәрлиги билән бағлинишқан.

Глоссарий

Гражданлик жәмийәт — шәхсләр оттурисида қелиплишидиған, дәләткә бағлинишлик әмәс жәмийәтлик мұнасиветләр.

Гражданлик жәмийәт институтлири — адемләрниң һәрхил бирләшмилири.

Аилә — у қан-қериндашилікқа яки әр-аял некасиға вә уларниң балилиринин қан-қериндашиліғиға асасланған адемләр бирләшмиси. Аилә өзалири мәиший умумийлик, өз ара ярдәм, өхлақ вә һоқуқ жавапкәрлиги билән бағлинишқан.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Гражданлик жәмийәткә ениклима берінлар. Унин қурулмиси қандак?
2. Аилә өзалиринин қандак һоқуқлири бар? Вәзипилири қандак?
3. һоқукий дәләт билән гражданлик жәмийәтниң нисбити қандак?
4. Қазақстанда гражданлик-пухралиқ жәмийәтниң тәрәққий етишигә тосалғу болуватқан муаммиларни бөлүп көрситиңдер. Бу хил тосалғуларни йеңиш тоғрилиқ өз ой-пикриңдерни ейтىңдар.

1-дәрижилик мурәkkәп тапшуруқ. Жәдвәлни толтуруңдар.

4-жадвал

Гражданлик жәмийәт институтлири

№	Нами	Мәхсәтлири, вәзипилири	Мисаллар
1	Сәяси партияләр		
2	Аммивий әхбарат васитилири		

Давами

3	Жәмийәтлик тәшкілаттар		
4	Аилә		
5	Хусусий ширкәтләр (фирма), тиҗарәтчиләр, бизнес-қурулмилири		
6	Диний тәшкілаттар		
7	Кәспий иттипақлар		

3-дәрижилик мұрәkkәп тапшуруқ.

1. "Гражданлик жәмийәтниң тәрәкқият йоллири" намлиқ мавзуда муназирә жүргүзиндер.

2. Атақлиқ қазақ алими, юрист, Алаш Орда рәhbери Ә.Бекейхановниң һоқуқий дәләт вә гражданлик жәмийәт тоғрилиқ көзқарашлирини муһакимә қилиндер.

Муһакимә үчүн материал

Ә.Н. Бекейханов

- XX əsirniң 30-жиллири. Ә.Бекейханов һоқуқий дәләт вә гражданлик жәмийәт нәзәрийәсiniң қоллап-қувәтлигендегі. У падиша һакимийитиниң мустәмликичилік сәяситини тәһлил қилип, падиша һөкүмити қобуллиған қанунларниң адаләтсизлік характерини тәнқит қилди.
- Ә.Бекейханов Улук француз инқилави жақалиған гуманизм, баравәрлик, әркинлик, адаләтлик идеялирини қоллап-қувәтлигендегі.
- Атақлиқ юрист пүткүл қазақ хәлқиниң һоқуқлири билән әркинликлирини қоғиди. У дәсләпкіләрдин болуп қазақлар билән түркійләрниң қериндашлиғы мәсилисiniң көтәрди.
- Ә.Бекейхановниң нурғун идеялири ҚЖ Конституциясидә өз әксини тапти. Адәм, уннан һаяти, һоқуқлири вә әркинликлири тоғрилиқ идеяси алимниң пүткүл ижадийитиниң асаси болди.

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғында баһалаңдар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

II бөлүм. КОНСТИТУЦИЯЛИК ҺОҚУҚ

§ 4. КОНСТИТУЦИЯЛИК ТҮЗҮМ АСАСЛИРИ

Конституциялык тұзым асаслири — у һеммидин авал дәләтниң мәнийитини өкис өттүридиған униқ асасий һули, асасий принциплиридур. ҚЖК конституциялык тұзұминиң асаслири конституциялык һоқуқтыки асасий һоқукий институт болуп несаплиниду. Конституциялык һоқуқ — у йетекчи һоқуқ тарифи. У конституциялык тұзум асаслирини, шәхсниң һоқуқ һалитини, башқуруш шәклини вә дәләт қурулушкини рәтләйду.

Конституциялык тұзум асаслири — У Конституция вә башқа конституциялык һоқуқ актleri орнитидіған вә қоғдайдыған ижтимаий, ихтисадий вә сәясий-һоқукий мунасивәтләр системиси.

Бұгүн дәристә:

- ҚЖК конституциялык тұзұминиң асаслирини үгінимиз.

Асасий сөзләр:

- конституциялык һоқуқ
- конституциялык тұзум
- унитаризм
- демократия
- зайирлик
- плюрализм

5-схема

Әстә сақлаңлар!

Конституциялык тұзум — у дөләтни тәшкилләштүрүшниң Конституциядә бәkitилгән мәлum бир шәкли, мәлum бир усули.

Конституция — мәмликәтниң Асасий Қануни. Униңда hәrbir адемниң наяты, жәмиyәt вә dөlәt үчүн асас болуп неsapлинидиған идеяләr тәстиқләнгәn. ҚЖниң назир қоллиништиki Конституцияси 1995-жили 30-августта референдумда қобул қилинди. Униңға 1998, 2007, 2011, 2017, 2019-жж. өзгиришләr вә қошумчилар киргүзүлди.

Конституциялык тұзум асаслири “Умумий қаидиләr” намлиқ 1-bөлүмдә бәkitилгәn. Бу қаидиләr төвөндикиләrdin ibarәt:

ҚЖ Конституциясиниң 1-маддиси: жүмһурийәт паалийитиниң асаслиқ принциплири: жәмиyәtlik разимәnлик, сәясий турақлиқ, ихтисадий тәrәkkияt, вәtәnpәrvәrlik; dөlәt наятыниң муһим мәсилиирини референдумда яки парламентта hәl қилиш.

Қазақстан Жүмһурийәт болуп неsapлиниду.

Бу dөlәt наkимиyитиниң aлий органлирини хәлиқ сайлайду яки уларни умум миллий вакаләtlik mәhkимә (парламент) шәkillәndүridу дегенликтүр. ҚЖ Конституциясиниң 3-маддиси: Хәлиқ наkimiyәtni беваситә жүмһурийәtlik референдум вә әркин сайлам арқиلىк әmәlgә aшуриду. Неч кимниң Қазақстан Жүмһурийитидә наkimiyәtni eгиләweliшқа hоkүki йoқ. Наkimiyәtni eгиләweliш қанун бойичә tәqipliniду. Хәлиқ вә dөlәt наmидин вакаләtlik қилиш hоkүki Президентқa, шундақla жүмһурийәt Парламентиғa, униң конституциялык вакаләtliри daиrisidә tәэlluk. Жүмһурийәt hөkүmiti вә башқa dөlәt органлири dөlәt наmидин өzлиrigә berilgәn вакаләtliри daиrisidә hәrikәt қилиdu.

Қазақстан Жүмһурийити — демократик dөlәt.

Хәлиқ Конституцияни қобул қилиdu, беваситә dөlәt башлиғини вә парламентни сайлайду. Dөlәt иjtimaiy, миллий келип чиқишидин қәtъий нәzәr, aйrim гражданлар биләn az санлиқ хәлиқ топлириғa сөz, виждан әrkinligini, тил вә миллитини таллавелиш, бирикиш hоkүkiни, dөlәt хизmitigә қобуллиниш капаләtlirinи berip, уларниң mәnpiyәtlirinи nesapka aлиdu.

Қазақстан Жүмһурийити — zaiyрлиқ dөlәt.

Диний mәhkimilәr биләn диний etiқat dөlәttin bөlүngәn; dөlәtlik яki hәmmigә mәjбүr дин можут әmәs; диний асаста партия қуруш mәnъий қилинғan; hәrkim виждан әrkinligi hоkүkiғa егә, йәni bir диндин башқисиғa өtүш яки неchқандак динғa etiқat қилmaslik hоkүki бар.

ҚЖ Конституциясинаң 5-маддиси:

Жұмғарийеттә башқа дәләтләрниң сәясий партиялириниң вә кәспий иттифаклиринин, диний асастики партияләрниң паалийәтлири, шундақла сәясий партияләрни, кәспий иттифакларни чәт әллик юридик шәхсләр вә гражданлар, чәт әллик дәләтләр вә хәлиқаралық тәшкілатлар тәрипидин мәбләр билән тәминләш рухсәт қилинмайды. Жұмғарийет территориясидики чәт әллик диний бирләшмиләрниң паалийәтлири, шундақла чәт әллик диний мәркәзләр тәрипидин жұмғарийеттики диний бирләшмиләрниң рәhbәрлирини тайинлиши жұмғарийеттики мувапиқ дәләтлик органларниң келишими бойичә әмәлгә ашурилиду.

Қазақстан Жұмғарийити — һоқуқый дәләт.

ҚЖ Конституциясинаң 1-маддиси: Һоқуқый дәләттә адәм, уннан һаяти, һоқуқлири вә әркинликлири асасий қәдрийәт болуп һесаплиниду.

Қазақстан Жұмғарийити Конституциясинаң 3-маддиси жұмғарийеттә дәләт һакимийити бирпүтүн вә у Конституция, Қанунлар асасида, уннан Қанун чиқириш, ижраий, сот тармақлириға бөлүнүши принциплириға мувапиқ, тохтитип туруш вә тәңпұнлуқни сақлаш васитисини пайдилинип өз ара һәрикәт қилиш асасида әмәлгә ашурулиду.

Қазақстан Жұмғарийити — ижтимаий дәләт.

- Дәләт өзиге әмәс, әксичә адәмгә хизмет қилиду;
- дәләт жәмийәтниң айрим қатламлириға әмәс, бәлки пүтүнләй жәмийәткә хизмет қилиду;
- дәләт байлықни барлық гражданларға тәң бөлүшкә интилиду;
- дәләт ижтимаий саһани (билим бериш, саламәтликни сақлаш, пән, мәденийәт, әмгәкни қоғдаш, ижтимаий тәминат) қоллап-кувәтләйди вә дарамити төвән аһалә топлириға ярдәм бериду;
- дәләт гражданларниң мұнасип турмуш шарапитини тәминләшни тәләп қилиш һоқуқини, жұмлидин адәмниң һаяти билән саламәтлиги үчүн экологияниң бекәтәр болушини тәләп қилиш һоқуқини етирап қилиду;
- дәләт жәмийәттә ихтисадий әркинлик үчүн шарапт яритиш мәжбурийитини өз үстиге алиду.

Қазақстан Жұмғарийити — унитарлық дәләт.

Мундақ дәләт тәркивидә автономияләр, йәни башқа қандақту бир дәләт тәшкіллири болмайды. ҚЖда бирпүтүн Конституция, бирпүтүн һоқуқ системиси, бирпүтүн ижраий органлар вә сот системиси можут. Қазақстаниң пүткүл территорияси мәмурый-территориялық бирликләргө бөлүниду.

Қазақстан Жұмғарийитидә президентлик башқуруш шәкли жақаланған. Елимиздә күчлүк президентлик һакимийәт можут.

ҚЖ Конституциясинаң 40-маддиси:

Қазақстан Жүмһурийтінин Президенти – дәләт башлиғи, униң алий лавазимлиқ шәхси болуп несаплиниду. ҚЖ Президенти дәләтниң ички вә ташқи сәяситиниң асасий йөнилишлирини бәлгүләйду вә Қазақстанға мәмлекәт ичидә вә хәлиқ ара мунасивәтләрдә вакаләтлик қилиду. Жүмһурийәт Президенти – хәлиқ бирлигиниң вә дәләт һакимийтінин, Конституцияниң мустәһкемлигиниң, адәм вә гражданниң һоқуқлири билән әркинликлириниң рәмзи вә капалити. Жүмһурийәт Президенти дәләт һакимийтінин барлық тармақлириниң келишип ишлишини вә һакимийәт органлириниң хәлиқ алдиқи җавапкәрлигини тәминләйду.

Қазақстан Жүмһурийити – суверен дәләт. Бу елимиз һәм ички ишлирида, һәм ташқи ишлирида башқа дәләтләрдин мустәқил демәктүр. Тәкитләш керәкки, Қазақстан хәлқimu бирпүтүндүр.

Қазақстан Жүмһурийити қазақ хәлқиниң көпәсирлик дәләтчилигиниң бирдин бир һоқукий вә тарихий мираскори вә униң сәясий, дәләт қурулушкиниң тәбиий давами болуп несаплиниду. Заманивий Қазақстанда 130дин ошук этнос вәкиллири: қазақ, рус, өзбек, немис, украин, корей, уйғурлар вә б. яшайды.

Қазақстанда Қазақстан хәлқи Ассамблеяси (ҚХА) қурулған. Қазақстан хәлқи Ассамблеясини ҚЖниң Тунжа Президенти Н.Ә.Назарбаев башқуриду. ҚХАниң асасий вәзиписи дәләтниң миллий сәяситини өмөлгө ашуруш, Қазақстанда жәмийәтлик-сәясий турақлиқни тәминләш, дәләтниң вә гражданлик жәмийәт институтлириниң этнослар ара мунасивәтләр саһасидики өз ара һәрикитиниң нәтижидарлигини ашуруш болуп несаплиниду.

Қазақстан Жүмһурийитидә идеологиялык вә сәясий плюрализм (һөрхиллик) етирап қилиниду. У сәясий пикирләр вә сәясий һәрикәтләр әркинлиги, көп партиялыкниң можут болушидур.

Шундақ қилип, ҚЖниң конституциялык түзүминиң асаслири ҚЖ Конституциясидә бәкитилгән вә дәләт қурулушкиниң, дәләтниң ички вә ташқи сәяситиниң негизи болуп несаплиниду.

ҚЖниң Тунжа Президенти
Н.Ә.Назарбаевниң
ҚХА әзалири билән учришиши

Мәйрәмлик намайиш

Глоссарий

Конституциялық һоқуқ — йетекчи һоқуқ тарифи; униң рәтләш мәсилиси — конституциялық түзүм асаслири, шәхсниң һоқуқий һалити, дәләтни башқуруш шәкли.

Адәмниң һоқуқ вә әркинликлири — адәм мәнпийәтлирини қанаәтләндүрүшкә қаритилған, еһтимал жүрүш-турушниң қанун билән һимайә қилинидиған чариси.

Референдум — әң муһим мәсилә бойичә пүткүл хәлиқниң аваз бериси.

Конституциялық түзүм асаслири — дәләтниң асасий һули, дәләтниң мәнийитини әкс әттүридиған униң асасий принциплири.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқ.

1. ҚЖ конституциялық түзүминиң асаслирини ечип көрситиңдар.

2. Сәясий плюрализм деген немә?

1-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Жәдвәлни толтуруңдар.

5-жәдвал

№	Нами	Мәзмұни вә мисал
1	ҚЖ — һоқуқий дәләт	
2	ҚЖ — ижтимаий дәләт	
3	ҚЖ — унитарлық дәләт	
4	ҚЖ — демократик дәләт	
5	ҚЖда президентлик башқуруш шәкли	
6	ҚЖ — зайирлық дәләт	

3-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. "Мустәқиллик роһи" намлиқ һөжжәтлик фильмни көрүңдар. Мустәқил дәләтниң "төрт қорғинини" атаңлар. Дәләт органлири мустәқил дәләтни қурушта қандақ роль ойнайды? Елимиз мустәқилликкә еришкәндін кейин қандақ қийинчиликларға учриди? Қазақстан Жумһурийитиниң тәشكіллиниши вә мустәқиллигиниң мустәһкәмлинишидики ҚЖниң Тунжа Президенти — Милләт лидери Н.Ә. Назарбаевниң ролини ениқлаңдар.

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңдарни шкала бойичә 1дин 10 баллғыңа баһалаңдар. Қандақ мәсилеләрни чүшәнмиңдер?

§5. АДӘМ ВӘ ГРАЖДАННИҢ ҺОҚУҚЛИРИ ВӘ ӘРКИНЛИКЛИРИ

Іәрбір адәм туғулупла мәлум бир һоқуқларға, әркинликлөргө вә мәжбuriйәтлөргө егө. Бәзибир һоқуқлар адәмдә у туғулупла дәрру пәйда болиду, башқа һоқуқлири билән мүмкінчиликлири у мәлум бир яшқа киргәндін кейин пәйда болиду. Һоқуқлар, әркинликлөр вә мәжбuriйәтлөр тизими интайин чоң. Бир мунчә һоқуқлар вә мүмкінчиликлөр бизгө пүткүл наятимиз давамида зөрүр болиду. Бәзибир һоқуқлар бар болсыму, уларни адәм өмөлгө ашуралмиши мүмкин.

Бұгүн дәристе:

- адәм вә граждан-(пухра)ниң конституциялық һоқуқлирини, әркинликлирини, мәжбuriйәтлирини үгінимиз.

Асасий сөзләр

- конституциялык мәжбүрийәтләр
- Инсан һоқуқлиринин умумиүзлүк декларацияси
- инсан һоқуқлиринин чәклиниши

Әстә сақлаңлар!

Инсан һоқуқлири — у шәхскә һаятини капаләтләндүрүп, инсаний қәдир-қиммитини, паалийәт әркинлегини һимайә қилидиған инсанға хас мүмкінчиликләр. Инсан һоқуқлири — адәмдә туғулуп пәйда болидиған әхлақ-тәртип өлчимидур. Адәмнин һоқуқлири униң қайси дәләткә тәэллуклиғиға бағлинишлиқ әмәс.

1948-жил 10-декабрьда БДТ Инсан һоқуқлиринин умумиүзлүк декларациясини қобул қилди. Декларация мәтини барлық адәмләр егә болған дәслөпки аләмшумул һоқуқ ениқлимиси болди. Декларация 30 маддидин ибарәт вә уни БДТниң барлық өзалири орунлашқа тегиши. Инсан һоқуқлиринин умумиүзлүк декларациясинин әһмийитини чүшиниш үчүн униң мону тәрәплиригө дикқәт ағдуруш муһим:

- У дәләтләрниң инсанийлигинин вә демократияликлигинин эталони.
- У һөрхил дәләтләрниң конституциялирини түзүш үчүн эталон.
- БДТға киргөн дәләтлөр уни инсан һоқуқлири бойичө һөжжәт сұпитидә етирап қилди вә униңға қошулди.
- У дәләтлөр интилидиған идеалдур.

Инсан һоқуқлиринин умумиүзлүк декларациясини реал һөжжәткә айландашыру үчүн БДТ униңға қошумчә Хәлиқара сәясий вә гражданлик һоқуқлар тоғрилиқ пактни вә Хәлиқара ихтисадий, ижтимаий вә мәдений һоқуқлар тоғрилиқ пактни қобуллиди. Мана мошу үч һөжжәт Хәлиқара инсан һоқуқлири тоғрилиқ билль дәп атилиду.

БДТ Баш Ассамблеяси Инсан һоқуқлиринин умумиүзлүк декларациясини қобуллимакта

Инсан һоқуқлири икки асасий принципқа: баравәрлик вә өркінлик принципириға тайиниду. Һоқуқлиримиз билән өркінликлири-миз — инсаний қәдир-қиммитимизни дәләт вә башқа шәхсләр тәрипидин қәст қилиш һәм камситишлардин һимайә қилидиған қалқандур. Һоқуқлири бузулғанда адәм өзини дәләтниң һимайә қилишини тәләп қилиду. Адәмниң һоқуқлири вә өркінликлири — у өнд мүһим демократик қәдрийәт.

ҚЖҚ Конституциясинин 2-бөлүми 29 маддидин ибарәт болуп, уларниң бесим көпчилиги адәм һоқуқлириға вә өркінликлиригө беғишиланған. Улар аддийла жиғинда өмәс, бәлки мәлум системини тәшкіл қилиду.

Адәм һоқуқлири униң вәзипә-мәжбuriйәтлири билән зич бағлинишлиқтур. Адәмниң мәжбuriйәтлири — зөрүр, лазимлик өхлақтәртип өлчими вә чарилири. Бу чариләр ҚЖҚ Конституциясидә бәкитилгөн, жәмийәт вә дәләт тәрипидин тәминлиниду.

Әстә сақлаңлар!

Инсан һоқуқлири концепцияси үч қаидигә асаслиниду:

- Һәрбир һакимийәт һоқук билән چәклиниду;
- Һәрбир адәмниң өз дүнияси бар вә униңға һеч кимниң арилишишқа һоқуки йок;
- Һәрбир адәм өз һоқуқлирини һимайә қилип, дәләткә муражиәт қилалайду. Дәләт адәмниң һоқуқлири билән әркінликлирини қоғдиши лазим.

Диққат бөлүңлар!

ҚЖҚ гражданлириниң мәжбuriйәтлири: ҚЖҚ Конституциясинин 27, 34—38-маддилири:

- ҚЖҚ Конституциясигә вә қанунлириға әмәл қилиш, башқа шәхсләрниң һоқуқлирини, әркінликлирини, шәни вә қәдир-қиммитини һөрмәтләш;
- ҚЖНин дәләт рәмзлирини һөрмәтләш;
- Қазақстан Жумhурийитини һимайә қилиш;
- тарихий вә мәдәний мирасни сақлашқа ғәмхорлук қилиш;
- тәбиәтни сақлаш вә тәбиәт байлыклириға ғәмхорлук билән қараш;
- ата-аниларниң балилариға ғәмхорлук қилиши;
- камаләт йешиға йәткән балилириниң әмгәккә қабилийәтсиз ата-анилириға ғәмхорлук қилиши.

Инсан һоқуқлири адәмниң шәхсий вә жәмийәтлик һаятиниң барлық тәрәплирини өз даирисигә алиду вә өз ара бағлинишлиқтур. Шундақ болсому, инсан һоқуқлирини түркүмләргө бөлүш зөрүр. Әдәбиятта БДТниң түркүмләш шәкли өнд нурғун учришиду. Униңда инсан һоқуқлири: гражданлық (шәхсий), сөяси, ихтисадий, ижтимаий, мәдәний һоқуқлар дәп топларға ажритилған (6-схема).

6-схема

Инсан вә пұхраниң һоқуқ-әркинликлирини үч топқа бөлүшкө болиду:

шәхсий
(гражданлик)

сәясий

ижтимаий-ихтисадий
вә мәдәний

Адәмниң шәхсий яки гражданлық һоқуқлири униң шәхсий наяты саһасини һимайә қилиду.

Кошумчә материаллар

наят кәчүрүш һоқуқи (ҚЖ Конституцияси, 15-мадда). У адәмгә туғулушидин тәэллүк, униңдин ажralmas, елинмас һоқуқ.

шәхсий әркинлик һоқуқи (ҚЖ Конституцияси, 16-мадда). Адәмниң әркинлигини чәкләш яки әркинлигидин айриш — Қамақа елиш вә Қамақта тутуш — пәкәт қанунда көздә тутулған әһвалларда вә пәкәт сотниң яки прокурорниң санкцияси биләнла рухсәт қилиниду.

адәмниң қәдир-қиммитиниң дәхилсизлиги (ҚЖ Конституцияси, 17-мадда). Бу һоқуқ — нечким уруп-қийнашларға, зорлуктарға, башқа рәһимсиз яки адәмниң нақарәтләйдіған мунасивәт-муамилигә учримаслиғи лазим дегендиктур.

турушлук өй дәхилсизлиги һоқуқи (ҚЖ Конституцияси, 25-мадда). У шәхс қануний асаста яшаватқан турушлук өйгө униң рухситисиз кириш мәнъий қилиниду дегендни билдүриду.

виждан әркинлиги (ҚЖ Конституцияси, 22-мадда). У адәмниң һәрқандак динға итаёт қилиш яки қылмаслик әркинлиги.

Сәясий һоқуқлар вә әркинликләр пәкәт дәләт гражданлириға тәэллүк вә уларға мәмлекетниң жәмийәтлик-сәясий наятыға қатнишишқа имканийәт бериду.

Адәмниң ихтисадий һоқуқлири вә әркинликлири униң ихтисат саһасидиқи юридик имканийәтлирини ениқлайду.

Кошумчә материаллар

Әмгәк қилиши әркинлиги (ҚЖ Конституцияси, 24-мадда). Іәрбір адәм әмгәккә өз қабилицитини өзи әркин әмәлгә ашуралийду. Іәрбір адәмниң паалийәт вә кәсип түрини әркин таллавелиш һоқуқи бар.

Хүсусий мұлуккә егә болуш һоқуқи (ҚЖ Конституцияси, 26-мадда). Іәрбір адәм қануний алған һәрқандак мұлукни егиләш, пайдилиниш, башкуруш мүмкінчилигигә егә.

Мирасқа егә болуш һоқуқи (ҚЖ Конституцияси, 26-маддиси һоқуқ вә мәжбuriйәтлиринин мирасхорға өтүшини билдүриду.

Тиjsарәтчилик паалийәт әркинлиги (ҚЖ Конституцияси, 26-мадда): гражданларниң өз жарапқәрлигидә мустәқил тәшәббускарлық паалийәт билән (тиjsарәт билән) әркин шуғуллиниш һоқуқини билдүриду.

Ижтимаий һоқуқлар — дәләттин мәлум бир маддий яки мәнивий ярдәм, имтияз елиш имканийити.

Кошумчә материаллар

- *Дәм елиш һоқуқи* ҚЖ Конституцияси, 24-мадда — у шәхсеке әмгәктин бosh дәм елиш вактини бериш демәктүр.
- *Ижтимаий тәминлиниш һоқуқи* (ҚЖ Конституцияси, 28-мадда) — у дөләттин шәхсениң қанунда бәлгүләнгән яшқа толғанда, ағриғанда, баққучисидин айрилғанда, накалиғи бойичә вә башқа қануний асаслар бойичә пенсия вә ижтимаий ярдәмпүл, башқа төләмләр түридә маддий ярдәм елишини билдүриду (ҚЖ Конституцияси, 24, 28-мадда).
- *Саламәтликни сақлаш вә медицинилиқ ярдәм елиш һоқуқи* (ҚЖ Конституциясинаң 29-маддиси). У гражданиндың өз саламәтлигини сақлаш вә мустәһкемләш үчүн муражиэт қилиш вә зөрүр ярдәмни елиш мүмкінчилигини билдүриду.
- *Билим елиш һоқуқи* (ҚЖ Конституциясинаң 30-маддиси). У дөләтлик окуш орунлирида һәккисиз оттура билим елиш, шундақла алий окуш орунлирида конкурслық асаста һәккисиз билим елиш мүмкінчилигини билдүриду.

Адәмниң мәдәний һоқуқлири — шәхсениң мәдәнийәт вә илим-пән саһасида өз паалийитини өмөлгө ашуруш имканийитидур. Адәмниң мәдәний һоқуқлири шәхсениң мәнивий тәрәққиятини тәминләйдү.

Бу һоқуқлар төвәндикиләрни өз ичигө алиду:

Кошумчә материаллар

муамилә-мунасивәт бағлаш тилини әркин таллавелиш һоқуқи;
мунасип тәрбият, билим елиш һоқуқи;
мәдәний наятқа қатнишиш һоқуқи;
ижадийәт әркинлиги һоқуқи.

Әстә сақлаңлар!

Һәрбир адәм пәкәт өзи яшаватқан дөләтниң Конституцияси вә қанунлирида көздә тутулған һоқуқ вә әркинликлири

Инсан һоқуқлирини чәклөш мәсилеси соң өһмийәткә егә. Инсан һоқуқлириниң чәклиниши — у адәм әркинлигиниң чеки, даириси, униң жүрүш-туруш чегариси. Бу чәклинишләр мәлум бир мәхсәтләрдә бәлгүлиниду. ҚЖ Конституциясинаң 39-маддисида бу чәклинишләр жәрий қилинидиған өһваллар көрситилгән.

Әстә сақлаңлар!

Бу чәклинишләр төвәндик мәхсәтләрдә қоллинилиду:

- конституциялық түзүмни һимайә қилиш;
- җәмийәтлик тәртипни сақлаш;
- адәм һоқуқлирини вә әркинликлирини қоғдаш;
- аһалиниң саламәтлигини вә мәнавиятини қоғдаш.

Адәм һоқуқлириниң барлық чәклинишлири қанунларда әкис өттүрүлүши лазим. Һәрбир адәм бу чәклинишләрни билиши лазим.

Шундак қилип, адем вә гражданниң һоқуқлири, әркинликлири, вәзипилири Конституциядә бәкитилгән, улар дөлөт вә жәмийәт үчүн алий қәдрийәтләр болуп несаплиниду. Қазақстанда һәрбир адем башқа шәхслөрниң һоқуқлирини вә әркинликлирини һөрмәтлиши, уларға өмөл қилиши вә бузмаслиги лазим. Әгәр гражданларниң һоқуқлириға хилаплиқ қилинса, юридик жавапкөрлик чарилири қоллиниди. Уларни мөхсус һоқуқ қоғдаш органлири өмөлгө ашуриду.

Глоссарий

Адемниң Конституциялық һоқуқлири вә әркинликлири — адемгә туғулушидин яки гражданлиқ алғандын тәэллүк вә уларни дөлөт һимайә қилиду, улар Асасий Қанун — Конституциядә бәкитилгән.

Конституциялық мәжбuriйәтләр — гражданларниң Конституциядә бәкитилгән жәмийәтлик зөрүр әхлақ-тәртиви өлчәмлири.

Инсан һоқуқлири тоғрилиқ хәлиқара билль — инсан һоқуқлири тоғрилиқ үч һөжжәт: Инсан һоқуқлиринин умумиýұзлук Декларацияси, Хәлиқара гражданлық вә сәясий һоқуқлар тоғрилиқ Пакт вә Хәлиқара ихтисадий, ижтимаий вә мәдәний һоқуқлар тоғрилиқ пакт.

Адем һоқуқлирини чәкләш — улар мәлум мәхсәтләрдә қанунлар билән бәлгүлиниду.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшурұқ.

1. Адем вә гражданниң һоқуқлири, әркинликлири деген немә?
2. Қандак хәлиқара һөжжәттә инсан һоқуқлири һәққидә ейтилиди?
3. Немә үчүн адемниң мәжбuriйәтлирини Конституциядә бәкитиш зөрүр?

1-дәрижилик мурәkkәп тапшурұқ. ҚЖ Конституциясиге асаслинип жәдвәлни толтуруңлар (10—39-мадда).

6-жәдәвәл

ҚЖ гражданлириниң һоқуқлири вә әркинликлири

Гражданлық (шәсий)	Сәясий	Ижтимаий-ихтисадий, мәдәний

2-дәрижилик мурәkkәп тапшурұқ. Әмәлий тапшурма

Муәллим оқуғучиға дәрис вақтида мобиЛЬЛИҚ телефонни пайдиланғанлиғи үчүн әскәртиш қилди. Чүнки оқуғучи телефонида фильм көрүп, муәллимниң әскәртиштеге етивар қилмиди. Шуниндін кейин муәллим авазини көтирип, телефонни өзигә беришини тәләп қилди. Оқуғучи телефон өзәмниңки, бәрмәймән дәп жавап бәрди. Жаңжал чиқип, муәллим телефонни тартивалди. Оқуғучи өйігә келип, ата-анисиға муәллимниң өзигә қаттық сөзләп, андин телефонини еливалғанлиғини шикайәт қилди. Оқуғучиниң ата-аниси мәктәп мудириға муәллимниң һәрикитигә наразилиғини билдүриду. Муәллиммү өз новитидә оқуғучиниң тәртипсизлигигә вә унин мәктәп қаидисини бузғанлиғына дикқәт ағдурди.

Оқуғучи қандақ қаидини бузди? Муәллим тәрипидин камчилик болдиму? Мошу вәзийәтни муһакимә қилиңлар.

Ядигерларда болсун, оқуғучиларға дәристә плеер, оюн қурулмиилири, телефонни қоллинишқа рухсат қилинмайды. Барлық мөшү нәрсиләр портфельда өчирилип туруды лазим.

Жәдәвәлни үгініңдер. Соал вә жағаптарни муһакимә қилиңдер.

7-жәдәвәл

Муәллим вә оқуғучиниң мәктәптиki өз ара мунасивәтлири

Соаллар	Жағаптар
1	2
Синип йетәкчиси яки муәллимниң оқуғучиниң шәхсий һаятиға арилишишқа һоқуқи барму?	Йоқ. Шәхсий һаят — у адәмниң әң асасий һоқуқлириниң бири вә у Конституциядә тәстиқләнгән. Һәрбир гражданиң шәхсий һаят дәхилсизлиги һоқуқи бар.
Муәллимниң оқуғучи дәриске қатнашмиса, унинға қанаәтләнгүсиз баһа қоюшқа һоқуқи барму?	Баһа — оқуғучиниң пән бойичә билим дәрижисиниң көрсәткүчи, шұнлашқа дәристә болмиғанлиғи үчүн “икки” қоюшқа муәллимниң һоқуқи йоқ.
Муәллим оқуғучиниң мәктәптиki тәртиви һәккідә ата-анисини хәвәрдар қилиши тоғриму?	Оқуғучиниң ата-аниси балилириниң тәрбийиси үчүн жағапкәр. Педагоглар оқуғучиларниң мәктәптиki тәртиви, оқуш үлгірими һәккідә ата-аниларни хәвәрдар қилип туруды лазим.
Оқуғучини әмгәккә жәлип қилиш — эксплуатациямұ?	Мәжбүрий әмгәк мәнъий қилинған. Оқуғучилар жәми-йәткә пайдилик әмгәккә пәкәт ихтиярий асаста вә дәристин ташқири вақитта жәлип қилиниши мүмкін.
Өсмүргө нәччә яштин тартып ишләшкә болиду?	16 яштин.
Мәктәп мәмуритети оқуғучиға бузған, сундурған мәктәп мүлки үчүн һәк төлитишкә һоқуқлуқму?	Мәктәп мәмуритети, әгәр оқуғучиниң өзи шәхсән бузған яки сундурған нәрсениң жөндәш қолидин кәлсә, шуни тәләп қилиши мүмкін. Лекин қандакту-бир қиммәт нәрсә болса, у чаңда унин ата-анисини чақыртип бу мәсилини муһакимә қилиду.
Мәктәпкә узак вақит үзүрлүк сәвәпсиз кәлмисә, оқуғучини мәхсус мәктәпкә әвәтиш мүмкінму?	Елимиздә әхлақ-тәртиви девиантлик оқуғучилар үчүн мәхсус мәктәпләр можут. Девиантлик — адәттики әхлақ-тәртиптин чатнигән мүжәз-хулук. Бу мәхсус мәктәпләр йепик түрдә болуп, уларға өсмүрләр сот қарари билән әвәтилиди. Мәктәпкә тұрақтық бериштин баш тартиш девиантлик әхлақ-тәртип болуп һесаплиниду.
Әгәр оқуғучи сәвәпсиз мәктәпкә кәлмисә немә қилиш керәк?	10 күндин ошук сәвәпсиз мәктәпкә кәлмисә, оқуғучини ювеналлиқ полиция бөлүмидә һесапқа қойиду, ата-аниси болса мәмурий жағапкәрликкә тартилиди.

Давами

1	2
Әгәр мұәллим оқуғучиниң тәртиви үчүн начар баһа қойса, немә қилиш керәк?	Журналға оқуғучиниң дәристики тәртиви үчүн баһани, билими үчүн қоюлғандәк қоюш, қатъий мәнъий қилиниду?
Мәктәп формисини кийиш шәртму?	Әгәр мәктәп низамнамиси бойичә мәктәп формисини сөзсиз кийиш көздә тутулған болса, оқуғучи бу тәләпни орунлиши лазим.
Әгәр синипта оғрилиқ вақиәси йүз бәрсә, оқуғучиларни тинтиш қанунийму?	Оғрилиқ вақиәси йүз бәрсә, мұәллим оқуғучини ихтиярий рәвиштә портфелини ечип көрситишини илтимас қилиду яки ата-анисини, мәктәп психологини, ювеналлиқ полиция хадимини чақыртиши мүмкін. Ата-анисиниң қатнишиши билән тинтиш рухсәт қилиниду.
Әгәр оқуғучи яки мұәллим яман сөз ейтса, немә қилиш керәк?	Ақарәтләп яман сөз ейтса, қанун бойичә, мәмурый жавапқарлыққа тартылиду вә жәримә төләйду (оқуғучи үчүн ата-аниси жавапқар).
Мәктәптә башқа оқуғучилар қорқитип ахча тәләп қилса, немә қилиш керәк?	Дәррү ички ишлар органиға муражиәт қилиш керәк.
Оқуғучиларниң мәктәптиki һокуқлири	1) сүпәтлик билим елиш; 2) қошумчә билим елиш; 3) әхбарат ресурсларини һәксиз пайдилиниш, дәрисликләр билән тәминлиниш; 4) спорт, акт, оқуш заллирини, компьютер синипини вә китапханини һәксиз пайдилиниш; 5) өз ой-пикрини, көз-қарашлирини әрқин изһар қилиш; 6) оқуштики, ижадий паалийәттика вә спорттика мувал-пәқийәтлири үчүн рәғбәтлинини.
Оқуғучиниң мәктәптиki вәзипилири	— билим, маһарәт, тәжкибини егиләш; — ички тәртип қаидилиригә әмәл қилиш; — саламәтлигигә ғәмхорлук қилиш, мәнивий вә жисманий жәһәттин йетилиш; — мәктәптә тәстиқләнгән мәктәп формисида жүрүш; — педагогларни һөрмәтләш, мәктәп әнъәнилирини қәдиrlәш.
Мәктәптә оқуғучиниң саламәтлигини сақлаш қандақ тәминлиниду?	Мәктәптә балилар саламәтлигини сақлаш вә мустәhkәмләш бойичә шарапт яритилиши лазим. Оқуш жүклимиси, дәрис режиси вә кәштиси санитария нормилириға бенаән түзүлүши керәк. Мәктәптә медицинилиқ хизмет вә тамақлиниш, тегишлик рәвиштә уюштурулуши лазим.
Қандақ әһвалда мәктәптин чиқириветиду?	Оқуғучини мәктәптин чиқириветиш әң ахирқи чарә болуп һесаплиниду. Бу чарә мәктәпниң низамнамисини бир нәччә қетим қопал бузғанда қоллинилиду.

Давами

1	2
Өсмүрләргә saat 23.00дин кейин сәйлә қилишқа боламду?	Өсмүрләргә saat 23.00дин 05.00ғиңе йеши чоң йекинлириниң һәмра болушисиз жәмийәтлик орунларда болуши мәнъиң қилиниду.
Дәристә тапшуруқни орунлимиса, муәллим һәммисиниң көз алдида оқуғучини һақарәтлісә немә қилиш керәк?	Бу әһвалда мектәп мәмуритиге мурәжиәт қилиш керәк.
Мән муәллим билән тоқунушуп қалдим. Немә қилиш керәк?	Хатиржәмлик сақлап, өзәңни салмақлық тутушқа, қопаллық қымаслиққа тиришип көр. Башқыларни әйиплимәй, өз хаталиғиниңни иқрап қилип, тәһлил қил. Муәллим билән тоқунуш һәккідә ата-анаңға, башқа муәллимләргә ейтқин. Психолог билән сөһбәтләшкін.
Маңа оқуш қийин келиватиду, мектәптә оқуш бәк қийин. Немә қилиш керәк?	Мектәптә алған барлық билим-тәжрибилириң, саңа келәчәктә әскәтиду. Мабадан сән келәчәктә билим елишни давамлаштурмақчи болсаң, өй-жай селишни арман қылсаң — саңа билим бәк зөрүр болиду. Сән бәзидә муәллимни тиңшаветип яки өй тапшурмисини орунлаш жәриянида: "Маңа буниң немә кериги?" дәп ойлайсән. Бирақ вақит тез, ғуюлдан өтиду һәм сән өз вақтида саңа тәклип қилинған билимниң нәқәдәр зөрүр екәнлигини техи талай һис қилисән. Ишәнгінки, мектәп һаятиңни разимәнлик вә миннәтдарлық билән әскә елиш — бенеңдә өткүзгән дәқиқиләргә өкүнгәндін мин әла. Биз, һәммимиз — һәр түрлүк, һәркимниң өзигә хас алаһидиликлири бар. Бирақ әң муһими — өзәңгә ишиниш лазим!
Оқуғчиларниң мектәптика һокуқлири	Оқуғчилар: 1) сұпәтлик билим елишқа; 2) қошумчә билмий хизметләрни елишқа; 3) билим беришни тәشكилләшни идарә қилиш ишлириға қатнишишқа 4) әхбаратлық ресурсларни һәксиз пайдилинишқа, дәрисликләр билән тәминлининшкә; 5) спорт, оқуш мәжлисләр заллирини вә китапханини һәксиз пайдилинишқа; 6) өзиниң инсаний қәдир-қиммитини һөрмәтләшкә; 7) өзиниң инсаний қәдир-қиммитини һөрмәтләшкә; 8) оқуш, илмий вә ижадий паалийәтләрдиң утуқлири үчүн рәғбәтләндүрүш вә муқапатлинишқа һәқлил

Давами

1	2
Оқуғучиларниң мәктәптиki мәжбuriйәтлири	Оқуғучилар төвәндикиләрни чоқум бәжіришкә тегиш: — билим елиш вә әп-маһарәтләрни үгинишкә; — ички тәртип-интизам қаидилиригә риайә қилишқа; — өзиниң саламәтлигини асрашқа, мәнивий вә жисманий мукәммәлликкә интилишқа; — билим бериш тәшкилатида тәстиқләнгән кийим шәклигә жиддий риайә қилиш; — педагогикилиқ хизметчиниң иззәт-абройи вә қәдир-қиммитини, өзлири оқуватқан оқуш орниниң (мәктивинин) әнъәнилирини һөрмәт қилиш.
Педагогниң (муәллимниң) оқуғучиларға нисбәтән мәжбuriйәтлири	Педагог (оқутқучи-муәллим) монуларни қилишқа тегиш: 1) өзиниң кәспий салаһийитигә мувапиқ билим беришиниң әмәлий вә тәжрибилик маһарәтлиригә егә болушқа; 2) оқуғучиларни алий әхлақи, ата-аниларни, чоң вә кичикләрни һөрмәтләш, иззәтләш, этномәдәний қиммәтлікләрни қәдирләш, әтрап муһитқа еһтият вә ғәмхорлук билән мұнасивәт қилиш роһида тәрбийәләшкә; 3) оқуғучиларда уларниң һаятий тәжрибә-маһарәтлирини, салаһийитини, мустәқиллигини, ижадий қабилийәтлирини йетилдүрүш; 4) өзиниң кәспий маһаритини интеллектуаллық, ижадий вә умумиийлмий дәрижисини дайими мукәммәлләштүрүш; 5) педагогикилиқ этика нормилириға жиддий риайә қилиш; 6) оқуғучиларниң, тәрбийәләнгүчиләрниң вә уларниң ата-анилириниң иззәт-аброй вә қәдир-қиммитини һөрмәтләшкә тегиш.
Мәктәптә оқуғучиларниң саламәтлигини қоғдаш қандақ тәминлиниду?	Мәктәпләрдә балиларниң саламәтлигини қоғдаш вә мустәһкәмләш бойичә шарапитлар яритилишқа тегиш. Мәктәптиki оқуш жүкливиси, дәрис вә башқа мәшиқләр режими санитарлық нормиларға үйғун һалда түзилиду. Мәктәпләрдә медицинилиқ хизмет көрситиш вә тамақланудуруш-тәдбирии тәшкиллинишкә тегиш.
Қандақ әһвалларда оқуғучини мәктәптин чиқиришқа болиду?	Мәктәптин чиқириветиш — әң жиддий, шундақ қилмасқа башқа қарә қалмиған тәдбирудур. Мундақ қарап-тәдбир оқуш мәһкимисиниң низамнамисини (устав) бир нәччә мәртә қопал, ғәрәзлик һалда бузғини үчүн қоллинилиду.
Ян телефонлирини мәктәпкә апириш мәнъий қилинамду? Дәристә муәллимниң оқуғучиларниң ян телефонлирини жиғивелиши һоқуққа хилаплиқ болуп һесаплинамду?	Дәристә ян телефонни пайдилиниш мәнъий қилинған. Дәрис вақтида муәллимниң ян телефонларни жиғивелиши — бу һоқуққа хилаплиқ әмәс, бәлки оқуғучиларниң ички тәртип-интизамни сақлишиға қаритилған вақитлик қарәтәдбир. Дәрис тамамланғандын кейин муәллим оқуғучиға ян телефонини қайтуруп беришкә тегиш.

2-дәрижилик мурәккәп тапшурүү. Жәдвәлни толтуруңдар.

8-жадвәл

Оқуғчиларниң мектәптики һоқуқ вә мәжбuriйәтлири

Соаллар	Жавап
Оқуғчиларниң мектәптики һоқуқлирини атап көрситиңдар.	
Оқуғчиларниң мәжбuriйәтлирини атап көрситиңдар	
Мектәптө оқуғчиларниң саламәтлигини сақлашқа ким жавапкәр?	
Қандақ әһвалларда оқуғучиниң һоқуқлири чәклиниши мүмкін?	
Оғрилик қылған оқуғучиға қандақ жавапкәрлик чарилири қоллинилиду?	
Оқуғчиларниң дәрис вақтида мобиљлик алақә vasitилири, плеерларни пайдилиниши, электронлук оюнлар ойниғини тоғриму?	

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңдарни шкала бойичә 1 дин 10 баллғычә баһалаңдар. Қандақ мәсилиләрни чүшәнмиңдер?

§ 6. ДӨЛӘТ ОРГАНЛИРИНИҢ КОНСТИТУЦИЯЛИК СИСТЕМИСИ

Дөләт һакимийити органлири бирпүтүн системини тәшкил қилиду. Улар һәрқандай заманивий дөләтниң ажralmas қисми вә дөләтлик башқурушниң негизи болуп һесаплиниду.

ҚЖ Конституциясигө бенаөн, Қазақстан президентлиқ башқуруш шәклигө егө унитарлиқ дөләттур. Дөләт һакимийити бирпүтүн вә үч тармаққа: қанун чиқириш, ижрай вә сот һакимийитигө бөлүниду.

Қазақстан Жұмбырийитиниң Президенти

Дөләт органлири системисини ҚЖ Президенти башқуриду. У бирпүтүн һакимийетниң бөлүнүши системисида вә тохтитип туруш һәм тәңпүңлүк механизмида алайидә орунни егиләйду. У дөләт һакимийити органлириниң келишип үйғун ишлишини вә өзара һәрикәт қилишини тәминләйду. Уни пүткүл хәлиқ сайлайду, у умумий миллий мәнпийәтләрни ипадиләйду. У өлниң мустәқиллиги, тер-

Бұгүн дәристә:

- дөләт органлириниң функциялирини қараштуримиз.

Қазақстан
Жұмғарийитиниң
Президенти Қ.К. Тоқаев

ритория пүтүнлиги вә бехөтөрлигиниң қапалити болуп несаплиниду, Конституациягә өмөл қилишни тәминләйдү.

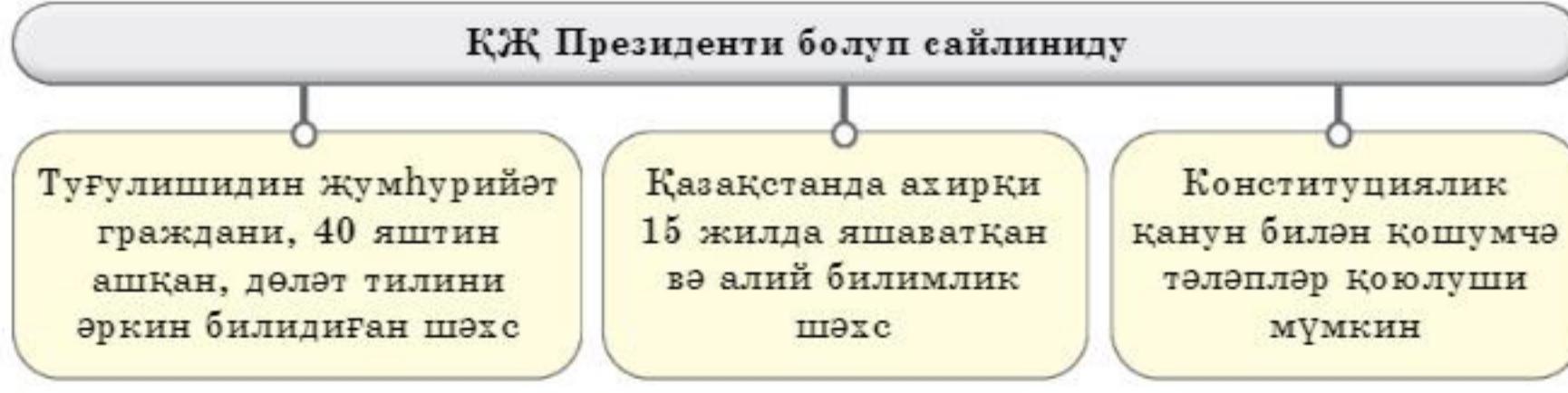
ҚЖ Президентини пүткүл хөлиқ бәш жилға сайлайды. Президентликқа намзатларға тәләплөр ҚЖ Конституциясидә вә “ҚЖдики сайлам тоғрилиқ” қанунда бөлгүлөнгөн. 1990-жили 24-апрельда Н.Ә.Назарбаев Қазақстан Жұмғарийитиниң Тұнжа Президенти болуп сайланды.

2019-жили 19 марта Қазақстанниң Тұнжа Президенти — Әлбеші Нұрсултан Әбишоғли Назарбаев хөлиқкә муражиэт қилип, өзиниң қарари — өзидин Қазақстан Жұмғарийитиниң Президенти вакалити-ни сақит қилиш тоғрилиқ елан қилды.

Қазақстанда накимийәт варислиғи мәсилиси Конституциялық йол билән һәл қилинди. ҚЖ Конституциясының 48-маддисига бенаөн, Президент вакалити Парламент Сенатиниң рәиси Қасым-Жомарт Тоқаевқа өтти. У 2019-жили 21-марта қәсемяд қилип, президентлик лавазимға киришти.

2019-жили 23-марта ҚЖ Президенти Қ.-Ж.Тоқаевниң Пәрмани билән Астана шәһириниң нами Нур-Султан шәһири дәп өзгәртилди. 2019-жили 9-июньда ҚЖ Президентиниң новәттин ташқири сайлими өтти. Уннда көпчилик аваз билән Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан Жұмғарийитиниң Президенти болуп сайланды.

7-схема

Қазақстан Жұмғарийитиниң Парламенти

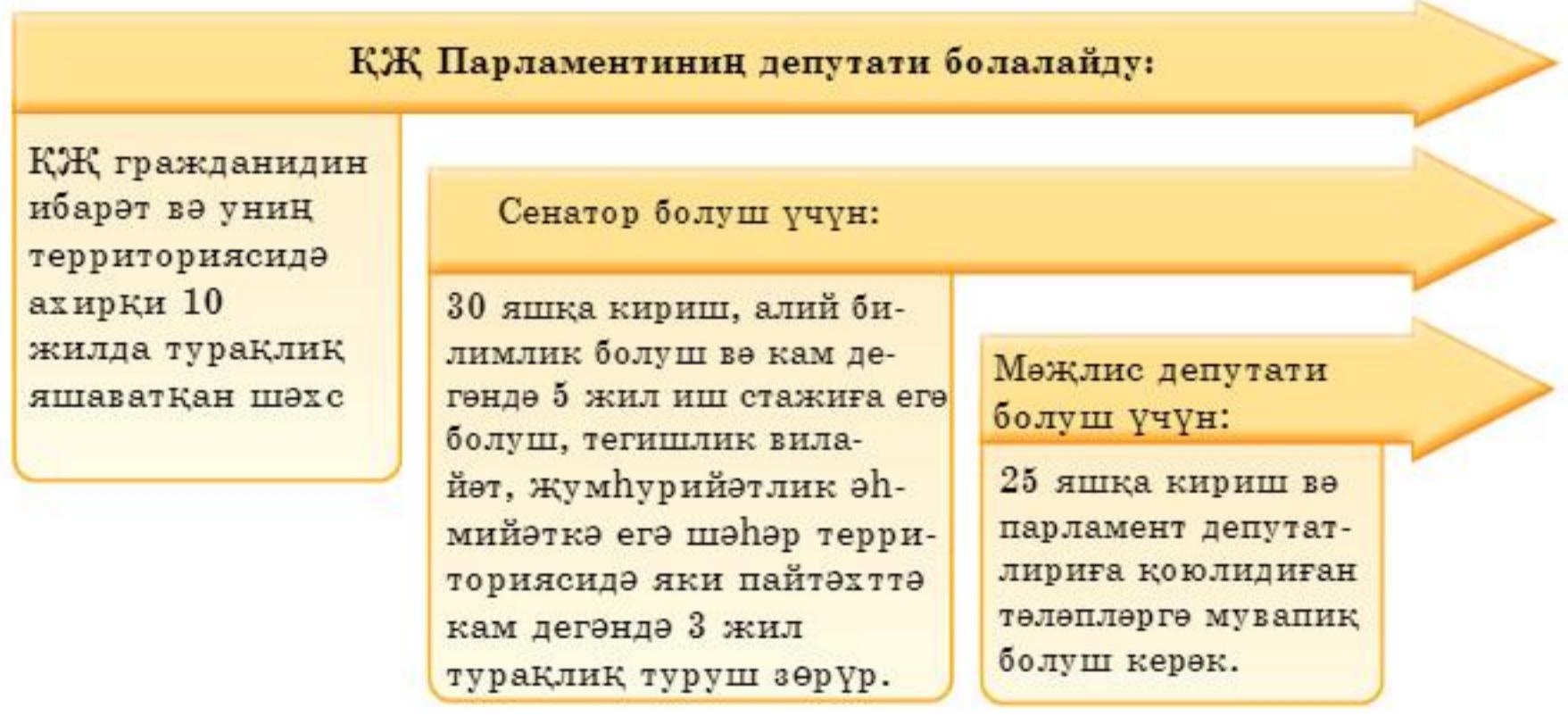
У қанун чиқириш функциялирини өмөлгө ашуридиған алий вакалетлик орган болуп несаплиниду. ҚЖ Парламентиниң һоқуқий мөртивиси ҚЖ Конституциясының IV бөлүмидә бәкитилгөн (49—63-маддилар). Парламент икки палатидан: жуқарқи палата — Сенат-

тин вə төвөнки палата — Мəжлистин ибарəт. Улар турақлиқ асаста ишлəйdu.

Сенатни Конституциялик қануда бəлгүлəнгəн тəртиптə вакалəтлик қилидиган вə hər вилайəттин, жумhурийəтлик əhmiyətкə егə икки шəhərləрдин вə ҚЖ Парламентиниң икки адəмдин сайланған депутатлар тəшкил қилиду. ҚЖ Президенти Сенатниң 15 депутатини жəмиyətниң миллий-мədəний вə башқа əhmiyətлик мənpijyətlirigə вакалəтликни тəминлəш зərүрлигини несанқа елип, тайинлайду. Сенат депутатларини йошурун аваз бериш арқилиқ қисмəн сайlam һoқуқи асасида сайлайду. Сайланған Сенат депутатлириниң йерими hər 3 жилда қайта сайлиниду. Сенат депутатлириниң вакалəт қəрəli — 6 жил.

Мəжлис 107 депутаттин ибарəт. Улар Конституциялик қанунда бəлгүлəнгəн тəртиптə сайлиниду. Мəжлисниң 98 депутати умумий, тən вə уттур сайlam һoқуқи асасида йошурун аваз бериш арқилиқ сайлиниду. Мəжлисниң 9 депутатини Қазақстан хəлқи ассамблеяси сайлайду. Мəжлис депутатлириниң вакалəт қəрəli — 5 жил.

8-схема

Қазақстан Жумhурийитиниң һəкүмити

У Ижрай һакимийəтни əмəлгə ашуриду. ҚЖ һəкүмитиниң һoқукий мəртивиси ҚЖ Конституциясиниң V бəlүмидə бəkitilgən (64—70-маддилар). У коллегиялик орган вə əzininiң пүткүл паалийитидə ҚЖ Президенти алдида жавапкəр. Конституциядə кəздə тутулған əhvalларда, һəкүмəт ҚЖ Парламенти алдида несоват бери-ду. Һəкүмəтни ҚЖ Президенти Конституциядə бəлгүлəнгəн тəртиптə тəшкил қилиду вə һəкүмəтни Премьер-Министр башқұрду. Һəкүмəт тəркивидə министрлар башқуридиған 17 саналик министрлик вə икки агентлик бар.

Қазақстан Жүмһурийитиниң Сот һакимийити

ҚЖ Алий Сотиниң бенаси.
Нур-Султан шәһири

Сот һакимийитини Алий сот вə жүмһурийетниң қанун билəн тəсис қилинған йəрлик вə башқа сотлири системиси əмəлгə ашуриду. ҚЖ сотлириниң нокукий мəртивиси ҚЖ Конституциясиниң VII бəлүмидə бəкитилгəн (75—82-маддилар).

Йəрлик сотлар: 1) вилайəтлик сотлар вə уларға тəңлəштүрүлгəн сотлар (жүмһурийəт пайтəхтиның шəhəрлик соти, жүмһурийəтлик əhmiyəткə егə шəhəрлəрниң шəhəрлик сотлири); 2) наhийəлик сотлар вə уларға тəңлəштүрүлгəн сотлар (шəhərлик сот, наhийəлəр ара сотлар).

Қазақстанда башқа сотлар, жүмлидин ихтисаслашқан сотлар қурулған (hərbəi, ихтисади, məmuriy, kamalət yəshiifa yət migənlər iшлири бойичə). Сот һакимийити гражданлик, җинаий ишларни, шундақла қанунда bəlgüləngən башқа сот ишлирини қaraş arkiilik əməlгə ашурулиду. Сот һакимийити Қазақстан Жүмһурийити намидин əməlгə ашурулиду вə униң məxsət-nishani гражданлар билən təşkilatlarниң нокуқлирини, қануни мənpiyətlirinin həməyə қилиш, Конституцияни, қанунларни, башқа норматivlik нокуқ aktlirinin, xəliqara shərt-namılərni bəjərişni təminləş bolup həsaplinidu. Шундak қiliip, ҚЖда ədliyə pəkət сот arkiilik əməlгə ашурулиdu.

9-схема

ҚЖниң сот системеси

Алий сот —
гражданлик, җинаий
ишлар və башқа
ишлар бойичə алий
сот органи

Йəрлик сотлар
— вилайəтлик,
nahiyəlik,
shəhərlik

Башқа сотлар — hərbəi,
maliyə, ихтисади,
məmuriy, kamalət
yəshiifa yət migənlər
ishliyi bойичə

ҚЖдикىй йəрлик дəлəт башқуруши və өзини өзи башқуруш системиси

Йəрлик дəлəт башқуруши və өзини өзи башқуруш ҚЖ Конституциясиниң VIII бəлүмидə бəkитилгəн (85—89-маддилар). Йəрлик дəлəт башқурушини тегишлик территориядики иш əhvəli üçün жəvapkər йəрлик вакалətlik və ijraiy organlar əməlгə ашуриду.

Йәрлик вакаләтлик органлар — мәслинәтләр тегишлик мәмурый-территориялык бирлик аналисiniң өркини ипадиләйду вә умумдөләтлик мәнпийәтләрни несанқа елип, уларниң өмәлгә ашурулуши үчүн зөрүр чариләрни ениклайду вә уларниң орунлинишини назарәт қилиду.

Йәрлик ижрай органлар — һакимлиқлар КҘК ижрай органлириниң бирпүтүн системисиға кириду, тегишлик территорияниң мәнпийәтлири билән еңтияжлирини несанқа елип умумдөләтлик ижрай һакимийәт сәяситини жүргүзиду.

Қазақстанда йәрлик өһмийәткә егө мәсилиләрни аhalә өзиниң мустәқил һәл қилишини тәминләйдиган йәрлик өзини өзи башқуруш етирап қилинған. Йәрлик өзини өзи башқурушни аhalә беваситә өмәлгә ашуриду. Шундақла аhalә топлири жиғинчақ яшайдиган территориядик мәслинәтләр вә башқа йәрлик өзини өзи башқуруш органлири арқылы өмәлгә ашуриду.

Шундақ қилип, барлық дөләт органлири өзара һәрикәт қилип, Конституция вә қанунларға асаслинип ишлиши лазим.

10-схема

КҘК дөләт органлириниң конституциялык системиси

Глоссарий

Дөләт һакимийити органлириниң системиси — алий вә йәрлик қанун чиқириш, ижраий вә сот һакимийити органлириниң бирикмиси.

Қазақстан Жүмһурийитиниң Президенти — дөләт башлиғи, алий лавазимлиқ шәхс; дөләтниң ички вә ташқи сәяситиниң асасий йөннилиширини бәлгүләйду, Қазақстанға әл ичидә вә хәлиқара мұнасивәтләрдә вакаләтлик қилиду.

Қазақстан Жүмһурийитиниң Парламенти — алий вакаләтлик вә қанун чиқириш органи. Икки палата турақтық асаста ишләйдиған ҚЖ Сенати вә Мәжлисидин ибарәт.

Қазақстан Жүмһурийитиниң Һөкүмити ижраий һакимийәткә вакаләтлик қилиду, ижраий органлар системисини башқуриду вә уларниң паалийитигә рәһбәрлик қилиду.

Сот һакимийити — әдлийәни әмәлгә ашуруш системиси, уни Алий сот башқуриду.

Йәрлик дөләт башқуруши вә өзини-өзи башқуруш — тегишлиқ территориядик иш әһвали үчүн жарапқар йәрлик вакаләтлик вә ижраий органлар: мәслинәтләр, һакимлиқтар, йәрлик өзини өзи башқуруш органды.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшурұқ

1. ҚЖ Президентиниң дөләт органлири системисиди орнини ениқлаңдар. Дөләт башлиғиниң алаһидә роли немигә бағлинишилиқ?
2. ҚЖ Парламентиниң функциялирини ениқлаңдар.
3. ҚЖ һөкүмити қандақ вакаләтләрни әмәлгә ашуриду?
4. Сот қандақ функцияләрни орунлайду? Өз ой-пикерлириңларни ейтіңдар.
5. Йәрлик һакимат қандақ вакаләтләрни әмәлгә ашуриду? “Әгәр мән премьер-министр болған болсам” яки “Әгәр мән һаким болған болсам” мавзусиға эссе йезин්дер. Эсседа силәр қайси мәсилеләрни биринчи новатта һәл қилидиғиниңлар тоғрилиқ йезин්дер.

1-дәрижалик мурәккәп тапшурұқ. ҚЖ Конституциясини пайдилинип, жәдвәлни толтуруңдар.

9-жадәл

Дөләт һакимийити органды	ҚЖ Конституциясы бойичә функциялири
ҚЖ Президенти (44-мадда)	
ҚЖ Парламенти (53—57-мадда)	
ҚЖ һөкүмити (66-мадда)	
ҚЖ Сот системиси (75—82-мадда)	

§ 7. ҚАЗАҚСТАН ЖҮМΗҮРИЙИТИНИҢ САЙЛАМ СИСТЕМИСИ

Сайлам системиси чүшәнчеси. Гражданларниң аваз бериш арқылы дөләт һакимийити органлириниң вә өзини өзи башқуруш органлириниң лавазимлиқ шәхслирини сайлашқа әркин қатнишиши демократик һоқуқий дөләтниң өндүрим бәлгүсі болып саналады.

луп һесаплиниду. Цивилизациялик жөмийәт сайламға алайды өhмийәт бериду. Сайламға 18 яштин қатнишиш ихтиярий асаста жүргүзүлиду. Сот һоқуқ саланийити йоқ дәп тонуған шәхсләр, шундақла сот һөкүми билән өркинлигидин айрилип сотланған шәхсләр сайламға қатнашмайды.

Бұғұн дәристә:

- сайлам системисини үгинимиз;
- сайламның дәләт органлирини қуруштиқи ролини вә өhмийитини ениклаймиз.

БУ ҚИЗИҚ!

Сайламни ким ойлап тапқан? Тарихта һәр хил сайлам түрлири болған. Дәсләп уруклук түзүм шараитида ақсақалларни, сәрдарларни сайлиған. Уларни хәлиқ жиғинида сайлиди. Сайламға урукниң барлық әзалири — әрләр, аялларму қатнашти. Кейинирәк сайламға пәқәт бәгзадиләр, бай кишиләрла қатнишип, сайлам тәртивигә чәклимиләр киргүзүлди. Қуллар, аяллар, кәмбәтәлләр сайламдин чәтлитилди. Феодализмда сайламға пәқәт чоң йәр егилири қатнашти. Йеңи заманда дәләтниң гражданлири қатнашти, бирақ цензлар бәлгүләнди, йәни чәклимиләр киргүзүлди. Улар адәмниң йеши, мүлки, билими, жиниси, олтиришлиқ һалити вә башқа ижтимаий әhвалларға бағлинишилиқ болди. Мәсилән, Ғәриптә аяллар пәқәт 1908-ж. сайлам һоқуқиға егә болди.

ҚЖ Конституциясигө бенаөн, хәлиқ һакимийәтни беваситө жүмhурийәтлик референдум вә өркин сайлам арқилиц өмәлгө ашуриду, шундақла дәләт органлириға вакалитини тапшуруду. Жүмhурийәттә сайлам дәләт вә йәрлик өзини өзи башқуруш органлириға гражданлар өзлириниң сайлиниш вә вәкиллирини сайлаш һоқуқини өркин өмәлгө ашурушиға асасланған. ҚЖ Конституциясидә вә 1995-жили 28-сентябрьдә қобулланған “Қазақстан Жүмhурийитидики сайлам тоғрилик” Конституциялық қанунда сайлам һоқуқи вә сайлам системиси принципири бәkitилгән.

11-схема

Сайлам һоқуки — жәмийәтлик мұнасивәтләрни рәтләйдіған, жүмhурийәтниң сайлинидиған органлирини шәкилләндүрүшкә қаритилған конституциялық һоқукий нормиларниң бирикмиси. **Сайлам һоқуки** — гражданларниң сәясий һоқуқлириниң бири. У актив вә пассив сайлам һоқуки болуп бөлүниду.

Актив сайлам һоқуки — ҚЖ гражданлириниң Президентини, Мәжлис вә мәслинәтлөр депутатлирини вә йәрлик өзини өзи башқуруш органлирини сайлашқа қатнишиш һоқуки.

Пассив сайлам һоқуки — гражданларниң Конституциядә вә сайлам тоғрилик конституциялық қанунда бәлгүлөнгөн чәклинишләргө өмәл қилип, сайлиниш һоқуки (мәсилән, шәхс бир мәзгилдә Президент вә парламент депутати болалмайды; сенат депутати мәжлис депутати болалмайды; наийәлик мәслинәт депутати бир мәзгилдә вилайәтлик мәслинәт депутати болалмайды).

Асасий сөзләр:

- сайлам
- сайлаш һоқуқи
- сайлам системиси
- сайлам комиссияси

ҚЖ гражданири сайламға умумий, тәң вә уттур сайлам һоқуқи принципири асасида йошурун аваз бериш арқылы қатнишиду вә Президентни, Мәжлис, мәслинәт депутатлирини, йәрлик өзини өзи башқаруш органлирини сайлайду. Сенат депутатлирини сайлаш йошурун аваз бериш арқылы қисмән сайлам һоқуқи асасида жүргүзүлиду (уларни сайлиғучилар өмәс, бәлки мәслинәт депутатлири сайлайду).

Умумий сайлам һоқуқи елимиз гражданлириниң теги-тәктидин, ижтимаий, лавазимлиқ, мұлукдарлық һалитидин, жинисидин, ирқидин, милитидин, тилидин, динидин, етиқатидин, турушлук жайидин яки һәр қандақ башқа өһваллардин қөтъий нәзәр, сайламға қатнишиш һоқуқини билдүриду.

Қазақстан Жүмһурийитидә сайлам һәммә үчүн тәң болуп несаплиниду. Бу сайлиғучиларниң сайламға тәң асаста қатниши-диганлиғини вә уларниң һәр бири тегишлиқ һалда, бир авазға егө екәнлигини билдүриду. Қазақстанда сайламда аваз бериш йошурун жүргүзилиду. Бу сайлиғучиларниң өз өркини изнар қилишиға неч қандақ назарәт болмаслиғи лазим дегендиктур. Шу мәхсүттә сайлам бюллетенини толтириш үчүн йепиқ кабина орнитиду.

Сайлам системиси чүшәнчеси. Сайлам һоқуқи билән сайлам системиси өз ара зич бағлинишилдиктур. ҚЖда сайлам системиси — у Президентни, Парламент вә мәслинәтлөр депутатлирини, йәрлик өзини өзи башқаруш органлирини Конституциядә вә конституциялық актларда көздө тутулған тәртиптө сайлаштур.

Сөзниң тар мәнасида сайлам системиси — у намзатлар оттурисида депутатлық мандаттарни аваз бериш нәтижилиригө бағылғы тәхсим қилиштур.

Сайлам системисиниң үч асасий түри бар. Улар — мажоритарлық, пропорционаллық вә арилаш — мажоритарлық-пропорционаллық система.

Диққат бөлүңлар!

Мажоритарлық системида сайламда нисбәтән көпчилик аваз алған намзат сайланди дәп несаплиниду. Бу системиниң қаидилири аддий вә чүшинишлик. Улар тәсирі ажыз партияләрни, аhalә көпчилиги арисида абройи йоқ шәхсләрни, депутаттарни вә б. һакимийәт органдаридин қисип чиқиришқа мүмкінчилік бериду.

Пропорционаллық система заманивий дунияниң 60тн ошук елидә қоллиниду. У көп мандатлық сайлам округлирида пайдилинип, парламентта һәрхил партияләрниң лазимлық вакаләтлигигини тәминләйду, сәясий плюрализмниң тәрәкқияти үчүн шараит яритиду.

Арилаш — мажоритарлик-пропорционаллық система һәр икки системиниң ижабий тәрәплирини қоллинишни көздә тутиду. Бунинда депутатлық мандаттарниң бир бөлиги мажоритарлық система, иккінчи бөлиги пропорционаллық система қаидилри бойичә бөлүниду.

Қазақстанда һәр икки сайлам системиси: пропорционаллық вə мажоритарлық система — нисбәтән вə мутлақ аваз көпчилеги несаплинип, қоллинилиду. ҚЖ Сенатиниң депутатларни сайлиғанда, өгөр аваз беришкө вилайет мәслихити депутатларниң 50% дин ошуғи қатнашса, сайлам қануний өтти дәп несаплиниду. Аваз беришкө қатнашқанларниң көпчилеги яқлап аваз бәргөн намзат сайланди дәп санилиду. Жұмһурийеттө сайламға тәйярлиқни вə уни өткүзүшни бирпүтүн системини тәشكил қилидиган сайлам комиссиялири уюштуриду. Улар:

- ҚЖниң Мәркизий сайлам комиссияси;
- территориялық сайлам комиссиялири;
- округлық сайлам комиссиялири;
- участкилық сайлам комиссиялири.

Дөлөт органлирини шәкилләндүрүштиki сайламниң роли. Сайлам — хөлиқниң суверенлигиниң намайән болушиниң түп механизми, асасий шәкли. Сайлам шундақла һакимийет органлирида һөрхил жәмийет топлириниң мәнпийәтлиригө вакаләтлик қилишиниң өң муһим йоли болуп несаплиниду. Үмумий сайлам униға һәрбир гражданиң қатнишиш һоқуқини көздә тутиду. Көплигөн адәмләр үчүн, бәзибир өлләрдө гражданларниң бесим көпчилеги үчүн сайлам тегишликтөшкілатларниң сәяситигө реал тәсир қилишиниң бирдин-бир васитиси болуп несаплиниду. Сайлам — у һөммиси үчүн өз өркини изнар қилишқа мүмкінчиликтур. Шундақла дөлөт һакимийити вə униң паалийити хөлиқниң шу өркигө мувапик болуши лазим.

Сайлам:

- гражданларниң сәясий вакалитини тәминләшкө;
- уларға өз мәнпийәтлирини билдүрүшкө;
- жәмийеттө пишип йетилгөн мәсилеләрни һәл қилишқа;
- сәясий элита тәркивини йецилашқа;
- дөлөт сәяситигө тәсир қилишқа;
- гражданларниң сәяси мәрипитини тәминләшкө;
- жәмийетни җипсилаштурушқа имканийет бериду.

Қазақстан Жұмһурийитидики сайлам

Шундақ қилип, аваз бериш вә сайлаш арқылы гражданлар накимийәткө реал тәсир қилалайды. Шуңлашқа сайламға нурғун сайлиғучиланиң қатнишиши интайин зөрүр. Жұмһурийәттө сайлам Қазақстан гражданлиринң өзлириниң сайлаш вә сайлиниш һоқуқиниң өркин өмөлгө ашурушиға асаслиниду.

Глоссарий

Сайlam — аваз бериш арқылы дәләт органлирини, йәрлик өзини өзи башқуруш органлирини шәкилләндүрүш усули.

Аваз бериш — сайлам жәрияниң бир қисми. У иккі басқұттын: аваз бериштин вә авазни санаштын ибарат.

Сайlam һоқуқи — сайламда қелиплишидіған жәмийәтлик мұнасивәтләрни рәтләйдиған конституциялық һоқуқ нормилириниң бирикмиси.

Сайlam системиси — Президентни, Парламент вә мәслихәтләр депутатлирини, йәрлик өзиниөзи башқуруш органлирини сайлаш тәртиви.

Аваз бериш һоқуқи — ҚЖниң һәрбир граждани сайлам вақтида өз пикрини ейтиш һоқуқиға егә. Уни аваз бериш һоқуқи дәп атайды. Бир адәм бир аваз һоқуқиға егә.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшурұқлар

1. Сайlam деген немә? Сайlam жәмийәт һаятида қандақ роль ойнайды?
2. Актив вә пассив сайлам һоқуқи деген немә?

1-дәрижалик мұрәkkәп тапшурұқ. Жәдвәлни толтуруңлар.

10-жадәвәл

Сайlam һоқуқи принциптері

Умумий	Тәң	Уттур	Йошурун аваз бериш

2-дәрижалик мұрәkkәп тапшурұқ. Сайlam күни нурғун кишиләр сайлам участкилириға балилири билән биллә келиду. Ата-аниси аваз бериш кабинисида балисинин қолиға авто-қәләмни берип, бюллетенъға бәлгүни қойдуруп, андин кейин бала қолиға ата-анисиниң бюллетенълирини тутуп, аваз бериш үрнисиға салидиған әһваллар пат-пат учришиду. Қандақ ойлайсиләр, мошу әһвалда аваз бериш принципи (биздикі сайламлар йошурун аваз бериш арқылы умумий уттур, тәң һаләттә өтиду) бузулдиму?

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғычә баһалаңлар. Қандақ мәсилеләрни чүшәнмиңдер?

III бөлүм. ГРАЖДАНЛИҚ ҢОҚУҚ

§8. ГРАЖДАНЛИҚ ҢОҚУҚ ЧУШӘНЧИСИ

Нәр күни биз көплигөн вақиәләрни баштın көчүrimiz. Мошу вақиәләрдө гражданлық ңоқуқий мұнасивәтлири мәлum бир орунни егиләйду. Мәсилән, автобусқа минип, йол һөккіни төләймиз вə шу арқилиқ йолувчи тошуш шәртнамиси бойичө мұнасивәт бағлаймиз. Тәнәпүс вақтида ашханиға тамақ ичишкө келимиз вə бу йәрдиму гражданлық ңоқуқ мұнасивәтлирини орнитимиз, йәни сетивелиш-сетиш шәртнамиси бойичө мұнасивәт бағлаймиз (тамақни сетивалимиз, уни бизгө сатиду). Мана шундақ мұнасивәтлөр барлық жайда күндө йүз берип туриду вə улар гражданлық ңоқуқ нормилири билөн рөткө көлтүрүлүп туриду.

Әстә сақлаңлар!

Гражданлық ңоқуқ — субъектларниң вə тәшкілатларниң қануний мәнпийәтлирини һимайә қилиш вə жәмийәттө ихтисадий мұнасивәтләрни тәрәққий әткүзүш мәхсәтлиридә мүлкүй вə шәхсий мүлкүй әмәс мұнасивәтләрни рәтләйдиған ңоқуқ нормилиринин бирикмиси.

Гражданлық ңоқуқ алғыдилликлирини әкис әттүридиған элементлар

Бүгүн дәристә:

- гражданлық ңоқуқ чүшәнчисини вə принциплирини, мүлкүй вə шәхсий мүлкүй әмәс мұнасивәтләрни үгинимиз.

Асасий сөздәр:

- гражданлық ңоқуқ
- униң принциплири
- мүлкүй мұнасивәтлири
- шәхсий әмәс мұнасивәтләр
- жысманий вə юридик шәхсләр

Қазақстан Жүмһурийитинин
Гражданлық кодекси

Мұлкий мұнасивәтлөр вә уларға бағлинишилик шәхсий мұлкий өмес мұнасивәтлөр һөрхил актлар билән рәтлиниду. Буниңда асасий һөжжөт ҚЖ Ғражданлық кодекси болуп һесаплиниду. Бу кодекс икки қисим — Умумий вә Алайде бөлүмлөрдин ибарәт (1994-ж. вә 1999-ж. қобулланған).

Гражданлық һоқук субъектлири — гражданик һоқук мұнасивәтлиригө қатнашқучилардур. Уларниң һоқуқлири, вәзипилири гражданик һоқук нормилири билән рәтлиниду.

Кошумчә материаллар

Гражданлық һоқук субъектлири:

1. Жысманий шәхслөр (ҚЖ ғражданлири, чәт әллик ғражданлар, ғражданлиғи йоқ шәхслөр). Улар ғражданлық һоқук салаһийитигә егә шәхслөр, йәни ғражданлық һоқук саһасида мәжбuriйәтлөр билән һоқуқларға егә. Улар шундақла ғражданлық һәрикәт салаһийитигә егә, йәни өз һәрикәтлири билән ғражданлық һоқуқларни әмәлгә ашуруш қабилийитигә егә.
2. Юридик шәхслөр — мәһкимиләр, карханилар, коммерциялик тәшкилатлар. Юридик шәхслөр тиҗарәтчилик паалийәт билән шүғуллиниду.

Гражданлық һоқук принципири — мошу һоқук тармиғинин асасий идеялиридур. Улар ҚЖ ғражданлық кодексинин Умумий қисмидә көрситилгөн (2-мадда).

2-мадда. Гражданлық қанунин асасий негизлири. Гражданлық қанун өзи рәтләйдіған мұнасивәтлөргө қатнашқучиларниң баравәрлигини, мұлукниң дәхилсизлигини, шәртнамә түзүш әркинлигини, хусусий ишларға башқыларниң башбаштақлық билән арилишишиға йол қоймаслиқни, бузулған һоқуқларниң тосалғусиз әмәлгә ашурулушини етирап қилишқа асаслиниду.

Гражданлық һоқуқниң барлық нормилири мошу идеяләргө асаслиниду. Бу идеяләр ғражданлық һоқук нормилиринин мәзмунини вә мәтингөндөрдің мәнасини тоғра чүшинишкә ярдәмлишиди. Зөрүр болған әһвалда бу нормилар қариму-қаршилиқтарни өмөлиятта муһакимидин өткүзүп һәл қилиш үчүн пайдилинилиди. Бу идеяләр қанундардикі бәзибир камчилиқтар орнини толтиришқа ярдәм қилиду.

Гражданлық һоқуқниң асасий принципири:

- ғражданлық һоқук мұнасивәтлири субъектлиринин баравәрлиги;
- мұлукниң дәхилсизлиги;
- ғражданлық һоқук шәртнамисинин әркин түзүлүши;
- дөлөтниң вә барлық үчинчи шәхслөрниң хусусий ишларға вә шәхсий наятқа арилашмаслиғи;
- ғражданлық һоқук мұнасивәтлиринин асасий субъектлири — тиҗарәтчиләрни вә истималчиларни һимайә қилиш;
- кредиторларниң һоқуқлири билән қануний мәнпийәтлирини қоғдаш;
- ғражданлық һоқуқларниң һимайә билән тәминлиниши.

Барлық мошу принциплар өзара зич бағлинишлиқ вә бирбираини толуктуруп туриду, бирпүтүн органикилиқ система болуп несаплиниду.

Гражданлик һоқуқ мунасивәтлири субъектлирииң баравәрлиги — уларниң һөммиси гражданлик һоқуқлириға егө болушта, өмөлгө ашурушта, һимайә қилишта мустәқил, баравәр дегәнликтүр. барлық субъектлар шундақла мәжбuriйәтлирини орунлимиса, охаш жавапкәрдур. Бу субъектларниң бир биригө буйрук қилиш һоқуқи йок. Улар пәкәт өзара келишип ишлиши лазим.

Мұлұқ дәхилсизлиги. Бу принцип елиминизниң пүткүл ихтисадий системисиниң һули болуп несаплиниду. Бу мұлұқдар һәрқандак, қанун мәнъий қилмиған мәхсөткө йетиш үчүн өз мұлкини өркин пайдилиниши мүмкін демәктүр.

Шәртнамә өркинлиги. Һәр қандак шәхс у яки башқа шәртнамины өз ихтияричө вә башқыларниң мәжбuriлишиң түзөләйду яки түзмәйду; халиған шерик билән шәртнамә түзөләйду; шәртнамә түрини, униң шәртлирини өзи бәлгүләш һоқуқиға егө. Шәртнамә түзгүчи шерикму худди шундақ һоқуқларға егө. Шуңлашқа пәкәт ихтиярий вә өз ара келишип түзүлгөн шәртнамә һәқиқий гражданлик-һоқуқий һөжжәт дәп етирап қилиниду.

Хусусий ишларға вә шәхсий наятың башқыларниң арилишишиға йол қоймаслиқ принципи. Һакимийәт вә башқуруш органлириға, атап-аниларға, башқа шәхслөргө гражданлар билән юридик шәхслөрниң өз мұлкини қандак башқуруватқанлиғиға, пайдини қандак бәлүп, дарамәтни қандак пайдилинидиғанлиғиға тәсир қилиши мәнъий қилиниду. Шәхсий, аилөвий, коммерциялик мәхпийәттин ибарәт мәлumatларни беришни тәләп қилиш мәнъий қилиниду. Қанун башқисиниң шәхсий наятыға, мунасивәтлиригә арилишишиму мәнъий қилиду.

Тиҗарәтчиләр билән истималчиларниң һоқуқлирини һимайә қилиш. Бу принцип ихтисатни вә тиҗарәтчиликни риважландуруш үчүн зөрүр. Мәсилән, тиҗарәтчиләр асассиз тәкшүрүшлөргө йол қоймаслиққа, тиҗарәтчилик паалийәтниң өркин болушиға, селиқниң адаләтлик болушиға мұнтаждур. Қанун истималчиларниң мәнпийәтлирини қоғдайду.

Кредиторларниң һоқуқлирини вә мәнпийәтлирини һимайә қилиш принципи. Кредитор — һәрқандак гражданлик мәжбuriйәтниң зөрүр фигуриси вә мәжбuriйәт һәрқандак бузулғанда, адәттә кредитор зиян тартиду (қөризи қайтурулмайду). Кредиторни қоғдаш һөммидин авал қөриздарға мәжбuriйитини тегишлиқ орунлимғанлиғиниң барлық сәлбий ақивлөтлирини жүклөштин ибарәт. Болупму ахча елип қайтурмиса кредиторниң мәнпийәтлирини қанун алайде қоғдайду. Мундақ һимайә — Гражданлик кодекста көздө тутулған, йәни

көрөлидә ахча қөризини қайтurmifan шәхскө hөрбир кечиктургөн күн үчүн жәримә төлитиш шеклидә жавапкөрлик бөлгүлөйду.

Гражданлик һоқуқтарни қоғдаш. ҚЖ Конституцияси гражданларниң өз һоқуқлирини қоғдаш һоқуқини алайды төкитлөйду (13-мадда).

Гражданлик һоқуқтарни һимайә қилидиган асасий орган — у сот. Гражданлик һоқук субъекти дөлөт сотидин башқа арбитражлик сотқому муражиет қилалайды. Әгөр бирмунчә маддий вә процедурилик шәртләр орунланса, арбитражлик сотниң тохтами худди дөлөт сотиниң тохтами охшаш күчкө егө.

Бирмунчә өhвалларда қанун гражданларниң өз һоқуқлирини өзлири қоғдашқа рухсөт қилиду. Мәсилән, алдин-ала бөргөн ахчини (задаток) қайтurmаслик (бир нәрсө сетиш үчүн).

Гражданлик һоқуқтарни өң аммибап қоғдаш васитиси — у чиқимни төлөшни төлөп қилиш.

Шундак қилип, гражданлик һоқук төвөндик мұнасивәтлөрни рәтлөйду:

- Мұлук мұнасивәтлири — мұлукни сетиш яки сетивелишқа бағлық мұнасивәтлөр.
- Шәхсий мұлкий өмәс мұнасивәтлөр — маддий өмәс байлық — шәхсий һоқуқтар вә шәхсий әркинликкө бағлық пәйда болидиган мұнасивәтлөр. Мәсилән сөнъет, пән, әдәбият өсөрлиригө, көшпиятларға мүөллиппик һоқуқи, шәни, қәдир-қиммити, абройини һимайә қилиш.

Глоссарий

Гражданлик һоқук — гражданлик һоқук субъектлириниң мәнпийәтлирини әмәлгә ашуруш вә жәмийәттә ихтисадий мұнасивәтлөрни уюштуруш мәхситидә мұлкий вә шәхсий мұлкий өмәс мұнасивәтлөрни рәтләйдиган һоқук нормилириниң бирикмиси.

Гражданлик һоқук субъектлири — гражданлик һоқук мұнасивәтлиригә қатнашқучилар.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшурұқ

1. Гражданлик һоқук қандақ мұнасивәтлөрни рәтлөйду? Мисал кәлтүрүнлар.
2. Мұлкий вә шәхсий мұлкий өмәс мұнасивәтлөр чүшәнчисини ечиp көрситиңлар.

1-дәрижилик мұрәkkәп тапшурұқ. Жәдвәлни толтуруңлар.

11-жәдеал

№	Принципниң нами	Мәзмуни
1	2	3
1	Гражданлик һоқук мұнасивәтлири субъектлириниң баравәрлиги	
2	Мұлукниң дәхилсизлиги	

Давами

1	2	3
3	Шартнамә әркинлиги	
4	Хусусий ишларға вә шәхсий һаятқа арилишишқа йол қоймаслик	
5	Тиражарәтчиләрниң вә истималчиларниң һоқуқлирини қоғдаш	
6	Кредиторниң һоқуқлирини вә мәнпийәтлирини қоғдаш	
7	Гражданлық һоқуқларниң һимайә қилиниши	

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғычә баһалаңдар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

§9. МҮЛҮК ҺОҚУҚИ

Мүлүк — һәрқандак жәмийәтлик түзүмнин вә жәмийәтниң негизи. У инсанийәт тәрəккиятиның бешіда пәйда болди. ҚЖ Конституциясынан, һәрбір гражданиң хусусий мүлүккө егө болуш һоқуқи бар. Бу һәрбір шәхс қанун мәнъиң құлмиған һәр қандақ мүлүкни, өгөр у қануний йол билән төпилса, уни сетивелиши, сетиши, ижаригө елиши яки бериши, соға қилиши мүмкін дегендеген сөз.

Бүгүн дәристә:

- мүлүк һоқуқини вә униң түрлирини үгинимиз;
- һоқуқ вакалитиниң үч түрини;
- мүлүк һоқуқини елиш вә уни бекар қилиш йоллирини ениқлаймиз.

Диққат бөлүңлар!

Әдлийәвий мәнада мүлүк дәп, гражданлық һоқуқнин һәр хил субъектлири оттурисидики маддий буюмларға, мүлүккө бағлинишлик мұнасивәтләрни ейтиду.

ҚЖ Гражданлық Кодексиға бенаән, мүлүккө егө болуш һоқуқи — у қанун актлири билән субъектниң өзигө тәәллук мүлкини ихтияричә егиләш, пайдилиниш вә башқуруши етирап қилинған вә қоғдилидиған һоқуқи.

Асасий сөздәр:

- мүлүк
- мүлүк һоқуқи
- мүлүк түрлири

12-схема

Һоқуқ вакалитиниң үч түри

Егиләш

Пайдилиниш

Башқуруш

Мұлұқ һоқуқи

Мұлұқкө егө болуш һоқуқи, башқа шәхскө сетиш үчүн келишім түзүлгөн вакиттиki барлық қаризлири билән биллә берилдү.

Егиләш һоқуқи — у нәрсигө жисманий егө болуш, униңға егилик жәһеттін тәсир қилиш мүмкінчилиги дегендеген сөз. Буниңда шуни көздө тутуш керекки, мұлұқдарлардин башқа қозғалмас мұлұкни шәртнамә бойичө егиләйдиған шәхслөрму нәрсө егиси болуши мүмкін.

Пайдилиниш һоқуқи — у нәрсини пайдилиниш, қоллиниш арқылы униң пайдилик хусусийәтлирини елиш һоқуқи дегендеген сөз. Пайдилиниш жөриянида мұлұқ йә толук истимал қилинди яки кардин чиқиду, конирайду (амортизация).

Мұлұкни егиләш вә пайдилиниш һоқуқи пәкөт мұлұқдарғыла өмөс, бәлки мошу вакаләтни мұлұқдардин алған башқа шәхслөргиму тәэллүк болиду. Мәсилән, пәтирни яки машинини ижаригө елиш — бериш.

Башқуруш һоқуқи — у мұлұкниң юридик тәғдирини ениклаш һоқуқи (сетиш, соға қилиш, ижаригө бериш). Башқуруш һоқуқи пәкөт мұлұқ егисигө яки у рухсөт қилған башқа шәхскиму тәэллүктүр.

Мұлұқдарға берилгөн һоқуқлар билән биллә қанун униңға мәлум бир мәжбuriйәтлөрни жүклөйдү. Улар — мұлұкни тутуш — селиқ төләш, жөндәш, ремонтлаш хиражити.

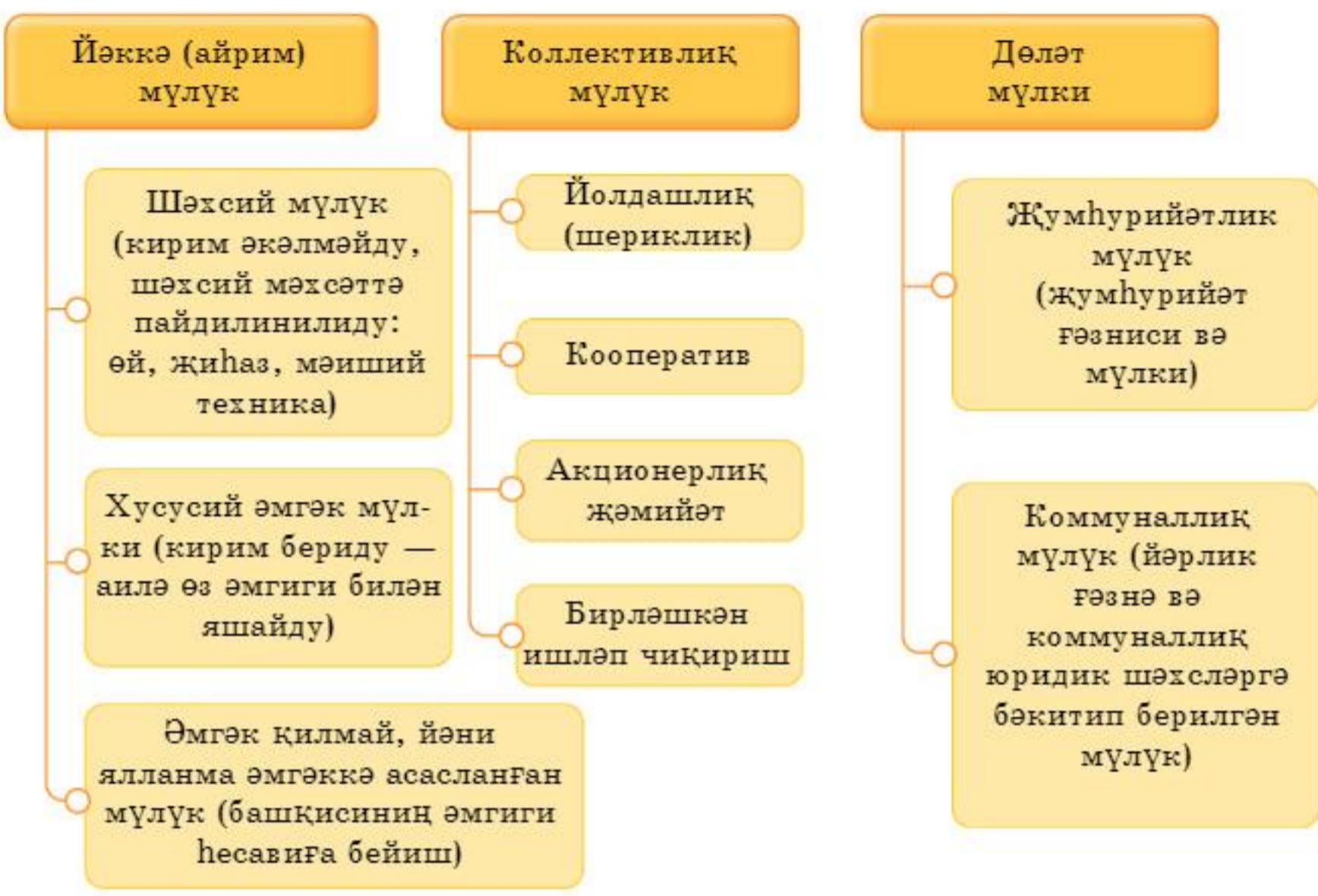
ҚЖДа Гражданлық кодексқа мұвапиқ хусусий, дәләт, колектив-лиқ мұлұқ шәкиллири етирап қилинди:

1. Хусусий мұлұқ — у гражданларниң вә дәләтлик өмөс юридик шәхслөрниң мұлқидур.

2. Дәләт мұлқи — у мұлұқ объектлирини дәләт қадимийити вәкиллири башқуруп пайдилинидиған мунасивәтлөр системиси.

3. Колективлик мұлұқ — у өмгөк коллективи паалийәт vasити-лириға вә мәхсулатлириға бирлишип егө болидиған, пайдилинидиған вә башқуридиған мунасивәтлөр системиси.

Мұлұқ шәкиллири даирисидө униң һөрхил түрлири бар (13-схема):

Жүмһурийәтлик дәләт мұлкиниң субъекти — у Қазақстан Жүмһурийитидур. Коммуналлық дәләт мұлкиниң субъекти — у мемурий-территориялық бирлик. Йәр участкилири — йеза егилиги, мудапиә мәхсөтлири үчүн бәлгүләнгән йәр, орман вә су фонди, ҚЖКНИЦ аланидә қоғдилдиған тәбиий территориялири хусусий мұлұқдарлыққа берилмәйду.

Гражданлик һоқуқта мұлұқдарлық һоқуққа егө болуш вә бу һоқуқни бекар қилиш асаслири можут. Улар:

1. Йеңи нәрсигө егө болуш һоқуқи. Әгер шәхс йеңи нәрсини тәярлиса яки ясиса, өй салса, улар бирдинла шу адәмниң мұлкигө айлиниду.

2. Мұлұқдар егө болуватқан мұлұкни башқа шәхс сетивелиши мүмкин. Мәсилән, адәм бир нәрсө сетивалса, ижаригө алса, нәрсини башқисиға алмаштурса, бу нәрсө шу адәмгә тәэллүқ болиду вә мұлұккө егө болуш һоқуқи шу адәмгө өтиду.

3. Шәхсниң егиси йок мұлұккө егө болуш һоқуқини елишиму мүмкин; мәсилән, у мусадирә қилинған мұлұқ яки касатликқа учриғанларниң мұлки.

4. Мұлұқ егисиниң өз өрки билән мұлұккө егө болуш һоқуқи бекар қилиниши мүмкин (мұлұкни сетиш, соға қилиш, ихтиярий ваз кечиши).

5. Мұлұқдарниң әркисиз бекар қилиниши (мұлұқдарниң вапат болуши, мұлкини мусадирे қилиш, мұлкиниң йоқ қилиниши).

Шундақ қилип, мұлұқ һоқуқи наятында муһим роль ойнайду. Мұлұқ һоқуқини һимайе қилиш — заманивий дөлөтниң асасий вәзипилириниң биридур.

Глоссарий

Мұлұқ — у гражданлик һоқуқниң һәрхил субъектлириниң оттурисидики маддий буюмларға, мұлұккә вә нәрсиләргә бағлинишлиқ мұнасивәтлири. Бу мұнасивәтләрдә субъектларниң бири мұлұккә өзиниңки дәп қариса, башқылар үчүн у ятниң мұлқидур.

Мұлұқ һоқуқи — у субъектниң өзиге тәэллүк мұлұкни ихтияричә егиләш, пайдилиниш вәбашқуруш һоқуқи. Уни қанун актлири етирап қилип қоғдайду.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқ

1. Мұлұкниң заманивий жәмиәт наятидики асасий ролини көрситиңлар. Мұлұкниң қандақ түрлирини билисиләр?
2. Мұлұқ һоқуқи вә униң үч һоқуқ вакалити деген немә?
3. Мұлұқ һоқуқиға егә болуш вә уни бекар қилиш асаслири немидин ибарәт?

З-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. “Хусусий мұлұқ һоқуқиниң муһимлиғи вә униң дәхилсизлиги” мавзусиға муназира өткүзүңлар.

З-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Мону вәзийәтләрни муһакимә қилиңлар.

- 1) Пәтир егиси уни ижаригә бәрди. Ижаригә алғучида қандақ һоқуқ-вакаләтлири пәйда болиду? Ижаригә алғучи пәтирни сatalамду? Ижаригә алғучи пәтирдә жәндәш ишини жүргүзмәкчи болса, у бу ишни пәтир егисиниң рухситисиз әмәлгә ашураламду? Жавап бәргендә егиләш, пайдилиниш, башқуруш аталғулирини пайдилиніңлар.
- 2) Өйидин сәйлигә елип чиққан ишт балилар билән ойнап, уларни чишләвалди. Иштниң егиси шунин үчүн жавап берәмдү?

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғычә баһалаңлар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдіңлар?

§ 10. ГРАЖДАНЛИК ҺОҚУҚТИКИ МӘЖБУРИЙӘТЛӘР ВӘ ЖАВАПҚӘРЛИК

Бүгүн дәристә:

- гражданлик һоқуқтика мәжбурийәтләр чүшәнчесини вә уларни тәминләш усулирини үгинимиз.

Мәжбурийәтләр гражданлик һоқуқ мұнасивәтлириниң өң тарқалған вә шунин үчін билән бир вақитта хилму-хил тури болуп несаплиниду.

Мәсилән, улар гражданлар товар салынуда, транспорт ширкити жүк тошуғанда, кархана жабдуқни йөткүзүп бәргендө, инсти-

тут илмий-тәтқиқат ишлирини орунлиғанда насил болиду.

Нәркандак гражданлик һоқук мұнасиветлири охшаш, мәжбүрийеттиму субъект, объект вә мәзмун бар.

Асасий сөздәр:

- мәжбүрийәтләр вә уларни тәминләш усуллири

Мәжбүрийәт субъектилири (тәрәплири) — кредитор вә қәриздар. Кредиторға қәриздарниң мәлум бир һәрикәтни қилишини яки қилмаслигини тәләп қилиш һоқуқи берилгендегі вә у мәжбүрийәтниң актив тәрипи болуп несаплиниду. Қәриздар болса кредиторниң тәливи бойичә тегишилик һәрикәтни қилиши яки қилмаслиғи лазып вә у мәжбүрийәтниң пассив тәрипи дәп тонулиду.

Диққат бөлүңлар!

Мәжбүрийәт — у бир шәхснин (қәриздар) башқа шәхс (кредитор) пайдисиға әмәлгә ашуруши лазып мәлум бир һәрикәт: мұлукни бериду, ишни орунлайду, ахчини тәләйду.

Мәжбүрийәт объекти — у һәрикәт болуп несаплиниду. Башқичә ейтқанда, мәжбүрийәт объектиға айланған у яки башқа һәрикәтни орунлаш дегендегі сөз. Мәсилән, транспорт ширкити шәртнамә бойичә буйрутмичиға мәлум бир жүкни йәткүзүп бериши мәжбүрийәт болуп несаплиниду. Жүк йәткүзүлгөндін кейинла мәжбүрийәт орунланды дәп несаплиниду.

Мәжбүрийәтниң мәзмуні — у тәрәплөрниң һоқуқлири билән вәзипилири. Улар тәрәплөр тәрипидин келишилип шәртнамиға йезилиду.

Мәжбүрийәтниң пәйда болуши негизи — шәртнамә, келишим, дөлөт һакимийити вә йәрлик өзини өзи башқуруш органлириниң актлири, сот қараплири, пән, әдәбият, сәнъет өсөрлири, йәткүзүлгөн зиян, асассиз бейип кетиш, мұлукни сетиш-елиш.

Гражданлик һоқуқта мәжбүрийәтни тәминләш усуллири көздө тутулған. Улар — жәримә, кепил, қәриздарниң мұлкини тутуп қелиш, биригө тапшуруш, капалөт, алдин ала төләш, гөрү, капалөт бәдили.

Мошу чарилөр мәжбүрийәтни орунлимиса яки тегишилик атқурмиса қәриздарға қоллинилиду.

Жәримә (пеня) — қәриздар кредиторға мәжбүрийитини орунлимиса төләйдиган ахча. Ахча миқдари шәртнамида бөлгүлиниду.

Гөрү — өгөр қәриздар гөрү билән тәминләнгөн мәжбүрийәтни орунлимиса, гөругө қоюлған мұлукниң нәрқидин кредитор бөлүп алидиған

ахча. Мәсилән, банктын кредит елиш үчүн қозғалмас мүлүк — өй, йөр гөрүгө қоюлиду. Әгәр кредит қайтурулмиса, қәриздарниң мүлки сетилиду, ахчиниң бир қисмини кредитор алиду.

Капаләт — у, кредитор алдиды мәжбuriйәт яки қәриз үчүн, капаләт бәргөн башқа шәхс жавап бериду деген сөз. Капаләт бәргөн адәм қәриздар билән биллө өз ахчисиниң һөммиси яки бир қисми билән жавап бериду. Мәсилән, у қәриздарниң банк алдиғи кредити үчүн жавап бериду. Шуңлашқа капаләт бериш — интайин чоң жавапкөрлик.

Алдин ала төләш — келишиватқан тәрәпниң бири башқа тәрәпкө келишимни тәминләш яки шәртнамини орунлаш үчүн алдин ала беридиған ахча.

Әгәр башқа тәрәп келишимни орунлаштын баш тартса, ахча қайтурулмайды. Әгәр ахчини алған адәм (сатқучи) келишимни орунлаштын баш тартса (мүлүкни сатмиса), у херидарға ахчини икки һәссә ошуқ қайтуриду.

Капаләт бәдили — у сода-сетиқта шәртнамини түзүш үчүн мәжбuriйәтни сөзсиз орунлаш һесавиға берилдиғна ахча.

Шундақ қилип, мәжбuriйәт субъектлири — кредитор вә қәриздар. Улар мәлум бир һәрикәтни орунлашқа келишиду. Бу һәрикәт мәлум бир усуллар билән тәминлиниду. У — жәримә, гөрү, қәриздарниң мүлкини тутуп қелиш, капаләт, алдин ала төләш, капаләт бәдили.

Қозғалмас мүлүк

Глоссарий

Мәжбuriйәт — бир шәкс (қәриздар) башқа шәкс (кредитор) пайдисиға әмәлгә ашуридиған һәрикәт.

Мәжбuriйәтни тәминләш усуллири — мәжбuriйәтни орунлашқа қаритилған чариләр.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшурұқ

1. Мәжбuriйәт чүшәнчиси деген немә? Униң қандак түрлири бар?
2. Мәжбuriйәтниң асасий мәнийити вә әһмийити немидин ибарәт?

2-дәрижилик мурәккәп тапшурұқ. К. өй сетивелиш үчүн ағиниси Т.ни капалат бәргүчи болушини сориди. Банк кредитни мақуллап, К. өй сетивалди. Вақит өтүп К. ишидин айрилди вә кредитни төләшни тохтатти. Әнді кредитни ким төләйду? Банк ахчини қайтуруш үчүн немә қилиду?

Рефлексия. Мавзуни қандак өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғыңа баһалаңдар. Қандак мәсилини чүшәнмиңдер?

§11. ИСТИМАЛЧИЛАР ҢОҚУҚЛИРИНИ ҢИМАЙӘ ҚИЛИШ

Биз күндө озук-түлүк сетивалимиз, транспортта маңимиз, һәрхил хизметләрдин пайдилинимиз: сатрашханиға, ательеға баримиз. Мана шундақ барлық өһвалларда биз истималчи несаплинимиз.

Бұгүн дәристә:

- истималчилар ңоқуқлирини ңимайә қилиш йоллирини билимиз.

Әстә сақлаңдар!

Истималчи — у шәхсий истимал қилиш яки шәхсий егилігидә пайдилиниш мәхситидә товар сетивалидиған, иш вә хизметләрдин пайдилинидиған шәкс.

Асасий сөзләр:

- истималчи
- истималчилар ңоқуқлири
- уларни ңимайә қилиш

2010-ж. 4-майдыки ҚЖниң “Истималчилар ңоқуқлирини ңимайә қилиш тоғрилиқ” қануниға бенаэн, истималчи — у пәкәт өзи, аилиси, өйи үчүн товар сетивелиш (иш, хизметтин пайдилиниш) яки униңға буйрутма бериш нийити бар жисманий шәхс.

Истималчилар ңоқуқлири — товар вә хизмет базирида истималчиларниң мәнпийәтлирини ңимайә қилишқа қаритилған нормилар, қаидиләр вә көрсәтмиләрниң бирикмиси.

Келишим — икки тәрәпниң келишиши. Үниң нәтижисидә мәлум бир һоқуқлар вә мәжбuriйәтләр пәйда болиду.

Херидар товарни қайтуруп бериватиду

Сетиқчи товарни сетьшқа, херидар уни һөқ төлөп елишқа келишсө, икки тәрәп келишимни өмәлгө ашуриду. Истималчиларниң һоқуқлирини һимайә қилиш ихтисатни тәреккүй өткүзүшниң муһим амиллириниң бири болуп несаплиниду.

Истималчиларниң һоқуқлирини қоғдаш — у дөлөт вә жәмийәтлик бирләшмиләр өмәлгө ашуруватқан чариләр комплексидур. Бу чариләр истималчи билән тиҗарәтчилик паалийәтниң субъектлири — мәһсулат тәйярлиғучи, ишни орунлиғучи, сатқучи оттурисида пәйда болидиган мұнасивәтләрни рәтләшкө қаритилған.

ҚЖДа истималчиларниң һоқуқлирини һимайә қилиш төвәндикі принципларда өмәлгө ашурулиду:

- истималчиларниң ихтисадий мәнпийәтлирини қанаәтләндүрүшкө ярдәмлишиш вә мошу мәнпийәтлирини қоғдаш;
- сатқучи (тәйярлиғучи, орунлиғучи) тәклип қиливатқан товар (иш, хизмет) тоғрилиқ өхбаратниң тоғра вә еник, кәң мәлум болуши;
- истималчилар мәрипитини риважландуруш;
- жәмийәтлик бирләшмиләрниң истималчилар һоқуқлирини һимайә қилишқа қатнишишини тәминләш;
- истималчиларни бехәтәрлик вә сүпәтлик товарлар (иш, хизмет) билән тәминләш.

Қошумчә мәлumatлар

Истималчиларниң һоқуқлири:

- 1) товар сетьвелишқа (ишни орунлашқа, хизмет көрситишкө) шәртнамини әркин түзүш;
- 2) истималчилар һоқуқлирини һимайә қилиш саһасида мәрипәт мәлumat елиш;
- 3) товар (иш, хизмет) тоғрилиқ, шундақла сатқучи (тәйярлиғучи, орунлиғучи) тоғрилиқ өхбарат елиш;
- 4) бехәтәр товарни сетьвелиш (ишни орунлаш, хизмет көрситиш);
- 5) товарни (иш, хизметни) әркин таллавелиш;
- 6) товарниң (иш, хизметниң) сүпәтлик болуши;
- 7) сүпәтлик яки сүпәтсиз товарни алмаштуруш яки қайтуруп бериш;

- 8) товарни сетивелиш (ишни орунлаш, хизмәт көрситиши) фактини тәстикләйдиған һөжүетни сатқуучидин (тәйярлиғучидин, орунлиғучидин) елиш;
- 9) истималчиларниң жәмийәтлик бирләшмисини Қуруш;
- 10) маддий вә мәнивий зиянни төлитиши;
- 11) һоқуқлири билән Қануний мәнпийәтлирини қоғдаш.
- 12) мәнивий зиянни өтәш;
- 13) һоқуқ вә Қануний мәнпийәтләрни қоғдаш.

Сатқуучи (тәйярлиғучи, орунлиғучи) өз новитидә төвәндикі вәзипиләрни орунлиши шарт:

- 1) товар (иш, хизмет) тоғрилик, шундакла өзи һәккидә әхбаратни Қазақ, рус тиллирида бериш;
- 2) товарниң (иш, хизметниң) бекітірлигіні тәминләш;
- 3) товарни (иш, хизметни) әркін таллавелишни тәминләш;
- 4) товарниң (иш, хизметниң) сұпәтлик болушини тәминләш;
- 5) сұпәтлик яки сұпәтсиз товарни алмаштурушни яки қайтурувенишни тәминләш;
- 6) селик Қанунида көздә тутулған тәртиптә тәкшүрүш касса аппаратлирини орнитиши;
- 7) бу аппараттар орунлашқан йәрдә истималчиниң тәкшүрүш чекини (товарлық чек) елиш һаҗәтлиги һәккидә әхбаратни Қазақ, рус тиллирида орунлаштуруш;
- 8) ишни орунлиғанда, хизметни көрсөткәндә, ишниң орунланғанлиғи, хизметниң көрситилгәнлиги фактини тәстикләйдиған һөжүетни бериш;
- 9) бәлгүләнгән иш режисиге әмәл қилиш.
- 10) товарни сатқанда (ишни орунлиғанда, хизмет көрсөткәндә) товарни алғанлиғи тоғрилик (ишни орунлиғанлиғи, хизметни көрсөткәнлигини) фактни дәлилләйдиған һөжүетни бериш;
- 11) бәлгүләнгән иш тәртивиге риайә қилиш.

Истималчиниң, өгөр қандакту бир сөвәплөр билән товар яқмиса яки зөрүр хусусийәтлөргө егө болмиса, у сұпәтлик дәп сетивалған товарни алмаштуруш яки сұпәтсиз болса, қайтуруп бериш һоқуқи бар.

Сатқуучи сұпәтсиз товарни йеңисиға алмаштуруп, униң капалитиниму узартиши лазим. Буниңда касса яки товар чеки, буюмдики йезиқлар, аппаратуридики пломбилар сақлинини керек.

Нәрқандак товар сетивалғанда, чекни сақлаш зөрүр. Товар сатқуучи яки хизмет көрсөткүчи херидарға чекни мүкәррәр берishi керек. Шундакла базардин алса, нәрсениң баһаси, салмиғи вә сетиқчиниң орун сани йезилған қөғөзниму сораш керек.

Истималчилар һоқуқлирини қоғдаш мәсилиси билән өмөлиятта барлық дөлөт органлири шуғуллиниду:

Умумий тамақлиниш вә медицинилиқ хизмет көрситиши саһасида — ҚҰЖ Саламәтликни сақлаш министрлигиниң Жемийәт саламәтлигини сақлаш комитетиниң департаменти.

Малийә хизметлири саһасида — ҚЖ Миллий банки.

Билим бериш саһасида — ҚЖ Билим вә пән министрлигинин ҚБД жөнүндө орталық мактаптардың көмекчесінде орналаскан мемлекеттік мактаптар.

Жөмийәттік транспорт саһасида — йөрлик ижрай жүргізу органлар.

Коммуналлық хизмет саһасида — ҚЖ Миллий ихтисат министрлигинин Тәбии монополиялирини рөтлөш, риқабетчиликни вә истималчилар һоқуқлирини қоғдаш комиети шуғуллиниду.

Дөлөт органлири өзлириниң компетенцияси даирисидө төвәндикі вәзипилирини орунлаштырылуы мүмкін.

1. Жысманий яки юридик шәхслөрниң муражиәтлирини қараң.

2. Истималчилар һоқуқлирини қоғдаш тоғрилиқ қанунни

бузғучиларға жавапкөрлик чарилорини қоллиниш.

3. Истималчилар һоқуқлирини қоғдаш тоғрилиқ қанунға әмел

қилишни назарəт қилиш.

4. Истималчиларни, уларниң саламәтлигиге вә бехөтәрлигиге

ховуп туғдуридиған товарлар һәккідө хвөрдар қилиш.

Парчилап сетиши содисида истималчиниң һоқуқи бузулса, херидар сетиқчиға товарни алмаштуруш илтимаси билөн еғизчө муражиәт қилиду. Әгәр истималчиниң еғизчө тәливини сетиқчи орунлимиса, херидарниң язмичө дава қилип сетиқчиға муражиәт қилиш вә ихтиярий рөвиштө йөткүзүлгөн зиянни төлөш тоғрилиқ тәләп қилиш һоқуқи бар.

Әгәр он күн ичидө сетиқчи өризгө жавап бермисө яки ихтиярий һалда зиянни төлөштин баш тартса, истималчиниң сотқа яки истималчилар һоқуқлирини қоғдаш бирләшмисиге муражиәт қилиш һоқуқи бар.

Көплигөн бутикларда, дуканларда вә базарларда: “Товарни қайтуруушқа вә алмаштуруушқа болмайду!” дегөн еланлар есилиду. Мундақ еланлар қанунсиз вә күккө егө әмөс. ҚЖниң “Истималчилар һоқуқлирини һимайө қилиш тоғрилиқ” қануниниң 30-маддиси 1-пунктида көрситилгөн товарлардин башқа, барлық товарларни алмаштуруушқа яки қайтуруушқа болиду.

Қанунниң мошу нормисиға бенаән, мону товарларни қайтуруушқа болмайду:

1) дора-дәрмөк, медицинилиқ мәхсүттиги буюмлар;

Истималчилар

- 2) ич кийим;
- 3) пайпақ-носки буюмлири;
- 4) найванат вә өсүмлүклөр;
- 5) метражлик товарлар, талө, трикотаж вә гардиндин тоқулған барлық буюмлар, гиләм, тоқулмифан материаллар түрлири, лента, көштө, сим проводи, шнур, кабель, линолеум, багет, пленка, дәстихан;
- 6) мобиллик алақининң абонентлик ярақлири.

Шундақ қилип, һәрбир истималчиниң сұпәтлик товар елишқа яки хизметкө һоқуқи бар. Сатқучи товар яки хизмет һәккідә истималчиға толук өхбаратни бериши шәрт. Истималчиларниң һоқуқлири қанун асасида һимайә қилиниду.

Глоссарий

Истималчи — шәхсий истимал қилиш яки шәхсий егилигидә пайдилиниш мәхситидә товар сетивалидиған, иш вә хизметләрдин пайдилинидиған шәхс.

Истималчилар һоқуқи — истималчиларниң товар вә хизметләр базиридики һимайисини тәминләшкә қаритилған нормилар, қаидиләр вә көрсәтмә-инструкцияләрниң жиғиндиси.

Истималчиларниң һоқуқлирини қоғдаш — дөләт вә жәмийәтлик бирләшмиләр әмәлгә ашуридиған чариләр комплекси. Бу чариләр истималчи билән товарни тәйярлиғучи, ишни орунлиғучи, хизметни көрсәткүчи оттурисида пәйда болидиған мұнасивәтләрни рәтләшкә қаритилған. Шундақла истималчилар һоқуқлирини қоғдаш механизмини вә бу һоқуқни бузғанлық үчүн жавапқәрликтен бәлгүләйду.

Тәкшүрүш соаллири

1. Истималчи деген ким? Әгәр сұпәтсиз товар сетивалса, истималчи өз һоқуқини қандақ әмәлгә ашуруши мүмкін?
2. Немишкә истималчи һоқуқини қоғдаш шунчә муһим?
3. Силәр дукандын, базардин нәрсә-буюмларни сетивалидиған яки жәндәшкә, химиялық тазилашқа өткүзидиған пухраларға қандақ мәслинәт бәргән болар единлар?

Истималчиға тәвсийәләр

Биринчидин. Товарни алғанда алдиримай қарап, диққат қилиңдар.

Иккинчидин. Сетиқчинин әлемдегі сөз яки һәрикәтлиригә алденип қалмаңдар, товарни бекарға әмәс, ахчиға еливатқиниңдарни унтуманыңдар.

Үчинчидин. Өзәңлар көңүл бөлүп, товар, уни тәйярлиғучи, товарниң асасий хусусийәтлири, капалат қәрәли тоғрилиқ өхбаратни көһпирәк елишқа интилип һәрқачан капалат талонини тәләп қилиңдар.

Төртінчидин. Товарни ремонтлаш вә орнитиш бойичә хизметләр капалат қәрәли вақтида һәм мәдениеттік өнімдерге әхбаратни көһпирәк елишқа интилип һәрқачан капалат талонини тәләп қилиңдар.

Бәшинчидин. Сатқучи өз иш орниниң намини, турушлуқ жайини вә иш режисини қазақ вә рус тиллирида истималчиға йәткүзүши лазим екәнлигини билиңлар. Бирла тилда яки чәт тилде әхбаратни беришкә болмайду.

Алтынчидин. Ядигерларда болсун, истималчиниң сұпәтлик товар сетивелишқа һоқуқи бар вә шуңлашқа у товарниң сұпитини, комплектлирини, салмиғини, һәжимини, бекітілгенни тәкшүрәшкә һоқуқлук. Бу болупму мәиший вә электронлук техникиға мұнасивәтликтүр.

Йәттинчидин. Истималчиниң озук-түлүк әмәс товарни, әгәр у сұпәтсиз болуп чықса, сетивалған пәйттін башлап 14 күн давамида уни қайтурушқа яки худди шундақ товарға алмаштурушқа һоқуқи бар. Алмаштуруватқан товар қыммәт болса, истималчи ошук баһасини төләйду.

Сәккизинчидин. Истималчи товарниң камчилигини тапса вә уни алмаштурушни тәләп қылса, сатқучи (тәйярлиғучи) дәррү алмаштуруши лазим. Әгәр товарниң сұпитини қошумчә тәкшүрүш керәк болса, 30 күн давамида истималчи өзиниң қатнишиши билән экспертиза жүргүзүшни тәләп қилишқа һоқуқлук.

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғычә баһалаңлар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

IV бөлүм. ӘМГӘК ҺОҚУҚИ

§ 12. ӘМГӘК ҺОҚУҚИ ЧҮШӘНЧИСИ

Инсанийәт тарихи жәмиійәт вә инсанийәт тәрəққиятидики әмгәкниң һәл қилғучи өhмийәткө егө болғанлигини гувалиқ қилиду. Әмгәк — инсанийәт цивилизациясиниң дәсләпки вә асасий шәртидур. Әмгәк адәмниң тамақ, кийим, өйгө ентияжлирини қанаәтләндүрүшкө имканийәт бериду. Әмгәк жәриянида пәқет мәһсулат бәрпа қилинипла қалмай, адәм өзимү йетилиду. Дәләт Қазақстанда қолайлық әмгәк шарапитини яритишқа интилиду. Әмгәк мунасивәтлири ҚЖ Әмгәк кодекси билөн рәтлиниду. Бу кодекс 2015-жили 23-ноябрьда қобулланған.

Әмгәк мунасивәтлирини рәтләйдиган һоқуқ тармиғини әмгәк һоқуқи дәп атайду.

Бұгүн дәристә:

- әмгәк һоқуқи чүшәнчисини вә принциптерини үгінимиз.

Асасий сөзләр:

- әмгәк һоқуқи
- әмгәк мунасивәтлири
- конституциялық капаләтләр
- әмгәк әркинлиги
- әмгәк шәртнамиси

Әмгәк һоқуқи — у әмгәк жәриянида қелип лишилік мунасивәтләрни рәтләйдиган һоқуқ нормилириниң бирикмиси.

Әмгәк паалийитиниң нәтижеси

Әмгәккә аит һоқуқ мунасивәтлири — у әмгәкчи билән иш бәргүчи оттурисида өзара әмгәк һоқуқлири вә мәжбuriйәтлириниң пәйда болуши. Мошу жәмийәтлик мунасивәтләр әмгәк һоқуқиниң асас-нишани болуп несаплиниду.

Башқичә ейтқанда, әмгәккә аит һоқуқ мунасивәтлири — у әмгәк колективи тәркивидики әмгәкчи билән иш бәргүчи оттурисида әмгәк паалийити жәриянида насыл болидиған һәрхил һоқуқлар вә мәжбuriйәтләр комплекси. Асасий әмгәккә аит һоқуқ мунасивәтлири әмгәкчилөрниң меңнитини қоллиниш жәриянида беваситә қелиплишиду. (Әмгәк шәртнамиси, ишқа қобул қилиш, йөткөш, иштин чиқириш; Иш вә дәм елиш вақтини рәтләйдү; Иш һәккі, әмгәкни қоғдаш, Әмгәк интизами, әмгәк мунасивәтлири).

Диққат бөлүңлар!

Әмгәккә аит һоқуқ мунасивәтлири мәлум элементлардин ибарәт. Улар: 1) һоқуқ мунасивәтлири объекти; 2) һоқуқ мунасивәтлири субъекти; 3) һоқуқ мунасивәтлириниң мәзмүни.

Әмгәккә аит һоқуқ мунасивәтлириниң объекти — ишчиниң маһарити, тәжриби-си, қабилийити. Ишчи бу хусусийәтлирини иш бәргүчигә пайдилинишни тәклип қилиду вә иш бәргүчи шунин үчүн мааш төләшкә тәйяр болиду. Базар мунасивәтлири-дә ишчиниң қиммити, һәрқандак товар охшаш тәләп вә тәклип билән ениқлиниду.

Әмгәккә аит һоқуқ мунасивәтлириниң субъектлири — гражданлар вә карханилар.

Әмгәккә аит һоқуқ мунасивәтлириниң пәйда болуш негизини адәттә әмгәк шәртнамиси дәп несаплайды. Сайлинип лавазимда ишлөватқан хизметчилөр үчүн уларниң һоқуқ мунасивәтлириниң асаси шу лавазимға сайлиниш фактидин ибарәт. Конкурс, әмгәк шәртнамисини түзүш бойичә ишқа қобул қилиниватқан шәхслөр үчүнму лавазимға конкурс билән сайлиниш өмөлияти қоллинилиду. Өнді 14 яшлик өсмүрлөр үчүн ишқа туруш муреккәп. Пәкәт уларниң ата-анисиниң разилиғи биләнла әмгәк шәртнамиси түзүлүши мүмкин.

Әмгәк һоқуқлириниң субъектлири йәккә, коллектив вә дөләт субъектлири болуп бөлүниду.

Йәккә субъектлар — у жисманий шәхслөр (ҚЖ гражданлири, чөтөлликлөр, гражданлиғи йоқ шәхслөр, мигрант-әмгәкчилөр, қачақлар, оралманлар).

Әмгәк һоқуқиниң коллективлық субъектлири — у әмгәк коллективи, көспий иттипақлар, иш бәргүчилөр иттипақлири, әмгәккә аит талаш мәсилилирини биртөрөп қилидиған келишим вә яхши-хоп қылғучи комиссияләр.

Әмгәк һоқуқиниң дәләт субъектлири — у һөкүмәт, территориялык ижрай органлар, сот, прокуратура, иш билән төминләш мәсилилири бойичә вакаләтлик органлар, әмгәк бойичә органлар.

Әмгәк қилиқ саңасида гражданларниң һоқуқлирини чәкләшкәйол қоюлмайды. Һәрбир адәмниң әмгәкни әркин таллавелиш яки әмгәкке мәжбұрлымай өз әрки билән келишиш һоқуқи бар.

Шундақ қилип, әмгәк һоқуқи жәмийәтниң наятида, ихтисат вәтижарәт тәрәккиятида муһим роль ойнайды. Һәрбир адәм қолайлық шараптта, дәләтниң һимайисида әркин әмгәк қиласалайды.

Глоссарий

Әмгәк һоқуқи — у әмгәк жәриянида қелиплишидиған жәмийәтлик мұнасивәтләрни рәтләйдиған һоқуқ нормилириниң бирикмиси.

Әмгәккә аит һоқуқ мұнасивәтлири — у әмгәк колективи тәркивидә әмгәкчи вә иш бәргүчи оттурисида әмгәк паалийити жәриянида пәйда болидиған һәрхил һоқуқлар вә мәжбuriйәтләр комплекси.

Конституциялык капаләтләр — ҚЖ Конституциясидә көздә тутулған шәртшараит вә васитиләр. Уларниң асасида һәрбир адәм әркин әмгәк қиласалайды, кәсип өзләштүриду, мәлум мутәхәссислик егиләйду, иш һәкқи алиду.

Әмгәк әркинлиги — у паалийәт түрини таллавелиш мүмкінчиліги.

Әмгәк шәртнамиси — у ишчи билән иш бәргүчи оттурисидиң язмичә келишим. Униңда тәрәпләрниң һоқуқлири, мәжбuriйәтлири, әмгәк вә дәм елиш шәртлири көрситилиду.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

- Заманивий жәмийәттиki әмгәк һоқуқиниң муһимлиғи немидин ибарәт? Әмгәк һоқуқи дегән немә? Умумән ишлимисиму боламду? Әгәр адәм ишлимисә, уни жавапқәрликкә тартамду?
- Әмгәккә аит һоқуқ мұнасивәтлириниң мәзмұни немидин ибарәт? Улар үчүн немә асас болиду?

1-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Жәдвәлни толтуруңдар.

12-жәдвал

Әмгәккә аит һоқуқ мұнасивәтлири

Әмгәк мұнасивәтлири объектлири	Әмгәк мұнасивәтлири субъектлири	Әмгәк мұнасивәтлириниң мәзмұни

2--дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Мону вәзийәтләрни муһакимә қилиңдар:

1) гезитта Қазақстан гражданлири ишқа қобул қилиниду дегән елан берилди, бирақ еланда йеза түрғунлири вә сәясий партияләр әзалири ишқа қобул қилинмайды дәп ейтилған. Бу елан тоғра түзүлгәнму? Бунинда камситиш балгуси барму? 2) гезитта ишқа конкурс билән қобул қилиш һәкқидә елан берилди, бунинда үмүткарларға мону өлчәмләр бәлгүләнди: йеши, кәспи, иш стажи, миллити, динға мұнасивити. Бу елан тоғра түзүлгәнму? Униңда камситиш балгуси барму?

З-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Өй тапшуруғи. "Мән халайдиған кәсип", "Келәчектә ким болуп ишләшни халаймән" мавзулириға эссе йезиндер.

Рефлексия. Мавзуни қандак өзләштүргининдерни шкала бойичә 1дин 10 баллғычә баһалаңдар. Қандак мәсилини чүшәнмидиңдар?

§ 13. ӘМГӘК ШАРАИТИ. ӘМГӘКНИ ҚОҒДАШ

Бүгүн дәристә:

- иш бәргүчинин үшін әмгәкчинин һоқуқлирини, мәжбuriйәтирини, әмгәккә аит талаш мәсилелерни қараймиз;
- әмгәк шарапити деген немә екәнligини билимиз;
- камаләт йешіға йәтмигәнләрниң әмгигини һоқуқ билән рәтләш мәсилесини қараштуримиз.

Асасий сөздәр:

- ишчи-хизметчи
- иш бәргүчи
- әмгәк шарапити
- әмгәкни қоғдаш
- әмгәккә аит талаш мәсилә яки дава

ЕҢТИЯТ ҚИЛИҢЛАР!
КРАН ИШЛӘЙДУ

Әмгәк бекетәрлиги

Адемниң үнүмлүк әмгәк қилиши үчүн мәлум әмгәк шарапити вә әмгәкни қоғдаш чарилири зөрүр. Әмгәк шарапити һәрқандак ишләп чиқиришниң муһим тәркивий қисми болуп несаплиниду. ҚЖК Конституциясынан бенаен, адемниң наяты, униң һоқуқлири вә әркинликлирини дөләт қоғдалап, капалатләндүриду.

Әмек һоқуқи әмгәк коллективида әмгәк жәриянида қелиплишидиған мұнасивәтлөрни рөтләйдү. Буниңда әмгәк жәриянида бекетәрликни тәминләш, адемниң наятыни, саламәтлигини қоғдаш асасий мәсилә болуп несаплиниду.

Пайда, яхши мааш яки алайидә баһалиқ мәңсулат елиш үчүн адемниң наятыға ховуп туғдурмаслиқ керек. Әмгәкни қоғдаш бойичә тоғра уюштурулған система әмгәкчи өзиниң интизамини күчәйтиду вә шуның ақиветидә әмгәк үнүми вә униң нәтижидарлығы өсиду.

Иш бәргүчиниң вә ишлигүчиниң һоқуқлири вә мәжбuriйәтири. Әмгәккә аит

Әмгәкни қоғдаш

нокұқ мунасивәтлириниң субъектлири иш бәргүчи билән ишчи-хизмәтчи (буниндин кейин — ишчи) болуп несаплиниду. Иш бәргүчи — ишчи өмгөк мунасивәтлирини бағлайдыған жысманий яки юридик шәхс.

Кошумчә материаллар

Иш бәргүчиниң һоқуқлири:

- 1) ишқа қобуллиғанда ишчини таллавелиш Әрқинлиги;
- 2) ишчи билән түзгөн өмгөк шәртнамисини өзгәртиш, толуктуруш, тохтиши, бекар қилиш;
- 3) өз вакалити даирисидә актларни қобуллаш;
- 4) өз һоқуқлирини вә мәнпийәтлирини қоғдаш вә уларға вакаләтлик қилиш мәкситидә бирләшмә қуруш яки униға әза болуш;
- 5) ишчидин өмгөк, колективлик шәртнамә шәртлирини вә өмгөк тәртиви қаидилирини еғишмай орунлишини тәләп қилиш;
- 6) өзиниң өмгөк саһасидики һоқуқлирини, қануний мәнпийәтлирини қоғдаш мәкситидә сотқа муражиэт қилиш;
- 7) ишчиға синақ қәрәлини бәлгүләш;
- 8) ишчиниң кәспий тәйярлигини, қайта тәйярлинишини вә квалификациясини ашурушини тәминләш;
- 9) ҚЖ Өмгөк кодексида көздә тутулған тәртиптә өмгөк давасини һәл қилиш үчүн новәт билән келишим комиссиясиге, сотқа айрим муражиэт қилиш.

Ишчи-хизмәтчи — иш бәргүчи билән өмгөк мунасивәтлирини орнатқан вә өмгөк шәртнамиси бойичө беваситә ишни орунлаватқан жысманий шәхс.

Ишчиниң һоқуқлири:

- 1) өмгөк шәртнамисини түзүш, уни өзгәртиш, толуктуруш, тохтиши вә бекар қилиш;
- 2) иш бәргүчидин өмгөк, колективлик шәртнамә шәртлирини орунлашни тәләп қилиш;
- 3) өмгөк бекітірлерлигини вә өмгөкниң қоғдилешини тәминләшни тәләп қилиш;
- 4) өмгөк шарапити әһвали тоғрилық толук вә ениқ әхбаратни елиш;
- 5) өмгөк, колективлик шәртнамә шәртлиригө мувалиқ иш һәққини өз вактида вә толук көләмдә елиш;
- 6) өзигө бағлық өмәс баш туруп қелиш әһваллири үчүн һәқ елиш;
- 7) өзиниң өмгөк һоқуқлириға вакаләтлик қилиш вә уларни қоғдаш үчүн кәспий иттишкә қуруш, униға әза болуш;
- 8) өзиниң өмгөк һоқуқлириға вакаләтлик қилиш вә уларни қоғдаш үчүн кәспий иттишкә қуруш, униға әза болуш;
- 9) өз вәкиллири арқылы коллективлик шәртнаминиң лайиғисини түзүшкө қатнишиш вә шундақла имзалаған коллективлик шәртнамә мәтини билән тонушуш;
- 10) өмгөк вәзипилирини орунлашқа бағлық саламәтлигигө йәткүзүлгөн зиянни төлитиш;
- 11) мәжбuriй ижтимаий ғәмсизләндүрушкә егә болуш;

- 12) әмгәк (хизмет) вәзипилирини орунлаш вақтида бәхитсиз әһваллар йүз бәрсө, улардин ғәмсизләндүрүш;
- 13) капаләтләр билән компенсациялык тәләмләр елиш;
- 14) баразәр әмгәк үчүн қандакту-бир камситишиң тәң иш һәккі елиш;
- 15) әмгәк бехәтәрлиги вә әмгәкни қоғдаш тәләплиригө мувапиқ тәминләнгән иш орниға егә болуш;
- 16) ҚЖ қанунлирида, шундакла әмгәк, колективлик шәртнамидә көздә тутулған тәләпләргө мувапиқ йәккә вә коллективлик һимайә vasитилири, мәхсус кийим билән тәминлиниш;
- 17) әмгәк мәсилилири бойичә вакаләтлик дөләт органиға яки әмгәк инспекция бойичә йәрлик органға иш орнидики әмгәк бехәтәрлиги шараптини тәкшүрүш ишинин жүргүзүлиши тоғрилиқ, шундакла әмгәк шараптини яхшилаш мәсилилирини қарааш тоғрилиқ муражиэт қилиш;
- 18) иш бәргүчинин әмгәк мұнасивәтлири саһасидиқи һәрикитетінде яки һәрикәтсизлигиге шикайәт қилиш;
- 19) квалификациясында, әмгәкни мурәккәп болушиға, орунланған иш көләмінде вә сұпитиге бағылған әмгәккә мұнасип һәқ елиш;
- 20) айрим вә коллективлик әмгәк давалирини тоғра һәл қилишни тәләп қилиш;
- 21) иш бәргүчидә сақлиниватқан шәхсий мәлumatлириниң һимайә қилинишини тәминләш.

Әмгәк шарапти. Мұнасип әмгәк шараптини яритиш яки унин можут болуши — һәр бир иш бәргүчинин мұним вәзиписидур.

Әмгәк шарапти әмгәк үнүминин өсүшигө, ишни орунлаш сұпитиге вә илдамлиғиға, коллективтике иш кәйпиятиға беваситө тәсир йәткүзиду.

Әмгәк шарапти — у әмгәккә һәқ төләш, әмгәкни нормилаш, әмгәк вәзиписини орунлаш шәрт-шараптлири, иш вә дәм елиш вақтинин режиси, кәсипни (лавазимни) қош елип бериш тәртиви, техникилық, ишлөп чиқириш-мәиший шарапт, шундақла тәрәплөрниң келишими бойичә башқа әмгәк шараптидур.

Бу шәрт-шараптлар әмгәк, коллективлик шәртнамидә йезилиду. Уларни орунлаш мұнимдур.

Әмгәк келишими

Әмгәкни қоғдаш. У — әмгәк паалийити жөриянида ишчинин наяты вә саламәтлиги бехәтәрлигини тәминләш системиси. У һоқуқий, ижтимаий-ихтисадий, тәшкилий-техникилық, санитарлық-эпидемиологиялық, давалаш-профилактикалық, сағламлаштуруш вә башқа зөрүр өзареттәбірлөрни өз ичигө алиду. Мошу өзареттәбірлөрни әмәлгө ашурушни мәбләғ билән

тәминләш иш бәргүчиниң хиражити несавиға вә ҚЖ қануни билән мәнъий қилинмиған башқа мәнбәләр несавиға жүргүзүлиду. Ишчи-хизметчиләр бу мәхсөтләр үчүн хиражет сәрип қилмайду.

ҚЖ Әмгәк кодексиға өмәл қилинишини дәләт тәрипидин назарәт қилишни дәләтлик әмгәк инспекторлири өмәлгә ашуриду.

Әмгәк давалири. Әмгәккә айт һоқуқ мұнасивәтлиридә пат-пат әмгәк давалири болуп туриду. Әмгәк давалириниң пәйда болуш сәвәплири — иш бәргүчи билән ишчиниң оттурисидики ихтилаплар-дин беваситә келип чиқидиған юридик фактлардур.

Әмгәк давалири ениң бир сәвәпләргә бағлинишиләк пәйда болиду. Мәсилән, мәhkимә рәhbiriиниң әмгәк қанунлириниң тәләплирини билмәслиги яки уларға өмәл қилмаслик ишчи-хизметчиниң һоқуқлириниң бузулушиға елип келиду вә иш бәргүчи билән ишчи-хизметчи оттурисида айрим әмгәк даваси пәйда болиду.

Ихтисадий характердики сәвәпләр — ишчиларға иш һәққини толук вә өз мәзгилидә тәләшкә тосалғулук қилидиган, мәсилән, бир тәшкілатниң малийә қийинчилиқлири, мәбләғниң йетишмәслиги, ишчиларға тегишлиқ имтиязларни беришкә мүмкінчиликниң йоқлуғи (мәсилән, саламәтликкә зиянлик иш орунлирида сұтниң берилмәслиги).

Кошумчә материал

Ижтимаий характердики сәвәп — мәсилән, аз иш һәққи алидиган вә маа-ши көп ишчи-хизметчиләрниң дарамәт дәрижисидики барғансири өсуватқан пәриқләр.

Әмгәк давалириниң һәл қилиш йоллири

Айрим әмгәк даваси келишим комиссиясидә қарилиду, шундақла сот арқылың һәл қилиниду.

Коллективлик әмгәк даваси төвәндиктердики изчилликта һәл қилиниду:

- 1) иш бәргүчи қарайду;
- 2) өгөр дава һәл болмиса, уни яхши-хоп қилғучи комиссия қарайду;
- 3) әмгәк арбитражи қарайду;
- 4) сот һәл қилиду.

Камаләт йешиға йәтмиғенләрниң әмгәк шарайти вә уларниң әмгигини қоғдаш мәсилелердири йеши чоң гражданларниң әмгәк ша-райтиридин пәриқлиниду.

Камаләт йешиға толмиғанларниң, йәни өсмүрләрниң әмгигини һоқуқ арқылың рәтләш. 18 яшқа кирмігән ишчилар әмгәк мұнасивәтлиридә һоқуқлири бойичә өзлиридин йеши чоңларға тәңләштүрүлгән. Өсмүрләр әмгәкни қоғдаш, иш вақти, дәм елиш вақти саһасида вә башқа әмгәк шарайти бойичә қошумчә капаләт вә имтиязлардин пайдилиниду.

Өсмүрләр әмгиги

18 яшқа толмиғанларни еғир ишта, өмгөк шараити зиянлик вә ховуплук ишларда ишлитиш, шундақла уларға алкоголь мәһсулатини чиқириш, тошуш вә сетиш саңасида, тұндики оюн-тамашә клублирида ишләш мәнъий қилинған.

Өсмүрлөргө шундақла уларға бәлгүлөнгөн нормидин ашидиған еғир нәрсиләрни тошуш мәнъий қилиниду. Иш бәргүчи билән өсмүр оттурисидики өмгөк шәртнамиси пәкәт мәжбuriй рөвиштө алдин-ала медицинилиқ тәкшүрүштин кейинла түзүлиду. Иш бәргүчинин өсмүрлөрниң иш вақти режисиға алайды дикқәт бөлүши зәрүр.

Әқлий әмгәк

Шуни тәкитләш керекки, иш бәргүчи бәзидә өмгөк шәрт-шараитиға риайә қилмайду, өмгөкни қоғдаш мәсилиси билән шуғулланмайду. Лекин ҚЖениң өмгөк қанунлири түпөйли һөрбір ишчиниң өмгөк қануни қаидилирини орунлашни вә бехәттерлик өмгөк шараитини яритиши тәләп қилиш қолидин келиду.

Глоссарий

Иш бәргүчи — жысманий яки юридик шәкс болуп, ишчи-хизмәтчиләр улар билән әмгәк мунасивәтлирини бағлайду.

Ишчи-хизмәтчи — у иш бәргүчи билән әмгәк мунасивәтлирини орнатқан вә әмгәк шәртнамиси бойичә беваситә ишни орунлаватқан жысманий шәкс.

Әмгәк даваси — ҚЖниң әмгәк қанунини қоллиниш, келишим, әмгәк яки коллективлик шәртнамә шәртлирини орунлаш яки өзгәртиш мәсилелери бойичә ишчи яки хизмәтчи билән иш бәргүчи оттурисида пәйда болған ихтилаптар.

Әмгәк шәрт-шараитлири — әмгәккә һәк төләш, әмгәкни нормилаш, әмгәк вәзипилирини орунлаш шәртлири, иш вә дәм елиш вақти режиси, кәсипни (лавазимни) қош елип бериш, вақитлиқ ишта йоқ хадимниң вәзипилирини атқуруш тәртиви, әмгәк бехәтәрлиги вә әмгәкни қоғдаш шараити, техникилық, ишләп чиқириш-мәиший шараит вә тәрәпләр келишкән башқа әмгәк шәрт-шараитлири.

Әмгәкни қоғдаш — әмгәк паалийити жәриянида ишчи-хизмәтчиләрниң һаяти билән саламәтлигиниң бехәтәрлигини тәмминләш системиси. У һоқуқи, ижтимай-ихтисади, тәшкiliй-техникилық санитарлық-эпидемиологиялық, давалаш-профилактикалық, сағламлаштуруш чарә-тәдбирилерини өз ичигә алиду.

Өсмүрләр әмгиги — 18 яшқа кирмігән ишчилар әмгәк мунасивәтлириде һоқуқлири бойичә өзлиридин йеши чонларға тәнләштүрүлгән. Әмгәкни қоғдаш, иш вә дәм елиш вақти саһасида вә башқа әмгәк шараити бойичә қошумчә капалет вә имтиязлардин пайдилиниду.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Иш бәргүчи вә ишчи қандак һоқуқларға егә? Уларниң қандак вәзипилири бар?
2. Әмгәк шараити дегән немә вә у немишкә шунчә муһим?
3. Әмгәкни қоғдашни ким әмәлгә ашуриду?
4. Әмгәк даваси дегән немә?

1-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Жәдвәлни толтуруңдар.

13-жәдвал

Ишчиниң вә иш бәргүчиниң мәжбuriйәтлири

Ишчиниң әмгәк мәжбuriйәтлири (ҚЖ ӘКниң 22-маддиси)	Иш бәргүчиниң әмгәк мәжбuriйәтлири (ҚЖ ӘКниң 23-маддиси)

2-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Вәзийәтни муһакимә қилиндар.

1. Кархана ишчиларға иш һәққини төлимди. Кархана рәһбири карханиниң малийә боһраниға учриғанлиғини ейтти. У ишчиларға бир нәччә ай күтүп турушни яки иш һәққисиз иштин чиқип кетишини тәклип қилди. Бу йәрдә әмгәк һоқуқиниң қандак принципи бузулди? Бунинда әмгәк даваси бәлгүси барму? Әнді ишчилар вә кархана рәһбири немә қилиду?

Рефлексия. Мавзуни қандак өзләштүргиниңларни 1дин 10 баллиғичә баһалаңдар. Қандак мәсилини чүшәнмидиндар?

§ 14. ӘМГӘК ШӘРТНАМИСИ

Бұғұн дәристә:

- әмгәк шәртнамисиниң немә екәнлигини вә униң мәзмунини үгінімиз.

Асасий сөздәр:

- әмгәк шәртнамаси
- униң мәзмұны

Ишқа киргендә әмгәк шәртнамисини түзүш өң муһим пәйтләрниң бири болуп несаплиниду. Ишчиниң шәртнамини үгіниши интайин муһим, чүнки униң буниңдин кейинки пүткүл әмгәк паалийити шуниңға бағылған болиду.

Әмгәк шәртнамаси — у иш бәргүчии билән ишчи оттурисидики язмиче келишим. Ишчи мәлум бир ишни (әмгәк функцияси) шәхсөн орунлаш, әмгәк тәртивигө өмәл қилиш мәжбuriйитини алиду.

Әмгәк шәртнамаси мәлumatлардин вә шәртләрдин тәркип тапқан. Икki тәрəп мәlumatлар həkкide алдин-ала келишмәйdu. Mәlumatлар юридик жəhəttin хелə чоң əhmiyətкө егə фактларнила көrsитидu. Məsilən, ikki тәрəп оттурисида әмгәк шәртнамаси түзүлгөн kүn қanунда шәртнамə күчигө киргөн вакит дəp несаплиниdu. Иш бәргүчиниң ишчини ишқа қобул қилиштиki өмәlliри тəvəndikilərдин ibarət:

14-схема

Кәлгүси
ишчини
ички тәртип
қандилири,
көрсəтмилəр
билән
тонуштуруш
вә уларниң
көчүрмисини
бериш

Әмгәк
шәртнамисини
имзалаш
(түзүш)

Әмгәк
шәртнамаси
асасида
ишчини ишқа
қобул қилиш
тоғрилик
буйрук
чиқириш

Буйрук асасида
ишқа қобул
қилинғанлиғи
тоғрилик
ишчиниң әмгәк
китапчисиға
йезиш

Әмгәк шәртнамисиниң алайида бəлгүлири:

- 1) ишчи яки хизметчиниң өз квалификацияси, мутəхəssisiliги, кəспи, лавазими бойиче әмгәк функциясини орунлиши;
  - 2) әмгәк тәртиви-режисигө қəтъий өмәл қилип өз мəжбuriйетли-рини орунлиши;
  - 3) ишчи-хизметчиниң өз əмгиги үчүн иш həkкini елиши.
- Әмгәк шәртнамаси тəvəndiki муддəтлəргө түзүлүши мүмкін:

Лайиһини мұнакимә қилиш

1) қөрөли ениқ көрситилмігөн;

2) ениқ бир қөрөлгө — кам дегендә бир жилға. Әмгек шәртнамисиниң қөрөли түгигендә, икки төрөпниң уни кам дегендә йәнә бир жилға узартиш һоқуқи бар. Әмгек шәртнамисиниң қөрөли түгигендә, өгөр һөр икки төрөп бир бирини ахирқи иш күни давамида язмиче түрдө әмгек мұнасивәтлириниң тохтийлғанлиғи һөккідә хөвөрдар қылмиса, у илгири түзүлгөн қөрөлгө узартилған болуп һесаплиниду. Әмгек мұнасивәтлири давамлашқанда әмгек шәртнамиси наениң қөрөлгө түзүлди дәп һесаплиниду;

3) мәлум бир ишни орунлайдыған вақитқила;

4) вақитлиқ ишта йоқ хадимни алмаштуруп туридиган вақитқа;

5) мәвсүмлүк ишни орунлайдыған вақитқа.

Әмгек шәртнамисини имзалаш

Қошумчә материал

Әмгәк шәртнамисида ҚЖ Әмгәк кодексиниң 28-маддисида көздә тутулған шәртләр мүкәррәр болуши лازим. Әмгәк шәртнамисида иккى тәрәпниң реквизитлири көрситилиду. У — иш бәргүчи билән ишчи-хизмәтчиниң исимшәрипилири. Шундақла мутәхәссислиги, кәспи, квалификацияси, лавазими; әмгәк қилидиған иш орни, әмгәк шәртнамисиниң қәрәли, иш вә дәм елиш вақти, мааш мөлчәри, иш бәргүчи билән ишлигүчиниң һоқуқлири, вәзиипилири көрситилиду.

Әмгәк шәртнамисида ишчи-хизмәтчиниң синақтын өтүш қәрәлиниң шәртлириму бәлгүлиниши мүмкин.

Әмгәк шәртнамисини бекар қилиш асаслири:

- 1) тәрәпләрниң келишими бойиче уни күчидин қалдуруш;
- 2) әмгәк шәртнамиси қәрәлиниң түгиши;
- 3) иш бәргүчиниң тәшәббуси билән бекар қилиниши;
- 4) ишчиниң башқа иш бәргүчигө йөткілип кетиши;
- 5) ишчи өзиниң тәшәббуси билән бекар қилиниши;
- 6) һәр икки тәрәпкә мунасивити йоқ өһвалларға бағылған күчидин қалдурулуши;
- 7) хизмәтчиниң сайлинип қоюлидиган лавазимға йөткілиши яки башқа лавазимға тайинлиниши;
- 8) әмгәк шәртнамиси шәртлириниң бузулуши.

ҚЖ Әмгәк кодексиниң 52-маддисида иш бәргүчиниң тәшәббуси билән әмгәк шәртнамисини күчидин қалдуруш асаслири көрситилгөн. Ишчи яки хизмәтчи интизамни бұзса, иш бәргүчиниң төвөндикі интизам чарилирини қоллинишқа һоқуқи бар:

- 1) өскөртиш;
- 2) сөкүш;
- 3) қаттық сөкүш;
- 4) иш бәргүчиниң тәшәббуси билән әмгәк шәртнамисиниң бекар қилиниши.

Интизамлық чарә иш бәргүчи тәрипидин акт чиқириш арқылы ғана жүргізіледі. Иш бәргүчи интизамлық чарини қоллиништин авал ишчи-хизмәтчидин язмиче чүшөнчә хәтни тәләп қилиши шәрт. Әгер икки күн ичидә ишчи яки хизмәтчи язмиче чүшөнчә хәтни бермисө, у чағда тегишликтік акт түзүлиду.

Шундақ қилип, әмгәк шәртнамисиниң мәзмунида әмгәк мәнийити, асасий шәртләр, тәрәпләрниң һоқуқлири билән вәзиипилири толук йазылған көрситилиду.

Глоссарий

Әмгәк шәртнамиси — ишчи-хизметчи билән иш бәргүчи оттурисисиди қызығынан келишим болуп, унинде бенаән ишчи яки хизметчи шәхсөн мәлум бир ишни (әмгәк функциясини) орунлаш, әмгәк тәртивигә (режисиғе) риайә қилиш мәжбuriйитини алиду. Иш бәргүчи болса ишчи яки хизметчигә келишимгә мувапиқ иш бериш, әмгәк шараптитиң яритиши, иш һәккүнині өз вақтида толук төләш мәжбuriйитини алиду.

Әмгәк шәртнамисиниң мәзмұны — тәрепләрниң асасий шәртлири, һоқуқлири вә вәзипилери.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Әмгәк шәртнамиси дегендеген немә?
2. ҚЖ Әмгәк кодексида қандақ әмгәк шәртнамиси түрлири көздә тутулғанлиғини ейтеп беріңдер.

З-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ

1. ҚЖ Әмгәк кодексини пайдилинип, төвәндикі чүшәнчиләрни үгинип, ечип көрситиңдер: әмгәк функцияси, әмгәк тәртиви, иш һәккү, әмгәк шарапти. Шәртнамада әмгәк функциясини ениқ йезип көрситиш немә үчүн шунчә мүһим? Ишчиниң квалификацияси дегендеген немә?
2. Иш бәргүчиниң тәшәббуси билән әмгәк шәртнамисини бекар қилиш асаслирини үгиниңдер (ҚЖ Әмгәк кодексиниң 52-маддиси).

Рефлексия. Мавзуны қандақ өзләштүргиниңдарни шкала бойичә 1дин 10 балларға бағалаңдар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

V бөлүм. АИЛӘВИЙ ҢОҚУҚ

§15. АИЛӘВИЙ ҢОҚУҚ ЧУШӘНЧИСИ

Бұгүн дәристә:

- аилә, нека чүшәнчилирини; аилиниң һәр бир адәм үчүн әһмийитини; нека вә аилини қоғдаш усуллири ни қараштуримиз.

Асасий сөзләр:

- аилә
- нека
- қәдрийәт
- нека вә аилини қоғдаш

Жәмийәттә аилә асасий наят қәдрийәтлириниң бири вә бәхитлик наятниң шәрти сүпитидә қобул қилиниду. Униңдин ташқири, жәмийәт наятниң турақлиқ-турақсиз болуши, милләтниң сақ-саламәтлигиму беваситә аилә налитигө бағлинишликтур.

Аилә наят қәдрийити сүпитидә адәмгә:

- мәдәнийәт қәдрийәтлирини егиләшкә;
- дәсләпки ижтимаий ролъларни өзләштүрүшкә;
- жәмийәтлик тәртип тәжрибисини елишқа;
- ижтимаий һимайә қилип келәчәккә ишәнчә билән қарашқа;
- адәмгә күндилік турмушта зәрүр тәжрибә вә маһарәт елишқа имканийәт бериду.

Синип иши

Қедимий Грекиядә нека гражданларниң жәмийәтлик мәжбурийити болуп һесапланған. Йәни, һәрбир адәм некалишип, бала тепиши лазып еди. Шу арқылы аилә вә дәләт мустәhkәмләнгән. Платон аилини дәләтниң асаси дәп һесаплиған. Аристотель аилә – у адәмләрниң ижтимаий өзара мунасивитиниң дәсләпки түри вә дәләтниң пәйда болушиниң башлапқи негизи дәп тәстиқлигән. Хитай философи Конфуций аилини шәхсниң өзлигидин йетилишиниң әң тәбиий усули дәп билгән. Немис мутәпәккүри И.Кант пәкәт шәртнамә мунасивәтлиригә вә өмүрвайат садақәтликкә асасланған моногамлик нека қанунийдур вә әдәп-әхлаққа мувалиқтур дәп тәқитлигән. Қедимий қазақ жәмийитидә аилә вә нека әң муқәддәс қәдрийәт болуп һесапланған.

Мутәпәккүрләр үчүн қандақ идеяләр асасий болуп һесапланған? "Мустәhkәм аилә – мустәhkәм дәләт" деген қаидини қандақ чүшинисиләр?

Әстә сақлаңлар!

Аилидә балиларниң аң-сезимида, улар кичик чеғидила, өз елинин қалгуси гражданлири болуп йетилидиғанлиғи сүпәт-хусусийәтләрни, мәнивий вә ңоқуқий принциплар асасини тәшкіл қилидиған идеяләрни: вәтәнни сөйүш, әмгәкчанлик, мәхсәтчанлик, чоңларни һөрмәтләш, меһриванлик, дилкәшлик охшаш қәдрийәтләрни шәкилләндүрүш зәрүр.

Яш аилә

Қазақ тилида мошу идеяләрни ипадиләйдиган мақал-тәмсилләр нурғун. Мәсилән, “Вәтән үчүн отқа чүш, көймәйсөн”, “Қиз балиға яман сөз ейтишқа болмайду. Бу әдәпсизлик бәлгүси”, “Чоңларға бириңчи болуп салам бериш керәк”.

Аилә — у мұлкий вә шәхсий мұлкий өмөс һоқуқлар вә вәзипиләр билән бағлинишқан шәхсләр даириси. Бу һоқуқлар, вәзипиләр нека, урук-туққанчилик, бала беківелиш яки балиларни тәрбийиләшкө елишинң башқа шәкиллири тәбиитидин насыл болиду. Улар аиләвий мунасивәтләрни мустəһкемләп йетилдүрүшкө ярдәмлишиши лазим. Аилә некаға яки қан-қериндашлиққа асаслиниду. Аилә өзалири бир биригө ярдәмлишиду вә өз ара мәнивий жарапқөрлик билән бағлинишқан. Аилиниң өң мұним функцияси — балини дунияға көлтүрүш вә тәрбийиләш.

Адәмләр оттурисида нека, қериндашлиқ, бала беківелиш, балиларни тәрбийиләшкө аилигө елиш насыл қилидиган мунасивәтләр аиләвий мунасивәтләр дәп атилиду.

Кошумчә материал

Аиләвий һоқуқ пәкәт шәртлик түрдә аиләвий дәп аташ мүмкін болған башқа мунасивәтләрніму рәтләйду. Мәсилән, нәврилири билән момилири; өз аилилирини қуруп, бөләк туруватқан ақа-ука, һәдә-сициллар оттурисидики мунасивәтләр. Бу мунасивәтләр асаси қан-қериндашлиқтын ибарәт. Шундлашқа уларни қериндашлиқ мунасивәтләр дәп атайду. Қан-қериндашлиқниң икки ғолини пәриқ қилиду: удул вә яндаш. Удул ғол бир шәхсниң башқа шәхстин келип чиқишиға асасланған. Шундакла қериндашлиқниң төвәндін жуқуриға вә жуқуридин төвәнгө тармақлири бар. Төвәндін жуқуриға тармақ — у әвлатлардин әждатқа тақилиду (ата-аниси, бовиси, қошқар бовиси вә һаказа); жуқуридин төвәнгө тармақ — у әждатлардин әвлатларға тақилиду (оғлиға, нәврисиге, чәврисиге вә һаказа).

Яндаш ғол бир әждаттін келип чиқишка асасланған. Мәсилән, умумий әждат — бовисиниң балилири — оғул-қызлар; әнді қиздин туғулған бала тағисиға жиілі болиду. Йәни оғулниң балилири билән қизниң балилири — дәсләпкіләрниң әждади дадисиниң дадиси, иккінчилири — жиіліндер үчүн у нағашы ата болиду.

Аилини қуруш асаси — у нека. Қазақстанда нека қануний түрдө дөлөт органида ресмийләштүрүлүши лазим.

Әстә сақлаңдар!

Нека — камаләт йешиға йәткән жигит билән қизниң оттурисидики тәң һоқуқлук иттипақ. Йәни нека қанунда бәлгүләнгән тәртиптә тәрәпләрниң аилини қуруш мәхситидә өз әрки вә толук разилиғи билән түзүлидиған иттипақидур. У әр-аял оттурисида мүлкий вә шәхсий мүлкий әмәс мунасивәтләрни пәйда қилиду. Юридик нұктәй нәзәрдин нека — әр-аялниң өз ара һоқуқлири билән вәзпилирини рәтләйдиған нормиларниң, стандартлашқан әхлақ-тәртип үлгилириниң бирикмиси. У шундақла уларниң бир биригә, балилириға, умумий мүлкигә мунасивитини рәтләйду.

Аилә-нека мунасивәтлирини рәтләйдиған һоқуқ нормилириниң бирикмиси *аиләвий һоқуқ* дәп атилиду. 2011-ж. 26-декабрьда қобулланған ҚҰниң “Нека вә аилә тоғрилиқ” кодекси аилә-нека мунасивәтлирини рәтләйду.

Лекин аилидә барлық мунасивәтләрни һоқуқ толук рәтлимәйду. Аилидики мунасивәтләр асасөн мәнивий нормилар билән рәтлиниду. Улар өз ара һөрмәт, муһәббәт, ғәмхорлук қилиш вә мәнивий қоллап-қувәтләш принциплириға асаслиниду. Аилә наягиниң асаслири көп жәһеттін миллий өнъениләр билән урп-адәтләргө тайиниду.

Аилә ичидики мәсилиләр аилә өзалириниң өзара келишими билән һәл қилиниду. Әгәр бу мәсилиләр камаләт йешиға йәтмигөн балиларниң мәнпийәтлиригө мунасивәтлик болса, уларму муһакимигө қатнишиду.

Аилидики мүлук мунасивәтлири гражданлық һоқуқ нормилири билән рәтлиниду, чүнки бу мунасивәтләрниң обьекти маддий байлықтур. Аиләвий һоқуқ гражданлық һоқуқ билән зич бағлинишиқ.

Кошумчә материал

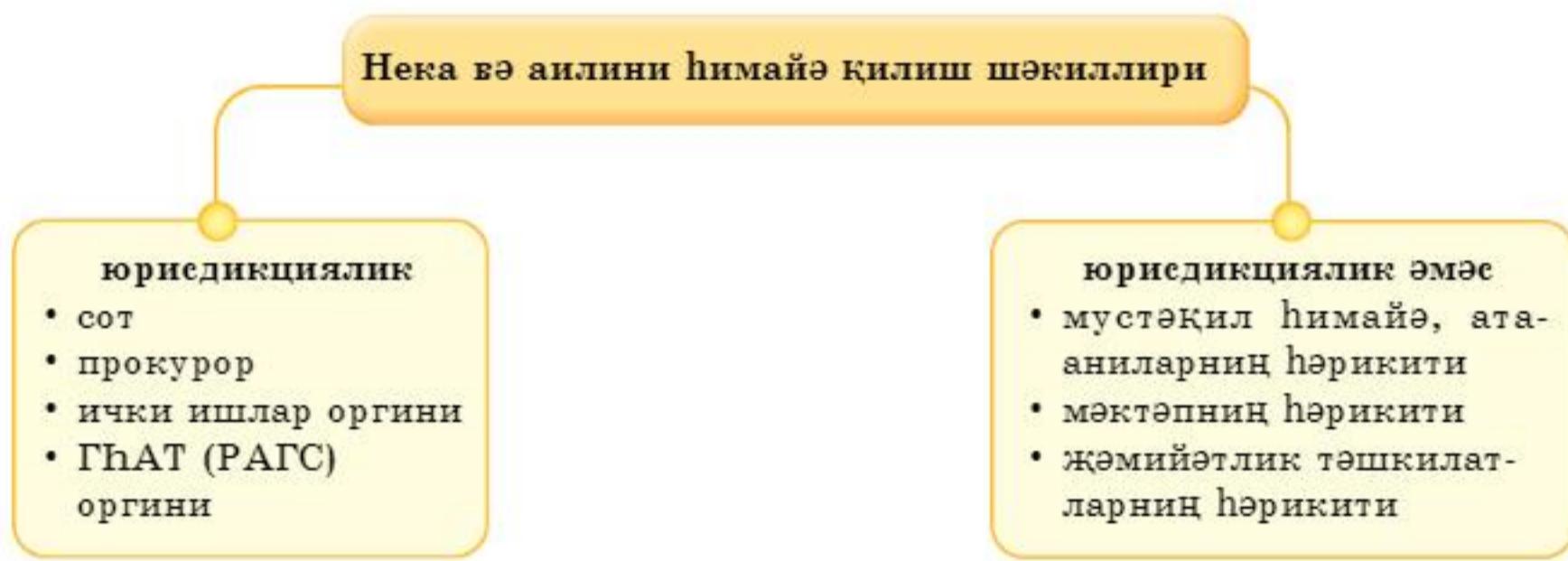
Аиләвий һоқуқ принципири төвәндикеләрдин ибарәт:

- 1) әр вә аялниң нека иттипақиниң ихтиярлық болуши;
- 2) әр-аялниң аилидә һоқуқлириниң баравәр болуши;
- 3) башқа кимдү-бириниң аилә ишлириға башбаштақлық билән арилишишиға йол қоймаслық;
- 4) аилә ичидики мәсилиләрни өзара келишип һәл қилиш;
- 5) аилидә бала тәрбийисини алдинки орунға қоюш;

- 6) балилар, яшанғанлар, әмгәккә қабилиційетсиз аилә әзалириға ғәмхорлуқ қилиш, уларниң мәнпийәтлирини вә һоқуқлирини қоғдаш;
- 7) аилиниң барлық әзалириниң сағлам наят тәрзиге әмәл қилишини қоллап-кувәтләш.

Дөлөт вә жәмийәт аилә билән неканиң мустәһкем болушиға мәнпийәтдар. Шуңлашқа аилә вә некани дөлөт һимайә қилиду. Бу һимайә икки шәкилдә: юрисдикциялик вә юрисдикциялик әмәс түрдө әмәлгө ашурулиду (15-схема).

15-схема

Юрисдикциялик шәкил — аилә һоқуқлирини вакаләтлик дөлөт органдарының жөлип қилип қоғдаш.

Улар — сот, прокурор, Гражданлик наләт актлерини тиркәш (ГhАТ — илгөрки ЗАГС) оргини, ғәмхорлар вә васийлар оргини, ички ишлар органдары.

Юрисдикциялик әмәс шәкил — гражданларниң вә тәшкиллатларниң дөлөт органдарына мураҗиэт қилмай, аилә һоқуқлирини вә мәнпийәтлирини һимайә қилиш бойиче мустәқил һәрикәтлениши.

Мәсилән, һоқуқлири бузулған балиниң ата-аниси һоқук бузғучи вә униң ата-аниси билән сөһбәтлишиши, кәчүрүм соришини тәләп қилиши мүмкін.

Шундақ қилип, аилә вә нека жәмийәт билән дөлөтниң асаси болуп һесаплиниду. Аилә вә нека қанчә мустәһкем болса, дөлөт шунчә мустәһкем болиду. Шуңлашқа һәр бир адәм өз аилисиге ғәмхорлуқ қилиши лازим. Бу шундақла балиларғому, өндерларғому, барлық адәмләргө мунасивәтліктүр. Дөлөт болса өз тәрипидин аилини, балиларни қоллап-кувәтләш үчүн шараит яритиш вәзиписини өз зыммисиге алиду.

Глоссарий

Аилә — мұлкий вә шәхсий мұлкий әмәс һоқуқлар вә мәжбuriйәтләр билән өзара бағлинишқан шәхсләр даириси. Бу һоқуқлар вә мәжбuriйәтләр нека, қан-қериндашилик, бала беківелиш тәбиитидин вә балиларни тәрбииләшкә елишниң башқа шәклидин келип чиқиду.

Нека — әр билән аялниң оттурисиди тәң һоқуқлуқ иттипақ. У қанунда бәлгүләнгән тәртиптә тәрәпләрниң аилини қуруш мәхситидә өз әрки вә толук разилиғи билән түзүлидиған иттипақидур. У әр-аял оттурисида мұлкий вә шәхсий мұлкий әмәс мунасивәтләрни пәйда қилиду.

Аиләвий һоқуқ — аилә вә нека мунасивәтлирини рәтләйдиған һоқуқ нормилириниң бирикмиси.

Урук-туққанчилик — бир биридин яки умумий әждадидин келип чиқидиған шәхсләрниң қан-қериндашилик алақаси.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Аилә деген немә? Аилиниң некадин пәрқи немидә?
2. Неканиң асасий мәхсити немидин ибарәт?
3. Аилини қоғдашниң юрисдикциялық вә юрисдикциялық әмәс шәкиллириниң алаһидиликлири қандақ?

1-дәрижилик мұрәккәп тапшуруқ. Жәдвәлни толтуруңдар.

14-жәдәвәл

Аиләвий һоқуқ принципи

№	Принцип нами	Мәзмуни	Әмәлияттін мисал

1-дәрижилик мұрәккәп тапшуруқ.

Вәзийәтни муһакимә қилинчлар.

1) Бир аилидә 12 вә 16 яшилқиқ иккى бала бар. Ата-аниси балилириниң спорт, музыка билән шуғуллинишини халайду. Өсмүрләргә болса, компьютерлиқ программилар билән шуғуллиниш яқиду. Аилидә мажра пәйда болди. Уни қандақ биртәрәп қилиш мүмкін? Аилидике мунасивәтләр қандақ нормилар билән рәтлиниду?

2) Бир аилидә әр-аял оттурисида күндә жаңжал йүз берип, 14 вә 16 яшилқиқ иккى балиси егисиз қелип, мектәпкиму бармайдыған болди, әтидин кәчкичә кочидин кирмәйдиған болди. Ата-аниси балилириниң һәрикити үчүн жавап берәмдү? Мундақ вәзийәткә ким арилишиши керәк?

2-дәрижилик мұрәккәп тапшуруқ.

Л.Толстойниң "Анна Каренина" намлық романыда "Барлық бәхитлик аилиләр бир биригә охшаш, һәр бир бәхитсиз аилә өзичә бәхитсиздур" дәп язған сөзлири мәлум. Муәллип немини көздә тутқан? Аилиниң қандақ өмүр сүрүши керәклиги һәккідә силәр пикир билдүрүңдар.

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғычә баһалаңдар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

§ 16. НЕКАНИ ТҮЗҮШ ВӘ БЕКАР ҚИЛИШ ШӘРТЛИРИ

Казақстанда нека вә аилини дөлөт һимайә қилиду. Бу дөлөт некани түзүш вә бекар қилиш шәртлирини ениң рөткө көлтүрүп туриду демәктур.

Некалишиш үчүн төрөплөрниң өз әркини әркин вә ихтиярий изһар қилиши зөрүр. Бу адемләр аңлиқ, ихтиярий рөвиштө некалишиду вә аилини қурушниң юридик, мәнивий ақивәтлирини чүшиниду, вәзишлирини орунлап, бир бириниң алдида жавапкөр болуш мәжбүрийитини өз һөддисигө алиду дегенликтур.

Әстә сақлаңлар!

Нека — у жавапкәрлик. Нека – у өз ара муһаббәт. Нека – у бирбірини сөйиidiған икки кишиниң ихтиярий иттипақи. Некани дөлөт, жәмийәт һимайә қилиду.

Бүгүн дәристә:

- некалишиш шәртлирини вә униңға тосалғулуктарни, некани бекар қилиш асаслирини қарап чиқимиз.

Асасий сөздәр:

- нека
- некалишиш
- неканиң бекар қилиниши

Төвәндикиләр арисида некалишишқа йол қоюлмайды:

- жиниси бир шәхслөргө;
- башқа бири билөн ройхәттики некада туруватқан шәхскө;
- йеқин туққанларға. Йеқин туққанлар даириси қанунда көрситилгөн. Улар — ата-анилири, балилири, бала бекивалғанлар, бекивелинған балилар, ата-аниси бир ака-ука вә һәдә-сициллар, бова, мома, нөвріләр;
- бала бекивалғанларға вә бекивелинған балиларға, уларниң балилириға;

Нека вә аилә тоғрилиқ кодекс

Аилә

- сотниң қануний күчигө киргөн қарари бойичә психикилиқ ағриқ яки өқсли камлиқ ақиветидә һоқуққа салানыйетсиз дәп тонулған шәхскө.

Қазақстанда ижтимаий, ирқий, миллий, тил, диний тәэллук-лиғидин қөтъий нәзәр, гражданларниң некалашқандыки һоқуқлирини, шундақла айләвий мұнасивәтлөрдики һоқуқлирини һәр-қандақ чөклөш мәнъий қилиниду. Урук-туққанлириниң өр-аялниң мұнасивәтлиригө арилишишқа йол қоюлмайду.

Нека өр вә аялниң өз ара ихтиярий разилиғи асасида вә улар нека йешиға толғанда — 18 яшқа киргөндө түзүлиду. Әгәр нека зорлук, алдаш арқилич үзүлсө, у күчкө егө өмөс дәп елан қилиниду.

Некалишишқа разилиқ беваситә некалишиватқан шәхс тәрипидин некани тиркәш жәриянида еғизчө ейтилип, униң имзаси билән тәстиклиниду. Буниңда ата-ана вә урук-туққанларниң разилиғи тәләп қилинмайду. Бирақ, шубенисизки, барлық жәһәттин көлгүси айлө үчүн ата-анилириниң некани мақуллиши интайин муһим.

Әстә сақлаңлар!

Қазақстан Жүмһурийитидә пәқәт рәсми түрдә дәләтлик тиркәш органида түзүлгөн нека етирап қилиниду.

Әгәр һөзүрлүк сөвәп болса, тиркәш органи нека йешини икки жилғиңе төвөнлитиши мүмкін. Бу һөзүрлүк сөвәплөр — һамилдарлиқ яки балиниң туғулушы, һәrbий хизметкө чақирилиш, камаләт йешиға йәтмігендірниң өмәлиятта айлө қуруши.

Неканиң бекар қилиниши — дәп өр-аялниң шәхсий вә мүлкий һоқуқ мұнасивәтлириниң тохтилишини чүшиниду. Нека қанунда көрситилгөн вақиәләрниң йүз бериши ақиветидә яки өр-аял бириниң яки һәр иккисиниң хәниши билән бекар қилиниду.

Некани бекар қилишқа сөвәп болидиган вақиәлөр:

- өр-аял бириниң вапат болуши;
- сотниң өр-аял бирини вапат болди дәп елан қилиши;
- ажришип кетиш.

Қазақстан қануни ажришип кетишни мақул көрмәйду. Һәрбир дәләт нека билән аилиниң сақлинишиға мәнпийәтдар, лекин өпсуски, кейинки он жилликта елимиздә ажришиш сани өсмәктө.

Ажришиш арқилич неканиң бекар қилиниши қанунда бәлгүлөнгөн тәртиптө тиркәш органида яки сотта өмәлгө ашурулиду.

Тиркәш органида ажришиш өр-аялниң һәр иккисиниң бирләшкөн әризиси бойичә вә пәқәт айрим өһвалларда өр-аял бириниң әризиси бойичә йүз бериду.

Шундақла өр-аял бириниң өризиси билән аддийлаштурулған тәртип бойиче нека бекар қилиниду. Униңға сөвөп болидиған өһваллар: өгөр сot психикилиқ африқ ақиветидә өр-аялниң бирини һоқуқ салানыйити йоқ дәп тонуса; өгөр өр-аялниң бири кам дегендә үч жилға өркинлигидин айришқа елип көлгөн жинайити үчүн сотланса; өгөр сot өр-аялниң бирини хөвөрсиз йоқап көтти дәп етирап қылса.

Пәкәт сot арқилица некани бекар қилиш төвөндикі өһвалларда өмәлгө ашурулиду: өр-аял иккисиниң камаләт йешиға йәтмигөн умумий балилири болса; өр-аялниң бири некани бузушқа разилик бәрмисө; өр-аялниң бир биригө мұлуккө бағлиқ даваси болса.

Дөлөт нека иттипақлириниң турақлиқ болушиға мәнпийәтдар. Шунлашқа сотқа қанун өр-аялни яраштуруш чарилирини көрүш вәзиписини жүклигөн. Чүнки бу чарә аилини, некани сақлап қелиш, уни мустәһкемләш васитиси болуп һесаплиниду. Лекин бу вәзипини орунлаш мүмкін болмиса, балиларниң яки өр-аял бириниң мәнпийәтлирини қоғдашқа қариму-қарши көлсө, сот өр-аялни ажритиду.

Некани бекар қилишниң һоқуқий ақивәтлири. Неканиң бекар қилиниши нәтижисидә өр-аял оттурисида некада туралу вақтида пәйда болған шәхсий вә мұлкий мұнасивәтлөрму тохтайду. Шундақла неканиң бекар қилиниши йеци нека иттипақини қуруш һоқуқини насил қилиду. Лекин өр-аялниң ажришип кетиши уларниң балилириға мұнасивәтлик һоқуқлири билән вәзипилирини бекар қилмайду.

Нека бекар қилинғандын кейин көпинчә фамилиясини таллаш мәсилиси пәйда болиду: йәни, илгәрки ериниң фамилиясини қалдуруш керәкму яки өзиниң некадан авалқи фамилиясини елиш керәкму деген мәсилә пәйда болиду. Қанун бойиче, фамилияни қалдуруш яки өзгәртиш мәсилисидә неч кимниң қисим қилишқа һоқуқи йоқ. Нека бекар қилинғандын кейин, қаидә териқисидә, өр-аялниң бир бирини маддий қоллап-қувәтләш мәжбuriйитиму күчидын қалиду. Лекин бу наләттиму, өгөр аялиниң өмгөккө қабилийәтсизлигини вә муһтаҗ екөнлигини сот ениқлиса, униң илгәрки еридин алимент елиш һоқуқи бар.

Шундақ қилип, Қазақстан Жұмһурийитидә некалишиш вә уни бекар қилиш шәртлири қанунда бөлгүлөнгөн вә дөлөт рәтләп һимайә қилиду. Қазақстанда пәкәт дөлөт органида тиркөлгөн нека етирап қилиниду вә қанунда көрситилгөн сөвәплөрдин кейинла бекар қилинди дәп һесаплиниду.

Глоссарий

Неканиң бекар қилиниши — бу әр-аялнұң шәхсий в мүлкий һоқук мұнасиватлириниң тохтитилиши. Нека қанунда көрситилгән вақиәләрниң йүз бериши ақиветидә яки әр-аял бириңиң яки иккисиниң хәниши билән бекар қилиниду. Мундақ вақиәләр: әр-аял бириңиң вапат болуши, ажришип кетиш.

Ажришиш — некани сот тәртивидә вә тиркәш органида бекар қилиш. Бу һаләт ата-анисиниң балилириға мұнасиватлик һоқуқлирини, вәзипилирини бекар қилмайду.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Некалишиш үчүн қандақ шәрт-шараитлар зөрүр?
2. Некалишишқа қандақ тосалғулуқлар бар? Йекін урук-туққанларға немишкә не-калишиш рухсәт қилинмайду?
3. Ажришиш дегендеген немә? Немишкә жәмийәт вә дәләт ажришишни макулли-майду?

1-дәрижлийк мурәккәп тапшуруқ. Мұназирә жүргүзиндер.

1. Қазақ хәлқидә йәттә атисини билиш қобул қилинған. Бу немигә бағылар? Мисаллар кәлтүриңдер.
2. Төвәндик мақалларни муһакимә қилиңдер. Уларниң әһмийити немидин ибарат?
  - “Йәттә атисини билмігендеген әқілсиз”, “Йәттә атисини билгендеген оғул йәттә жутниң ғемини йәйдү”, “Йәттә атисини билмігендеген — житимлиқниң бәлгүсі”.

1-дәрижлийк мурәккәп тапшуруқ. Төвәндик мәтінни оқуп чиқип муһакимә қилиңдер.

- Тарихчи Ж.Артықбаев өзинин “Қазақ жәмийити: әнъәниләр вә инновацияләр” намлық китавида оғул балиниң туғулушиға бағылар вақиә тәнтәниликтік характерға болуп, у пәкәт бир аилиниңла шатлиғи болмайған еди. Бала туғулған күни авул яшлири жиғилип, таң атқича оюн-тамаша қилатти, дәп языду.
- Оғул-қызларниң тәрбийисидә пәриқ болди. Көчмәнләрниң балилири тез әр йетиләтти. 13—15 яштила балилар камаләткә йетип, егилик паалийитиге арилишатти. Оғул әр йетип өйләнгендә, уни бөләк чиқиратти. Бир нәччә аилә авул, бир нәччә авул болса ата, 15—20 ата ру-урукни тәшкіл қилатти.
- Келәчәк әр-жигитләргә балилиқ вақтидинда егилик үчүн жағапқарлық жүклинатти, балилар ата-анисиға паал ярдәмлишетти. Улар ушшақ мал бақатти.
- Қазақ аилисидә келәчәк ана — қыз тәрбийисиге алайында көңүл бөлүнәтти. Қызлар аилидә муһәббәт, меһриванлик, ғәмхорлук шараитида тәрбийилинәтти. Шундақла қызларни ана — келин ролиға тәйярлатти. Мундақ ижтимаий рольлар қызлардин жисманий тәйярлиқни, төзүмлүкни, әмгәкчанлиқни тәләп қилатти.
- Қызлар 5—6 яштин тартипла һәдилири, анилири, момилиридин һүнәр, тамақ пишириш вә б. үгәнди. Аддий кәштә бесишинде улар пәйдин-пәй мурәккәп һүнәр — кигиз бесиши, гиләм тоқуш билән шуғуланды.
- Ата-ана йенида қыз бала мейман күтүш қаидилирини егиләтти. Чүнки меһмандостлук көчмән һаят тәрзиге хас алайында рәсим-қаидә еди. Яш қызлар дәстихан раслашни, ғиза тәйярлашни, кам сөзлүк, кәмтар болушни үгинәтти. Улар 13—14 яшта мустәқил һаятқа толук тәйяр болатти, чүнки қазақта 13 яш камаләткә йәткән дәп несаплинатти.

- Шундақ қилип, көчмән һаят шаралыда балилар билән яшларниң тәрбийиси пәкәт әмәлий характерда болди. Кичигидинла әмгәк қилишқа, мустәқил болушқа интилиш, жисманий чидамлық болуш, тәбиәт һадисилиригә дикқәт билән мұнасивәт бағлаш, һүнәр егиләш, әнъәнә вә урпи-адәтләрни яхши билиш — ману мошу тәрбийә жәрияниң негизи болди. Яшлар урукдашларниң соң коллективиниң мұнасип әзалири, урукниң иптихарлири вә һимайицилири болуши лазим еди.

Рефлексия. Мавзуның қандак өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғычә баһалаңдар. Қандак мәсилини чүшәнмиңдер?

§17. АИЛӘ ӘЗАЛИРИНИҢ ҺОҚУҚЛИРИ ВӘ МӘЖБУРИЙӘТЛИРИ

Заманивий жәмийәттө аилә һәл қылғучи роль ойнайды. Аилә — ижтимаий институт вә жәмийәтниң асасий һули. Аилә — өң мұним жәмийәтлик қәдрийәт. Аилиниң бәлгүлири:

- ихтиярий асаста некалишиш;
- аилә әзалири турмуш умумлиғи билән бағлинешкан;
- бала туғушқа, уларни ижтимаийлаштурушға, тәрбийиләшкө интилиш.

Йеши соңлар үчүн аилә өз еңтияжлирини қанаәтләндүридиған мәнбө вә улар өзлиригө һәрхил хелә мурәккәп тәләплөрни қойидиған кичик бир коллектив болуп несаплиниду. Бала үчүн аилә — униң жисманий, психикилық, ғылыми-түйғулук вә өқөлий тәрәққияти қелиплишидиған мұниттур. Һазирқи вақитта ата-аниси билән балилирини вә дадиси яки аниси билән өң болмиғанда бир балиси барларниму аилә дәп чүшиниш шәкилләнгөн.

Дикқәт белүңлар!

Қазақ хәлқи жәмийәтлик мұнасивәтлирини рәтләш үчүн үч түқанчылық алақини пайдилиниду: биринчиси – дадисиниң қериндашлири (өз жути), иккінчиси – аписиниң қериндашлири (таға-нағашы жути), үчинчиси – аялиниң қериндашлири (қейин жут).

Бүгүн дәристә:

- аилә әзалириниң һоқуқлирини, мәжбuriйәтлирини қараштуримиз.

Асасий сөзләр:

- әр-аял
- нека шәртнамиси
- урук-түкқанлар

Аилә йә бир өждаттін таралғанлар яки некалишиш арқилы, яки беківалған балилири яки тәрбийиләшкө алған балилири билән бирләшкен һәрхил кишиләрдин ибрәт коллектив. Аилә әзалири — бу әр-аял, уларниң ата-анилири, балилири вә башқа қериндашлиридур. Урук-түкқанлар — у қериндашлиқ алақә бағлиған, өждатлири умумий шәхслөр. Улар — һәдә-сицил, ақа-ука, бова-мома, соң-кичик ана, соң-кичик дада, таға, башқа қериндашлири.

Қазақ хәлқиниң әнъәнилири. “Беташар” той рәсими

ҚЖңиң нека вә аилә қануни қошқар бова-момисиғичө умум өждатлардин тарқыған қериндашларни “айлә өзалири” чүшәнчисигө киргүзиду. Буниңда уларниң бирлишип бир аилидә наят көчүрүши шөрт өмөс.

Аилидики қериндашлық мұнасивәтлөр һоқук нормилири вә принциплири, әнъәнә вә урп-адәтлөр, әхлақ вә мәнавият нормилири билән рәтлиниду.

Іәрбір хәлиқниң аилидики вә қериндашлар арисидики мұнасивәтлөрни рәтләйдіған өз әнъәнилири билән урп-адәтлири бар. Қазақ хәлқиниң тарихида уларниң әһмийити интайин соң болған. Бу әнъәнә вә урп-адәтлөргө урук-руниң барлық өзалири қәтъий өмөл қилған. Уларни бузғанлар жарапқәрликкө тартылған.

Қошумчә материал

Өзара ярдәм беришкә бағлинишлиқ әнъәнә вә урп-адәтлөр

Асар (hашар) — урук-туққанлар, достлар, хошиларниң ярдими билән еғир ишни орунлаш. Мәсилән, өй селиш яки қудук қезиши. Асар һәккисиз атқурулиду. Иш пүткәндін кейин мол дәстіхан йейилиду.

Жылу — тәбиий апәтлөр нәтижисидә зиянға учриған адәмләргә маддий вә мәнивий, малийәвий ярдәм көрситиш. Барлық һисдаш адәмлөр, урук-туққанлири ярдәм қилиду. Мал, қурулуш материаллири, кийим, ахча бериду.

Белкөтерер — яшанған кишиләрни меһман қилиш әнъәниси. Қериларға татлық, дәмлик таамлар, әң муһими — юмшақ, қувәтлик — қеза, җент, қимиз, сұзмә вә башқа ғиза, пайдилиқ ичимликлөр тартилиди. Бу әнъәнә яшанған адәмләргә ғәмхорлук қилиш үлгиси болуп һесаплиниду.

Меһман күтүшкә бағлинишлиқ әнъәнә вә урп-адәтлөр

Қонақасы — меһман күтүшкә бағлинишлиқ әнъәнә. Қазақ хәлқиниң әзәлдин меһмандостлуғи билән нами чиққан. Қазақлар һәр қачан меһманлар үчүн әң дәмлик таамлирини сақлиған. Улар меһманларни үч түргә бөлгөн. Мәхсус

мейман — алайдың чакирилған, худайи мейман — тәсадипи кәлгән йолувчи вә күтмигән мейман.

Қонақкәде — өй егиси меймандин нахша ейтеп беришини яки домбра челип беришини илтимас қилишқа һоқуқи бар әнъәнә. Қонақкәде — меймандин һүнирини синаш, шундақла хошал-хорам олтириш кепили.

Ерулик — әгәр авулға йецидин көчүп кәлгәнләр болса, уларниң һөрмитигө ерулик бериләтти. Йәни йеци хошиларниң йеци жайға убдан маслишип кетишини көздә тутқан дәстүр. Ерулик вактида дәстихан йейилипла қалмай, йецидин көчүп кәлгәнләргө һәртәрәплимә ярдәм бериләтти.

Тойдәстихан — мәйрәмгә бегишлап алдин-ала тәйярлайдыған яки мәйрәм күни уюштурулидиған алайды тәнтәнә шәкли. Тойдәстихан вактида һәрхил спорт, саз, нахша, бәйгө мусабиқилири уюштурулған. Шундақла ақинлар мусабиқиси — айтыс өткүзиләтти.

Әр-аялниң һоқуқлири вә мәжбuriйәтлири. Некалашан әр-аял тәң һоқуқларға егө вә вәзипилириму бар. Аялларниң һоқуқлирини чәклөшкө йол қоюлмайды. Бу аялларға өй ишлири билән шуғуллинипла қалмай, шундақла әрләр билән баравәр һалда тиҗәрәт билән мәшғул болушқа, хизметтө мәнсивини өстиришкө имканийәт бериду.

Нека мунасивәтлири, қаидә териқисидә, өмүрвайәтлик несаплиниду, йәни нека мәлум бир қәрәл көрситилмәй түзүлиду.

Адәмләр некани тиркимәй бирлишип яшап, егиликни умумий жүргүзүшни өвзәл көридиған өһваллар наятта нурғун учришиду. Бу *гражданлик* нека яки әмәлияттики нека мунасивәтлири дәп атилиду. Гражданлик некада туғулған балиларни қанун, тиркәлгән некада туғулған балилар охшаш, һимайә қилиду. Лекин гражданлик нека мунасивәтлири адәттә тәрәпләр үчүн юридик ақивлөрни пәйда

Қазақ хәлқиниң урп-адәтлири.
Бала тәрбийиси бәшүктин башлиниду.

қилмайду. Пәкәт гражданлик некада туғулған балиларни тәрбийи-лөш вә тәминлөш бойичә уларниң ата-анилиринин вәзипилири қанунда бәлгүлиниду.

Нека шәртнамиси. Елиミздә йеқинқи вақитта айлөвий һоқуқта йеци институт — нека шәртнамиси пәйда болди.

Әстә сақланылар!

Нека шәртнамиси — у некалишиватқан шәхсләрниң келишими яки некада туруватқан әр-аялниң өз мүлүк һоқуқлирини вә вәзипилирини ениқлайдиған келишими. Нека шәртнамиси муқәррәр язмичә шәкилдә түзүлүп нотариус тәрипидин гуваландурулуши лазим.

Нека шәртнамиси некани тиркөш алдиды, шундақла некада туруватқан һәрқандак вақитта түзүлүши мүмкин. Нека шәртнамисини гражданлик әр-аял, йәни некаси дөлөт органида тиркөлмігөн шәхслөр түзөлмәйдү.

Нека шәртнамиси әр-аялниң өзара келишими бойичә һәр қандак вақитта өзгөртилиши яки бекар қилиниши мүмкін. Бунинда бу тоғрилиқ келишим язмичә түзүлүп уни нотариус гуваландуруши лазим. Сот арқилиқ нека шәртнамисини бекар қилиш сөвәплири — шәртнама шәртлиринин бузулушы, шәртнама шәртлирини орунлаш мүмкін болмай қелиш өһваллири.

Нека шәртнамисини әр яки аялниң орунлаштын биртөрәплимилик баш тартишиға йол қоюлмайды. Әр-аялниң бири нека шәртнамиси нормилирини орунлаштын баш тартқан өһвалда (мәсилән, һамилдар аялини тәминлөштін баш тартиш), иккінчи төрөпниң шәртнамини бузғучига жәриман чарилирини қоллинишқа вә сот арқилиқ мәжбүрий орунлитишқа һоқуқи бар.

Глоссарий

Уруқ-туққанлар — қериндашлиқ алақыда болуватқан, қошқа бовиси билән момисиғиңе умум әждатлири бар шәхсләр.

Нека шәртнамиси — некалишиватқан шәхсләрниң келишими яки некада туруватқан әр-аялниң мүлүк һоқуқлирини вә вәзипилирини ениқлайдиған келишим.

Гражданлик нека — әр вә аялниң некани тиркимәй биллә яшап умумегилик жүргүзиши.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшурұқтар

1. Әр-аялниң қандак һоқуқлири вә вәзипилири бар?
2. Нека шәртнамиси дегән немә? У немә үчүн керәк?

1-дәрижилик мұрәккәп тапшурұқ. Жәдвәлләрни толтуруңлар.

15-жәдөвәл

Қазақ хәлқиниң өзара ярдәм қилишқа бағлинишлиқ әнъәнә вә урп-адәтлири

№	Урп-адәт түри	Мәзмұни	Жәмиәт үчүн әһмийити
1	Асар		
2	Жылу		
3	Белкөтерер		

16-жәдөвәл

Қазақ хәлқиниң меһман күтүшкә бағлинишлиқ әнъәнә вә урп-адәтлири

№	Урп-адәт түри	Мәзмұни	Жәмиәт үчүн әһмийити
1	Қонақасы		
2	Қонақкәде		
3	Ерулик		
4	Тойдәстіхан		

2-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Вәзийәтни муһакимә қилинлар.

Икки яш некалашмақчи болуп диний мәһкимигә муражиәт қилди. У йәрдә нека Ислам қануни (шәриәт) бойичә түзүлди. Мошу некани қануний дәп етирап қиласаду? Яшларға қандақ мәслиһәт бериш лазим?

Муназирә жүргүзиндер. Бала туғулуп униң анисиға бала үч яшқа толғичә иш орни сақлинип декретлик дәм елиш берилиду. Һазирқи вакитта балиниң дадисиму бу һоқуқтын пайдилиниш мүмкінчилігі бар. Һазир балиниң аниси ишқа чиқип, дадиси балиға қарашқа шундақ дәм елиш алған әһваллар нурғун учришиду. Мошу мәсилә бойичә ой-пикриңлар қандақ?

2-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Оғлинин тойини өткүзүш үчүн дадиси йекин түкәнлиридин қәриз ахча сорайду. Нурғуни қәриз бәрмиди, чүнки у киши қәризни қайтуруп берәлмәслиги мүмкін екәнligини яхши билиду. Силәр бу һәққидә немә ойлайсиләр?

- Ата-аниси вапат болуп, үч оғли мұлукни бөлүшкә мұнасивәтлик келишимгә келәлмиди вә сотқа муражиәт қилиш қарариға кәлди. Улар тоғра қара қобул қиласаду? Силәр қандақ мәслиһәт бәрген болар единлар?

Рефлексия. Мавзуны қандақ өзләштүргніңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғичә баһалаңлар. Қандақ мәсилини чүшәнмидинлар?

§18. БАЛИЛАРНИҢ ҺОҚУҚЛИРИ ВӘ МӘЖӘБУРИЙӘТЛИРИ

Балиларниң һоқуқлири билән мәжбuriyätliри. 18 яшқа толмиған өсмүр бала несаплиниду. Һәрбир балиниң аилидә яшап тәрбийилинишкә һоқуқи бар. Балиниң өзини ата-анисиниң тәрбийиләп, мәнпийәтлирини һимайә қилип, һәртәрәплімә йетилип, өзи-

Бүгүн дәристә:

- бала вә униң ата-анисиниң һоқуқлири билән мәжбuriyätlirinи қараштуримиз.

Асасий сөзләр:

- балиниң һоқуқлири вә вәзипилири, ата-анисиниң һоқуқлири вә вәзипилири

ниң қәдир-қиммитини башқыларниң һөрмәтлиши һоқуқи бар. Балиниң аилидә өз мәнпийәтлиригө мунасивәтлик һөрқандак мәсилини һәл қилғанда өз пикрини өркин ейтиш һоқуқи бар. Бала 10 яшқа киргөндө униң пикри һесапқа елиниду. Мәсилән, фамилияси вә исмини өзгөртсө, балини беківалғанда яки

балини беківелип уніңдин кейин баш тартқанда, балиниң пикри һесапқа елиниду.

Балиниң өз йәккә-шәхсийлигини сақлаш һоқуқи бар.

Кошумчә материал

Йәккә-шәхсийлигини сақлаш бәлгүлири — балиниң исми, фамилияси, дадисиниң исми болуп һесаплиниду. Балиға исим ата-анисиниң разилиғи билән берилиду. Ата-аниси балисиға, әтраптиклирниң құлқисини яки қолайсиз әһвал пәйда қилидиған исимни қоймаслиғи лазим. Әгәр балиниң дадисиниң кимлиги ениқланмиса, балиға исим анисиниң көрсөтмиси билән берилиду вә у анисиниң фамилиясини алиду. Ңөжәжәткә балиниң дадиси дәп йезилған кишиниң исми йезилиду.

Қанунда балиниң өз һоқуқлирини вә қануний мәнпийәтлирини һимайә қилиш һоқуқи бәкитилгөн. Уларни ата-аниси (беківалғалар, ғемхорчилар, васийлар) өмөлгө ашуриду. Қанун балини һөрхил қәстликләрдин, қәдир-қиммитини ақарәтләштин, камситиштин, ата-анисиниң сүйистимал қилишидин (уруп-соқуш, қаңғирип жүрушкө дәвәт қилиш вә б.) һимайә қилиду. Бизниң дөлитимиздә, қаидә териқисидә, һимайә қилишни сорап ғемхорлук вә васийлиқ қилиш органлириға, сотқа муражиәт қилиш зөрүр.

БУ ҚИЗИҚ!

Көплигән Европа дәләтлиридә, АҚШ, Канада мәхсус хизмет орунлири (полиция) ишләйдү. Уларға балилар ата-аниси қопал мунасивәт қылса, уруп-соқса, телефон арқылы хәвәр қилалайды. Шуниндин кейин полиция дәрру риайә қилип вақыйә йүз бәргән йәргә бариду, ата-анисиға жәриман салиду.

Іәрбір балиниң бәхитлик балилық дәвир сүрүш һоқуқи бар

Балиниң мұлкий һоқуқлири бар. Алимент, пенсия, ярдем пул балиниң ата-анисиниң несап-чотиға келип чүшиду, бирақ балиниң төминатыға, билим елишиға вә тәрбийисиге сәрип қилиниши лазим. Қанун бойичә балиниң соға сүпитидә яки мирасқа алған мұлуккө егө болуш һоқуқи бар; бала ишләп, өзиниң өмгек паалийитидин дарамәт елиш; хусусийлаштурулған пәтирниң егиси болуш һоқуқи бар.

Балиниң шундақла вәзипилириму бар. Мәсилән, бала өндерниң вә башқа балиларниң һоқуқлирини һөрмәт қилиши; мектепкө бериши вә оттура билим елиши лазим. Балиниң саламәтлигиниң сақлинишиға һоқуқи бар. У шундақла өзиниң саламәтлигини сақлиши зөрүр. Балиниң сөз өркинлиги һоқуқи бар. Мошу һоқуқни өмөлгө ашурғанда бала башқиларни һөрмәтләп, яман сөзләрни ейтмаслиғи лазим.

Чоңлар балини психологиялық вә жысманий зорлуктын, адалетсизликтин, хүнүк мәхсөтлөрдө пайдилиништин, ховуп-хәтөрлөрдин һимайә қилиши лазим. Бу пәкәт ата-аниларниң әмәс, бәлки шундақ өһвални көрүп билгөн һәрбир адәмниң мүкәррәр вәзиписидур.

Әстә сақлаңлар!

- Балилар өндерни (ата-аниси, бова-момиси, тәрбийичи, муәллимләрни) вә башқа балиларни һөрмәт қилиши лазим.
- *Вәзипиләр* — бу барлығы қоюлидиған бирпүтүн тәләпләр. Әгер вәзипиләр орунланмиса, у чаңда жаза вә һоқуқлирини чәкләш шәклидә сәлбий ақивәтләрниң йүз бериши мүмкін.

Әстә сақлаңлар!

Балиниң мәктәптиki вәзипилири:

- Мәктәп низамнамисиға әмәл қилиш.
- Яхши, үлгілик оқуш.
- Башқа оқуғучиларниң вә мәктәп хадимлириниң шәнини, қәдир-қиммитини һөрмәтләш.
- Мәктәп хадимлириниң ички тәртип қаидилиригә риайә қилиш бойичә тәләплирини орунлаш.

Әстә сақлаңлар!

Аилидикi вәзипилири:

- Ата-анисиға ярдәмлишиш.
- Аилә әзалириниң һоқуқлирини һөрмәтләш.
- Өзи вә аилә әзалириға ғәмхорлуқ қилиш.
- Оқуш вә дәм елиш режисиге әмәл қилиш.
- Тамақ тәйярлашни билиш вә өйниң тазилиғини саклаш.

Мектептөң өндөр көң тарқалған һоқуқ бузушниң бир түри — у яман сөз ейтиш, тиллаштур. Балилар бир биригө, мұәллимгө, өндерге пат-пат қопал сөзлөрни ейтиду. Мошундақ һәрикәтлири үчүн бала мәмурдик җавапқөрликті тартилип, жәриме селиниши мүмкин (Мәмурдик һоқуқ бузуш кодекси, 434, 435-маддилар). Мундақ вақиәйүз бәрсө, ички ишлар органиниң вәкили протокол язиду. Бу материал ювеналлик яки мәмурдик сотқа өвөтилиди. Сотта балиниң қануний вәкиллири — ата-анисиниң яки уларни алмаштурған шәхслөрниң қатнишиши билилән судья жәриме бөлгүлиши мүмкин. Жәримини балиниң ата-аниси төләйди.

Мошу һоқуқ бузушқа өйипкар өсмүр алайды һесапқа қоюлуши мүмкин. Әгер бир жилда икки мәртә яки униндин көп мәмурдик һоқуқ бузса, хелә жиғдий юридик чариләр қоллинилиши мүмкин. Бу өнвалда қанун балиниң ата-анисини балисини тегишликтің һалда тәрбийилимігөнлиги үчүн жазалайди. Һоқуқ бузғучиниң өзимү жазалиниди.

Несапқа қоюш — һоқуқ қоғдаш органлири һоқуқ бузғучиниң тәртивини буниңдин кейин диққет билән күзитиду деген сөз.

Мону соалларға жағап берилгандар:

- Мәктивицларда шундақ һоқуқ бузуш һәрикәтлирини йоқитиши үчүн қандак чариләрни тәклип қилишиңдар мүмкин?
- Балилири вә ата-аниси арисида бир бирини һақарәтләш, қопал, яман сөзлөрни ейтишқа йол қоюшқа боламду?

Ата-аниларниң һоқуқлири вә вәзиғилири. Ата-ана өз балилириниң саламәтлиги тоғрилиқ ғәмхорлук қилиши, өз балилирини тәрбийилиши лазим. Ата-ана тәрбийә шәклини мустәқил таллавалиду.

Әр-аялниң балилирини тәрбийиләштө вә уларға ғәмхорлук қилишта һоқуқлири билән вәзиғилири баравәр.

Ата-ана балилириниң оттура билим елишини тәминлиши лазим. Бала оқудыған мәһкимини ата-ана, адәттә бала, мектеп мәмурдикити билән келишип таллавалиду. Ата-аниси балисиниң мектепкө бармаслиғиға мектептө тәртивиниң начар болушиға йол қоймаслиғи лазим.

Ата-ана өз балилирини шәхсий тәрбийиләш һоқуқиға егө. Лекин бу һаләт балиниң мектептө оқушы вә тәрбийилиниши фактиға неч қандақ тәсир йәткүзмәйди. Бу шундақла бала тәрбийисиге ярдәм беридыған бова-мома, башқа йекин туққанлиридин балини жирақлитишқа елип көлмәслиги лазим.

Балини дөләт мәһкимилиригө (балилар бағчиси) тәрбийиләшкө тапшуруш, үчинчи бир шәхслөрни жәлип қилиш илаҗисиз чаридин

ибарəт (чунки ата-аниси һөрқандак сөвəплəргə бола балилири билəн дайим биллə болалмайду).

Ата-аниси балилиринин мəнпийәтлиригə вакалəтлик қилиш вə қоғдаш һоқуқиға егə. Жұмлидин сотта, жисманий вə юридик шəхслəр билəн өзара мұнасивəтлиридə балилиринин мəнпийәтлиригə вакалəтлик қилиду.

Чоңлар алимент тəлитиши мəсилисидimu балилиринин мəнпийәтлиригə вакалəтлик қилиду. Ата-ана өз һоқуқлирини вə вəзипилирини тегишлик һалда орунлимиса, бу уларни ата-ана һоқуқидин айриш яки чəклəш түридə мəлум бир санкциялəрни қоллинишқа елип келиду.

Әр-аялниң бири балини тərbийилəштин баш тартса, бала тəминати үчүн сот тəртивидə алимент бəлгүлиниду.

Алимент — қанунда көрситилгəн тəртиптə вə əhвалларда аилиниң бир өзаси униң башқа өзалиринин пайдисиға тəлəшкə вəзипилик мəлум бир ахча мəблизи. Алимент тəлəшниң мəхсити аилиниң əмгəккə қабилийəтсиз вə муһтаҗ өзалирини тəминлəп туруш болуп несаплиниду.

Бир өсмүр бала үчүн алимент, əр яки аялниң иш һəққинин вə башқа тапавитинин тəрттин бир қисми; икки бала үчүн үчтін бир қисми; үч вə униндин нурғун бала үчүн йерими мəлчəридə һəр айда балилар 18 яшқа киргичə төлиниду.

Сот шундақла тəрəплəрниң маддий вə аилəвий əhвалини яки дикқəткə сазавəр башқа һалəтлəрни несапқа елип, алимент мəлчəрини кəпəйтіши яки азайтиши мүмкин.

Улук қазақ мутəпəккүри Абай Құнанбаев, Шəкərim Қудайбердиев, Ибраї Алтынсари, Ахмет Байтурсынов балиларни кичигидин əмгəккə үгитиш, əтрапидикилəрни һəрмəтлəш туйғусида тərbийилəш зəрүр дəп несаплиған.

Абай Құнанбаев:

Инсан балиси дүнияға әқиллик болуп туғулуп кəlməйdu. У пəқəт тиңшап, көрүп, барлық нəрсини коли билəн тутуп, дəмини тартип яхши билəн яманни ажритишиңа башлайду. Гəдəк Қанчə нурғун көрсə, Қанчə яхши аңлиса, шунчə кəп билиду. Нурғун нəрсини парасəтлик адəмлəрниң сəзлирини дикқəт қоюп тиңшапла өзлəштүрүшкə болиду. Өқиңниң өзи азлик қилиду – пəқəт билəрмəн адəмлəрниң несиһəтлирини тиңшапла, əстə сақлапла, яман, ҳұнұқ нəрсилəрдин нери болупла яхши адəм болуш мүмкин.

Абай Құнанбаев

Шәкәрим Қудайбердиев:

Адәмләрни әмгәк қилишқа үгитиши зөрүр, уларға билим бериш зөрүр, лекин буниң һәммиси адәмдики мәнивий хұнұклукни йоқитиши үчүн азлиқ қилиду. Адәмни тәрбийиләш жәрияниға виждан дәрисини киргүзүш зөрүр.

Адәмниң яхши наят кәчүрүши үчүн адил әмгәк, вижданлиқ парасәт, сәмимий қәлб, асас болуши лазим. Барлық нәрсиге мана мошу үч сүпәт һөкүмранлиқ қилиши лазим. Уларсиз наятта течлиқ вә разимәнликкә иетиши мүмкін әмәс.

Шәкәрим
Қудайбердиев

Ибраї Алтынсарин:

Адәмләрни тәрбийиләштин авал, өзәнни тәрбийилә.

Ибраї Алтынсарин

Ахмет Байтурсынов:

Хәлиққә әң өнд байлиқ саламәтлик болса, қәлб үчүн асасий байлиқ – билим вә сәнъәт. Пәкәт шулар арқылы қартина мәдәният қатаридин өз орнини тапиду. Асасий вәзипә – яшларға билим бериш, һүнәр үгитиши, уларға кәсип бериш.

Шундақ қилип, ата-ана вә балилар һоқуқлар билән вәзипиләргө егә. Бала вә ата-ана арисидики мунасивәт бирбирини һөрмәтләшкә асаслинип, биринчи новәттә өхлақ вә мәнавият нормилири билән рәтлиниши лазим. Қанун өндларға өз балилириға ғәмхорлук қилиш вәзиписини жүкләйдү. Шундақла қанун балиларға ата-анисини вә башқа шәхсләрни һөрмәтләш вәзиписини жүкләйдү.

Ахмет Байтурсынов

Глоссарий

Бала һоқуқлири — балиниң иш-һәрикәт қилиш имканийәтлири. Бу имканийәтләр қанунларда бәкитилгән, бала туғулуп һасил болиду, дәләт капаләтләндүриду.

Балиниң өз йәккә-шәхсийлигини сақлаш һоқуқи — балиниң өзигила хас бәлгүләр – исим, фамилия, дадисиниң исмиға егә болуш мүмкінчилиги.

Бала һоқуқлирини қоғдайдыған субъектлар — ата-аниси (беқивалғанлар, васийлар, ғәмхорчилар), сот, прокурор.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Балиниң қандақ һоқуқлири барлығини еніқланылар.
2. Чоң яштикләр егә һоқуқларға балиму егә деген ибарини қандак чүшинисиләр?
3. Ата-аниларниң һоқуқлири вә вәзипилирини санап чиқындар.
4. Бала һоқуқлирини қоғдайдыған субъектларниң ролини еніқланылар.

3-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ.

1. "Жәмийитимиздә яшларни, өсмүрләрни тәрбияләш системисида немишкә жиддий муәммилар пәйда болди?" мавзусиға муназирә өткүзиндер. Муназирә давамида мону мәсилеләрни муһакимә қилинлар.

- қоршап турған дүнияға истимал, эгоистлик көз қараш;
- меһриванлик, дилкәшлик, адаләтлик, вижданлик, өзләрни һөрмәтләш охшаш мәнивий қәдрийәтләрни көзгө илмаслик;
- маддий қәдрийәтләргө сиғиниш, йеник мұжәз, раһат-һөзүрлиниш;
- аммивий әхбарат васитилиридики, интернет сайtlардикі сәлбій тәсирдики материалларға, Ғәрипниң аммивий мәдәнийәт элементleriға һәвәслиниш;
- ижтимаий житимлик, өсмүрләр суициди.

Мошу муәммиләрни һәл қилиш йоллирини тәклип қилинлар. Бу мавзуға доклад тәйярланылар.

2. "Назир ата-аниларниң бала тәрбияси үчүн жарапқарлығи немә үчүн тәвән?" мавзусиға муназирә жүргүзүнлар.

3. А.Макаренконин: "Балилиримиз — бизнің пәхримиз. Уларниң начар тәрбияси — бу бизнің келәчәктиki қайғы-һәсритимиз, көз яшлиримиз, башқа адәмләр, мәмлекәт алдики әйивимиз" деген сөзлирини муһакимә қилинлар.

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғыча баһалаңлар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

§19. АИЛИНИҢ ЖӘМИЙӘТ ҮЧҮН ӘҮМІЙИТИ

Аилә — адәмниң асасий таянчысы вә асасий тәрбиялә мәнбәси. Бала дәслөпки тәрбиялә дәрислирини, өмөлиятини аилидә өзләштүриду. Чүнки аилидә адәмниң инсан болуп йетилиш жәрияниның һули қелиплишиду. Нәрбір аилини дәләт һимайә қилиду.

Әвлаттин өвлатқа берилдиған өнъенә вә бүйүк идеаллар нәқ аилидә өзләштүрүлиду.

Адәмләр оттурыс�다 өз ара чүшинишке елип келидиған муһәббәт-сөйгү вә һөрмәт өнъенилириму пәкәт сағлам аилидә шәкиллиниду.

Аилә, мундақ ейтқанда, жәмийәтниң дәслөпки муһим һулини қуруп, өр вә аял, ата-ана вә бала оттурысидики мунасивәтлөрни шәкилләндүриду.

Бұгүн дәристә:

- дәләтниң аилә мунасивәтлирини қоллап-кувәтләш вә һимайә қилиш түрлирини қараشتуримиз;
- аилиниң жәмийәттік әһмийитини еніқлаймиз.

Асасий сөзләр:

- аилә
- аилә мунасивәтлирини һимайә қилиш

Мұндағы асаслинин түзүлгөн некада алайды өз ара ишәнчә, һөрмәт, дилкөшлик мұнити насыл болиду. Нека пәкәт ихтисадий зерттегіңіздің нәтижесі болмаслиғи лазим. Чүнки мундақ нека “несапқа қурулған нека” дәп атилиду.

Нека шундақла ата-аниларниң мәжбурлап өйләндүришинин нәтижесі болмаслиғи лазим. Әр вә аял арисидики мунасивәтләрниң ихтиярий, баравәр болуши, принцип жәһәттин, барлық жайда, хусусен аилидә намайән болуши лазим.

Әр-аялниң өз ара мұндағы асасланған нека нәмунилиқ болуп несаплиниду. Аилә пәкәт әр-аялниң тәбиий алақисинила өмәс, бәлки әр-аял, ата-ана, балиларниң ихтисадий, мәнивий-этиклиқ мунасивәтлириниму өз ичиге алидиған муреккәп һадисидур.

Аилиниң қурулмиси, функциялири вә рольлук мунасивәтлири тарихий жәриянда өзгирип туриду. Заманивий аилиниң можутлиғида аилә өзалириниң ижтимаий-мәртевиilik тәриплимилири (характеристикилири) өмәс, бәлки шәхсий, өхлакий-нокуций мунасивәтлөр алайды роль ойнайду.

Бәзибир нәзәрийәчиләр аилә институтиниң “йоқап” кетиши һәккідә билдүрүшмектә. Лекин өмәлиятта егилек-ихтисат паалийитиге асасланған моногамлиқ аилиниң кона түри йоқап, алдинқи орунға аилә-нека мунасивәтлириниң мәнивий-роһий, психологиялық асаслири чиқиватқан аилиниң йеңи түри қелиплашмақта.

Қазақ аилисидики тәрбияттың қаидиләр билән өвлаттар варислиги бүгүнки күндиму сақланмақта:

Әвлаттар варислиги

Қошумчә материаллар

1. *Чоңларни һөрмәтләш вә ярдәмлиши.* Қазақ хәлқидә бова-мома әң инавәтлик кишиләр болди. Уларға “яшанғанлар бар өйдин байлиқ вә шәһрәт йоқалмайду” дәп ейтеп, бөләкчилә һөрмәт билдүрәтти. Қедимий заманлардин тартип чоң-кичикләр оттурисидики мұнасивәтләрдә дилкәшлик, меһриванлик, сәмимиilik, разимәнлик йоқимай кәлмектә.

Болупму балилири ата-анисиға һөрмәт билән қаратти. Қазақ аилисидә: “балини қандак тәрбийилисәң, қеріғанда шундақ һөрмәткә егә болисәң” дегән үүшиник шәкилләнгән.

Чоңларни һөрмәтләш вә тиңшаш әнъәниси билән саламлишиш қаидисиму зич бағлинишлиқ. Қазақларда нәқ шуңлашқа саламлашқандила һөрмәт-лигәнлик билинип туратти. Өз новитидә яшларниң ақсақаллар вә башқилар билән учрашқанда дайым шундақ иллиқ саламлишиш адити башқа авулларға барғандimu бу яшларниң тәрбийилик екәнлигини көрситәтти.

2. Көпни көргән инавәтлик бовай-момайлар өйдиму, даладиму яшларни тәрбийиләшкә паал қатнишатти. Улар ғәмхорчи болуп әқил-несиһәт ейтиштин һарматти, чүнки улар өзлириниң вүждидә хәлиқ даналиғини чонқур сиңдүргән еди. Шуңлашқа кона Қазақ авулида бала тәрбийисигә барлық чоң яштиклир арилишатти. Әгәр улар балиниң қопал, башбаштақлық һәриkitini, муамилисини көрсә, байқиса, дәрру балини тохтитип әқил ейтатти.
3. *Меһманостлуқ.* Өйдикі барлық дәмлик нәрсени мәһманға тәклип қилатти. Хәлиқ чүшәнчисидә өйгә бәхит-саадәт, байлиқ, молчилиқ мәһман билән биллә келетти. Шуңлашқа кишиләр мәһманға мәхсус чакириш бойичиму, униңсизму баратти. Чүнки мәһманин күтүш қанға сиңгән адәт болуп кәткән еди.
4. Аилә тәрбийисидә Қазақ хәлқи һәрдайым балиниң чоң-кичиклигини, алаһидиличирини һесапқа елип турған. Бу хәлиқ даналиғини мону тәмсилдин көрүш мүмкін: “бәш яшқычә балини хан балисисидәк күт, бәштин он үч яшқычә әмгәккә көпирәк үгәт, он үчтін башлап — өзәң билән тәң көрүп тәжрибәң билән белүш”. Қазақлар бала 13 яштин камаләткә йәтти дәп һесаплатти. Шуңлашқа униң пикри билән һесаплишип чоңлар һаятиға тәйярлатти. Аилидә гөдәкләргә алайын мәһриванлик билән муамилә қилатти.
5. Балиниң шәкиллинишидә тәрбийә алайын дәрөннөн ойнайду. Қазақларда “әдәпсиз”, “надан” дегән тәриплимиләр әң сәлбий хуласә һесаплинип, шундақ адәмгә нисбәтән начар көз қараши пәйда қилатти. Әнді әдәплик, тәрбийә көргән балилар тогрилиқ ижабий тәмсилләр нурған. Мәсилән, “Акиси барниң яқиси бар”, “Иниси барниң тиниси (нәпәси, избасари) бар”, “Акиси сөзлисә, иниси тиңшайду, һәдиси сөзлисә, сиңлиси жим туриду”, “Иниси акисиға қарап, сиңлиси һәдисигә қарап өсиду”. Яш әвлатниң тәпәккүриниң вә мүжәз-хулқиниң шәкиллиниши беваситә тәрбийигә вә қоршиған дуниядин елинған мисал, Үлгиләргө бағлинишлиқ болған. Шуңлашқа қедимдин тартип ака-ука, һәдә-сициллар қалбигә мәһриванлик, қериндашлик, сәмимиilik хүсусийәтлири сиңдүрүлгән.

Шундақ қилип, қазақ аилиси һөрқандак вәзийәттә балини өзимәт қилип йетиштүридиған тәрбийә институти болди.

Дөлөтниң аиләвий мұнасивәтләрни қоллап-қувәтләп һимайә қилиши. ҚЖ Конституциясынан болған, аилә, анилар, атилар, балилар дайым жәмийәтниң вә дөлөтниң һимайисидә болиду. Дөлөт барлық власитиләр билән аилини мустəһкемләшкә ярдәм қилиду. Аилә

қанчә мустəhkəm болса, дəлəтму шунчә мустəhkəm болиду. Аилəвий мұнасивəтлəрни рəтлəш асаси — əхлақ нормилиридур. Лекин əхлақ нормилири билəн биллə қанунму қоллинилиду. ҚЖда “Нека вə аилə тоғрилиқ” кодекс күчкə егə. Униңда аилə институти чүшəнчиси, нека-айлə мұнасивəтлирини рəтлəшниң мəхсəтлири, вəзипилири, принциплири, һоқуқ асаслири; аилə вə балиниң һоқуқлири билəн мəнпийəтлирини қoғдаш мəсилiliри ениң регламентланған.

Кодекста аилəвий мұнасивəтлəрни өзара муһəbbət вə hərmət, өзара ярдəмлишиш вə жəвапкəрлик туйғулирида қуруш зəрүр екənлиги тоғрилиқ ейтилиди. Қанун кимdu-бириниң аилə ишлириға башбаштақлиқ билəн арилишишиға йол қоймайду. Кодекс нормилири шундақла балиларниң һоқуқлири билəн мəнпийəтлирини һимайə қилишқа қаритилған.

Мəсилəн, күндүзки шəкилдə оқуватқан балиларға, улар 21 яшқа киргичə алимент тəлəш; юридик шəхслəрниң ахчини өз қəрəlidə əvəтмигəнлиги үчүн жəвапкəр болуши; алиментни тəлəштə қəризинин үоклуғини тəстиқлəйдиган һəжəжити үок болса, алимент тəлəйдиган гражданларниң чəт əлгə чиқишиниң мүмкин əмəслиги вə наказилар. Аилидə муһəbbət вə қоллап-қувəтлəш болупму балиларға керəк, чүнки бу хусусийəтлəр балиларға өзлирини ишəшлик тутуш, һимайə туйғусини бериду. Аилə балиниң шəхс болуп йетилишиға күчлүк тəсир үткүзиду. Аилəвий һаятниң асасий мəнаси вə мəхсити — бала тərbийиси. Балини тərbийилəшниң асасий мəктиви — у əр-аялниң, йəни ата-анисиниң өзара мұнасивəт, муамилиси.

Шундақ қилип, бала пəкəт аилидə яшап һərtərəplimə риважлиниди. Аилидə ата-ана, бова-мома, ака-ука, һədə-сицил, уруктуққанлар үлгисидə бала өсүп йетилиди. Дəлəт шуңлашқа аилини һərtərəplimə қоллап-қувəтлəп ғəмхорлук қилиди.

Тəкшүрүш соаллири вə тапшуруқлар

1. Аилə дегəн немə?
2. Аилини дəлəтниң қоллап һимайə қилиши һəккىдə сөзлəп беринлар.

2-дəрижилик мурəkkəп тапшуруқ.

“Мустəhkəm аилə — мустəhkəm дəлəт” мавзусиға эссе үезинlар. Аилидə қандак һоқуқ, əхлақ нормилири асасий болуши лазим? Ениқлаңлар.

3-дəрижилик мурəkkəп тапшуруқ.

Қазақ хəлқиниң тərbийəвий əнъəнилирин үгиниңлар, заманивий һаяттин мисал кəлтүрүңлар. Һазир немишкə көплигəн əнъəniləр бузулди? Һазирқи бала тərbийиси тоғрилиқ қандак тəклиплириңлар бар?

Рефлексия. Мавзуни қандак өзлəштүргиниңларни шкала бойичə 1дин 10 баллғичə баһалаңлар. Қандак мəсилини чүшəнмидинлар?

VI бөлүм. МӘМУРИЙ ҢОҚУҚ

§ 20. МӘМУРИЙ ҢОҚУҚ ЧУШӘНЧИСИ

Мәмурый ңокуқ — у дәләт накимиити органлириниң башқуруш паалийити саһасидики жәмийәтлик мұнасивәтлөрни рәтләйдіған мәмурый ңокуқ нормилириниң топлими. Улар — ижраий накимийт органлири, шундақла башқа дәләтлик мәмурый органлар.

Мәмурый ңокуқ нормилирини рәтләйдіған қанун ҚЖК-н Мәмурый ңокуқ бузушлар тоғрилиқ кодексидин (МНБТК), қанунларға қошумчә нормитивлик ңокуқ актлиридин ибарәт.

ҚЖК-н Мәмурый ңокуқ бузушлар тоғрилиқ кодекси 2014-жили 5-июльда қобул қилинған.

Мәмурый ңокуқ нормилири ижраий накимийт органлирини қуруш, қайта қуруш вә тарқитиш тәртивини, уларниң тизимини, паалийет мәхсөтлири билән вәзипилирини, бу органларниң ңокуқ салайиитини вә мәртвисини, қурулмисини вә паалийет процедурисини бәлгүләйду (16-схема).

Бу нормилар йәрлик өзини-өзи башқурушни уюштурушни вә униң органлириниң дәләт накимиити органлири билән өзара иш-хәрикәт қилиш тәртивини өз даирисигә алиду.

Мәмурый ңокуқ субъектleri — бу ңокуқ мұнасивәтлиригө еник қатнашқучилар. Мошу субъектлар мәмурый ңокуқ нормилирида уттар көрситилгөн. Улар мәмурый нормиларға асаслинин ңокуқларға вә мәжбuriйетлөргө егө болиду вә уларни өмәлгө ашуриду.

Бұгұн дәристә:

- ҚЖК-н Мәмурый ңокуқ чүшәнчеси билән тонушимиз.

Асасий сөздәр:

- мәмурый ңокуқ
- униң бәлгүлири
- дәләт башқуруши

Мәмурый ңокуқ бузуш тоғрилиқ кодекс

16-схема

Мәмурый һоқүқ рәтләйдиған һоқүқ мұнасивәтлири

Башқаруш һоқүқ мұнасивәтлири — ижрай-бүйруш паалийити. Бу һоқүқ мұнасивәтлири даирисидә ижрай һакимийәтниң мәхсәтлири, вәзипилири, функциялири вә вакаләтлири беваситә әмәлгә ашурулиду.

Тәшкилий һоқүқ мұнасивәтлири дөләт органлириниң тәркивини шәкилләндүрүш, уларниң оттурисида һоқүқтарни, мәжбuriйәтләрни вә умумән жавапкәрликни бөлүш жәриянида әмәлгә ашурулиду.

Назарәт-тәкшүрүш һоқүқ мұнасивәтлирини ихтисаслашқан органлар әмәлгә ашуриду. Бу мұнасивәтләрниң мәхсити – һоқүқ нормилириға әмәл қилиниши үстидин назарәт қилиш.

Мәсилән, граждан, әгәр ижрай һакимийәт органдың қобул қилған тохтам, өзиниң һоқуқлирини вә мәжбuriйәтлирини бұзса, бу тохтамни күчидин қалдурушқа сотқа муражиәт қилалады. Лавазимлиқ шәхс гражданларниң һоқуқлирини һимайә қилиши вә зөрүр әһвалларда бу һоқүқтарни тәминләш бойичә тегишлиқ чариләрни көрүши лазим. Мәмурый һоқүқ субъектлириниң өзлириниң һоқүқ мәртивисини әмәлгә ашуруши мисаллири интайин нурғун учришиду.

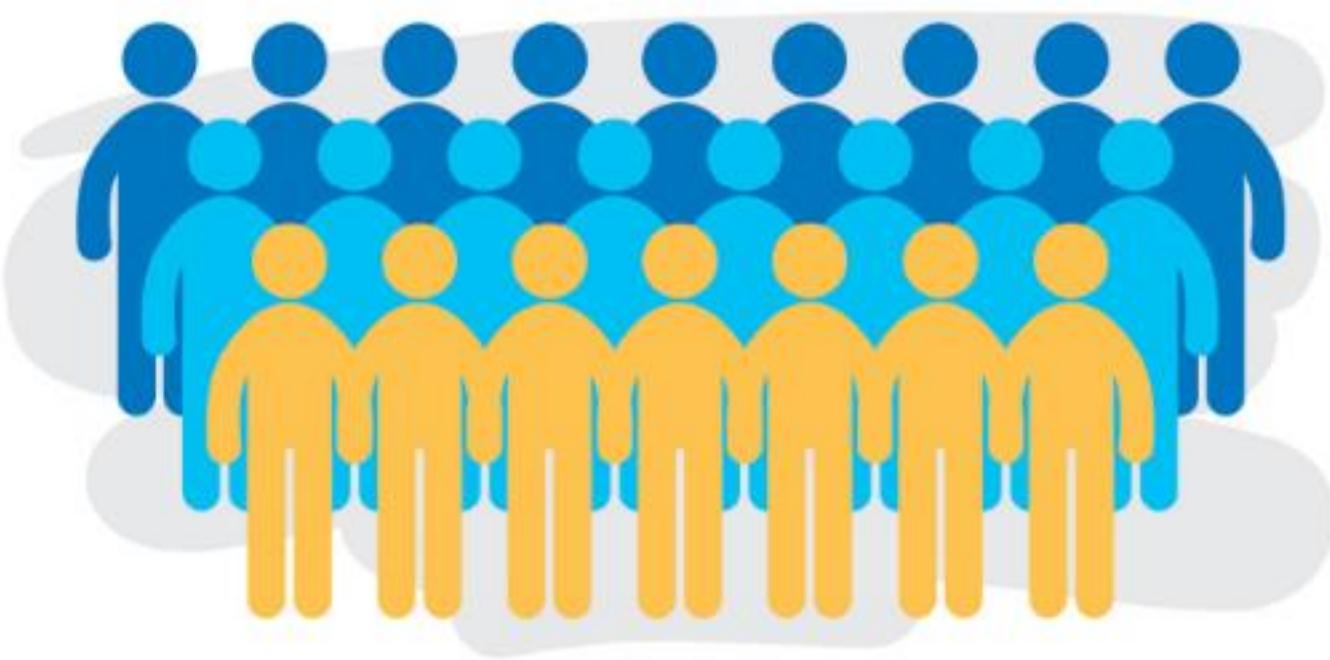
Мәмурый һоқүқ субъектлири (17-схема):

17-схема

Йәккә субъектлар (жисманий шәхс, граждан, гражданлиғи йоқ шәхс, чөт әллик, лавазимлиқ шәхс)

Коллективлик субъектлар (юридик шәхс, тәшкілат, қурулмилиқ бөлүм, дөләт, йәрлиқ өзини өзи башқаруш органды)

Мәхсус субъектлар

Коллективлик субъект

Мәмурый һоқуқниң йәккә субъекти — у 16 яшқа киргән, мәмурый һоқуқ мунасивәтлиригө қатнишиватқан саланийәтлик жисманий шәхс. Йәккә субъектниң мәмурый һоқуқ мунасивәтлиригө қайси тәрәп сүпидидә қатнишишиға бағытқылған үниң һоқуқ саланийити вә иш-һәрикәт саланийити ениқлиниду.

Мәмурый һоқуқниң коллективлик субъектлири — һәрхил тәшкілатлар билән бирләшмиләр. Униң үстиге коллективлик субъектниң юридик шәхс мәртвисини егилиши шәрт өмәс.

Мәсилән, мәмурый һоқуқта митинг, намайиш, пикет, иш ташлаш қатнашқучилириму коллективлик субъект сүпидидә етирап қилиниду. Дөлөт һакимийтиниң ижрай органлири, йәрлик өзини өзи башқуруш органлири, карханилар, мәһкимиләр, жәмийәтлик тәшкілатлар вә бирләшмиләр — мәмурый һоқуқ субъектлири сүпидидә һәрикәт қилиду.

Мәмурый һоқуқта шундақла мәхсус субъект чүшәнчиси бар. Униң һоқуқ мәртвиси бир қатар алайдилицеләргө егө болуп, бу уни мәмурый һоқуқниң башқа субъектлиридин пәриқ қилип туриду. Мәмурый һоқуқниң мәхсус субъектлири:

- мәмурый коллективлар;
- мәмурый васийлиқ субъектлар;
- рухсәт елиш системисиниң субъектлири;
- алайдың мәмурый һоқуқ режимидики территорияниң аналиси;
- мәмурый назарәт субъектлири.

Кошумчә материаллар

Мәмурый коллектив — у тәшкілатниң шәхсий тәркиви болуп, унинде коллектив әзалириниң мәмурыйәт билән мунасивәтлири, уларниң шәхсий һоқуқлири вә мәжбuriйәтлири мәмурый һоқуқ билән рәтлиниду. У — ички ишлар органлири, һәрбий қисимлар, студент вә мәктәп коллективлири.

Йол полициясинаң хадими – мәмурый һоқуқ субъекти сұпитидә

Мәмурый васийлиқ субъектлириға шәхслерниң икки категорияси ятиду:

- дөләтниң ярдимиге муһтаҗ шәхслер — житимлар;
- пәвқуладдә вәзийәтләрдин жапа чәккәнләр — ишсизлар, көчүп келишкә мәжбүр болғанлар, қачақлар вә ижтимаий боһранлардин, техногенлик һалақәтләрдин, тәбиий апәтләрдин зәрдап чәккәнләр.

Рухсәт елиш системисиниң субъектлири — Қанунға мувалиқ мәлум бир иш-һәрикәтни әмәлгә ашурушқа мәхсус рухсәт (лицензия) алған шәхслер вә тәшкилатлар. Улар — оқетиши қуралиниң егилири, автомототранспорт һайдашқа гуванамиси бар шәхслер, фармацевтика вә башқа паалийәт түрлири билән шүрүллиниватқанлар.

Мәхсус мәмурый режим жарий қилинған территорияниң турғунлири мәлум бир һоқуқ мәртивисиге егә. Бу территорияләр — чегара йенидики зонилар, йепик шәһәрләр дәп аталышлар, пәвқуладдә вәзийәт вә тәбиий апәт зонилири.

Мәмурый назарәт субъектлири — сот қараги билән мәлум бир чәклинишләр қоллинилған шәхслер — шәртлик сотланғанлар, қәрәлидин авал шәртлик азат қилинғанлар, шундақла әркинлигидин айрилмай бир мунчә жаза түрлиригә сотланғанлар. Улар дөләт органлириниң назарити астида болиду.

Глоссарий

Мәмурый һоқуқ — бу дөләт һакимийити органлириниң башқуруш паалийити саһасидики жәмийәтлик мұнасивәтләрни рәтләйдиған мәмурый һоқуқ нормилириниң топлыми.

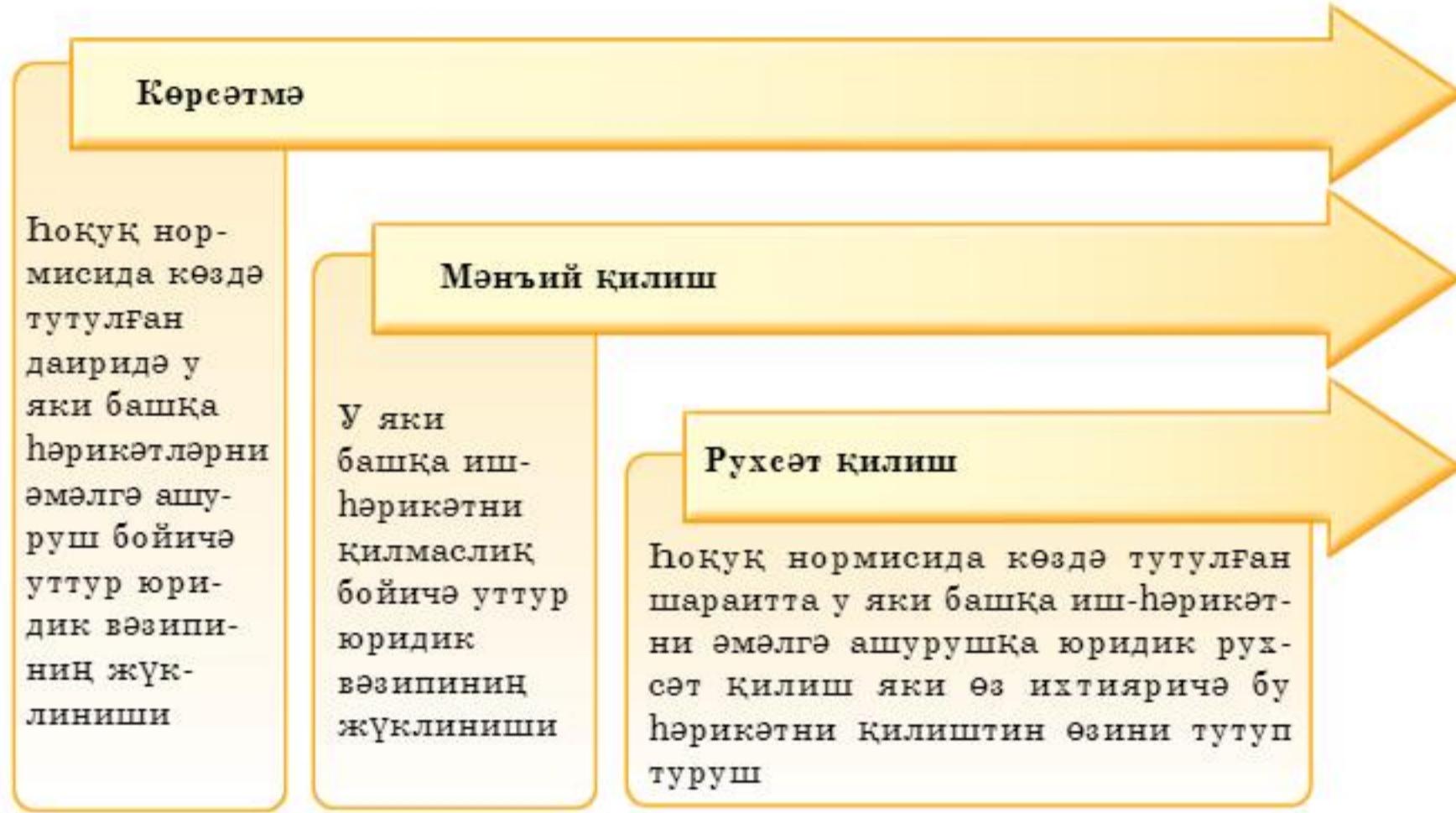
Мәмурый һоқуқ нормилири — бу дөләт башқуруши саһасидики мұнасивәтләрни рәтләйдиған дөләт бәлгүлигән тәртип қаидилири.

Дөләт башқуруши — бу дөләтниң адәмләрниң жәмийәтлик һаят паалийитигә әмәлий, тәшкилий вә рәтлигүчи тәсир йәткүзүши. Униң мәхсити жәмийәт һаятини тәртипкә селиш, сақлаш яки өзгәртип қуруштын ибарәт.

Мәмурый һоқуқта мәмурый мунасиветләрни рәтләш үчүн һөрхил усууллар қоллинилидиу (18-схема).

18-схема

Мәмурый һоқуқ үеуллири

Тәкшүрүш соаллири вә тапшурұқ

1. Мәмурый һоқуқниң асасий мәзмунини, вәзипилирини ечип көрситінлар.
2. Мәмурый һоқуқ нормилири деген немә? Улар гражданлық һоқуқ нормилиридин қандақ пәриклинидиу?

1-дәрижалик мурәккәп тапшурұқ.

17-жадвәл

Мәмурый һоқуқ функциялири

№	Функция нами	Функцияның мәхсити	Әмәлияттін мисаллар

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғычә баһалаңлар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

§ 21. МӘМУРИЙ ҺОҚУҚ БУЗУШЛАР

Бүгүн дәристә:

- мәмурый һоқуқ бузуш чүшәнчисини, бәлгүлирини, тәркивини вә бәзибир түрлирини үгинимиз.

Асасий сөзләр:

- мәмурый һоқуқ бузуш
- мәмурый жавапкәрлик

Мәмурый һоқуқ нормилирини бузғанлар мәмурый жавапкәрликкә тартилиду.

Мәмурый һоқуқ бузуш — бу шәхсниң һоқуққа қарши, әйиплик (ғәрәз билән яки ентият қилмай) һәрикити яки һәрикәтсизлиги. Униң үчүн мәмурый жавапкәрлик бәлгүлөнгөн.

Жысманий шәхс 16 яштин тартип мәмурый жавапкәрликкә тартилиши мүмкин.

Мәмурый һоқуқ бузушлар тоғрилиқ кодекста хилаплиқлар билән жаза түрлири көрситилгөн.

Әстә сақлаңдар!

Өсмүрләр мәмурый һоқуқни бузса, жавапкәрлик ата-анисиға яки униң қануний вәкиллиригә жүклиниду.

Улар йәткүзүлгөн маддий зиянни төлиши вә өз балилирини қанунни һөрмәтләш роһида тәрбиилиши лазим.

Мәмурый һоқуқ бузуш ғәрәзлик яки ентиятсизлик билән өмәлгә ашурулушы мүмкин. **Ғәрәзлик билән һоқуқ бузуш** — у жысманий шәхс өз һәрикитиниң (һәрикәтсизлигиниң) һоқуққа қарши характеристини чүшинип туруп қылғанлиқтур.

19-схема

Мәмурый һоқуқ бузуш бәлгүлири

Іоқуқ бузуш һәрикити (һәрикәтсизлик)

Іоқуққа қарши һәрикәт

Әйиплик болуш

Іоқуқ бузуш һәрикити үчүн жазалаш

Шәхс шундақла өз һәрикитиниң яки һәрикәтсизлигиниң зиянлик ақивәтлирини алдин-ала билгөн яки мошу ақивәтлөрниң йүз беришини халиған яки аңлиқ рәвиштө шуниңға йол қойған яки бу ақивәтлөргө бепөрва қариған.

Мәмурый һоқуқни ентиятсизлик билөн бузған жисманий шәкс өз һәрикитиниң енtimал зиянлиқ ақивәткө елип келидиганлиғини билсиму, уніңға үзə қарап унің алдини алимән дәп наайити хаталашқан. Жисманий шәкс яки шундақ зиянлиқ ақивәтлөрниң йұз бериши мүмкін екөнлигини алдин-ала билмиди (гөрчө дикқетчан болса бу зиянлиқ ақивәтлөрниң йұз беришини биләр еди).

Мәмурый һоқуқ бузуш бәлгүлири:

Қилмиш һоқуққа қарши һәрикәт яки һоқуққа қарши һәрикәтсизлик түридур. Һәрикәт — у мәжбuriйитини паал орунлимаслиқ, қанун тәләплирини, бәлгүләнгән мәнъий қилишни бузуш. Һәрикәтсизлик — у жисманий яки юридик шәхскө жүклөнгән мәжбuriйетни пассив орунлимаслиқ.

Һоқуққа қарши һәрикәт у мошу қилмиш нәтижисидә шәкс мәмурый һоқуқ нормилирини бузғанлық болуп һесаплиниду.

Әйиплик болуш — шәкс өз һәрикәтлириниң һоқуққа қарши екөнлигини чүшәнди дегөнни билдүриду. Һоқуқни бузғанлық — әйиплик дегөн сөз. Әгөр әйиви йоқ болса, у чағда шәхс жавапкөрликкө тартылмайду. Жисманий шәхсниң әйиви икки шәкилдө: ғәрәзлик нийәт вә ентиятсизлик шәкиллириде болиду.

Әйиплик болуш — демәк у йә ғәрәзлик нийәт билән яки ентиятсизлик билән қилмиш қилиштур.

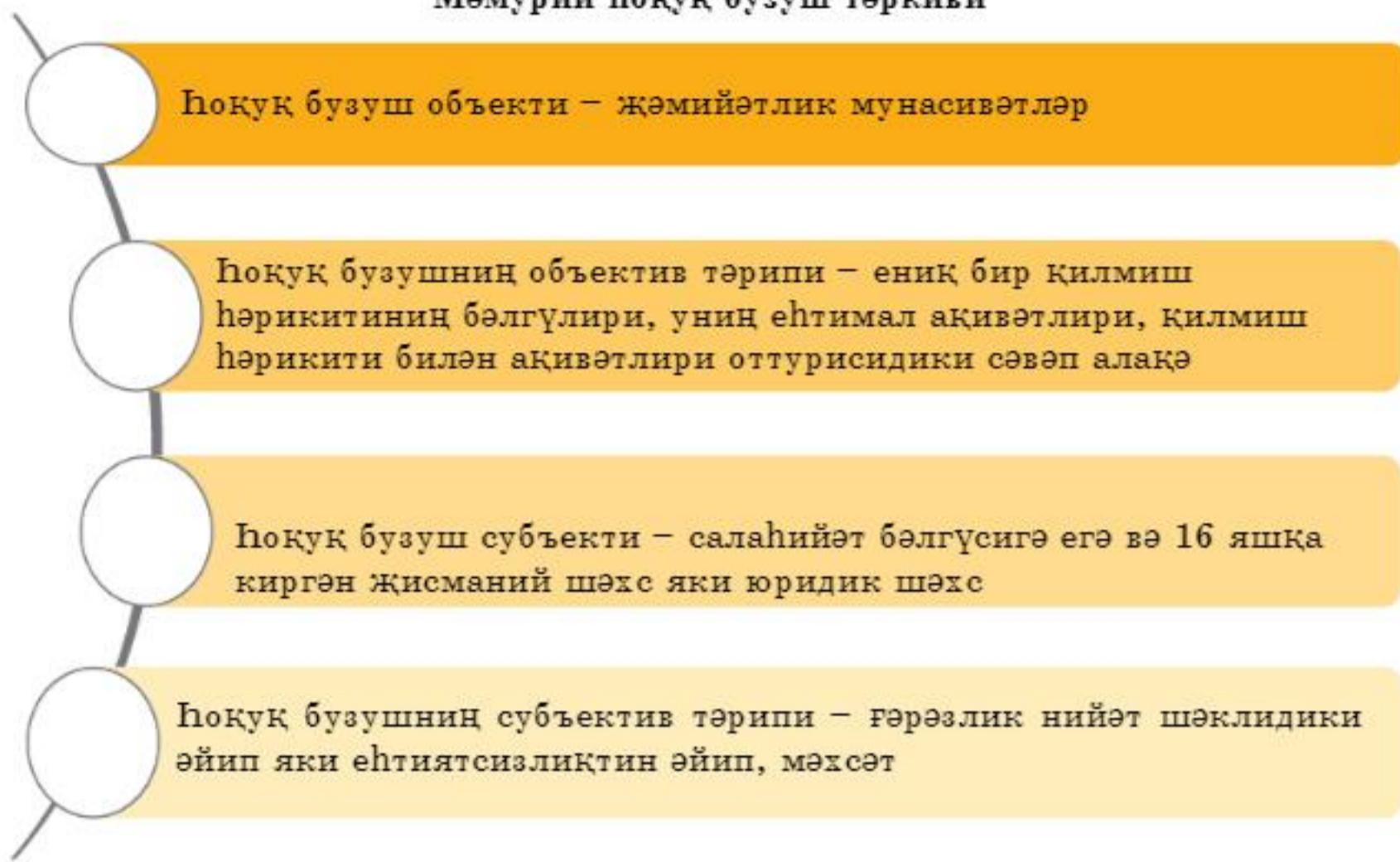
Қилмишни жазалаш — нәқ бир һоқуқ бузуш һәрикити яки һәрикәтсизлиги үчүн нәқ мәмурый жаза чариси мүкәррәр бәлгүлиниду дегөнликтүр.

Мәмурый һоқуқ бузушлар жәмиyәткө жинаий һоқуқ бузуш охшаш чоң зиян йәткүzmәйду, жәмиyәткө ховуплук бәлгүси йоқ. Шундақла жинаий һоқуқ бузғанлық үчүн Жинаий ишлар кодексидиқкө охшаш, жаза чарилириму қаттық өмөс.

Мошу һәрикәтләр өсмүрләргө зиян йәткүзиду,
шундашқа қанун уларни мәнъий қилиду

Мәмурый һоқуқ бузуш тәркиби

Мәмурый һоқуқта улар асасөн жәримө, мәхсус һоқуқлиридин айриш, мәмурый қамаққа елиш вә б.

Мәмурый һоқуқ бузуш тәркивини төрт элемент тәшкил қилиду.

Мәмурый һоқуқ бузуш тәркивиниң барлық мошу төрт элементи болғандыла, қилмиш һәрикитини қилған шәхс мәмурый жарапқөрликтө тартылиду.

Мәмурый һоқуқ бузушниң асасий түрлири төвөндикилөрдин ибарәт: 1) шәхсниң һоқуқлириға қәст қилидиган мәмурый һоқуқ бузушлар. Улар — айлөвий-мәиший мұнасивәтлөр саһасидики һоқуққа қарши һәрикәтләр, шәхсниң саламәтлигиге ғәрәзлик билән йеник зәхмә йәткүзүш, уруп-соқуш вә б.

Мәмурый һоқуқ бузуш тәркилиқ кодексниң (МНБТК) 73-маддиси. Айлөвий-мәиший мұнасивәтлөр саһасидики һоқуққа қарши һәрикәтләр: яман сөз ейтиш, тиллаш; ақарәтләш, камситиш, өйдикі нәрсиләрни сундуруш-чекиши; һоқуқ бузғучи билән айлөвий-мәиший мұнасивәтлөрдә болуватқан башқа шәхсләрни һөрмәтлимәслик, айрим турушлуқ өйдә, пәтирдә яки башқа жайда шу шәхсләрниң хатиржәмлигини, тиничлигини бузидиган һәрикәтләрни қилиш. Әгер һоқуқ бузғучиниң бу һәрикәтлиридә жинай қилмиш бәлгүлири йоқ болса, ағаһландуруш чариси қоллинилиду яки үч тәвликичә мәмурый қамаққа елиниду.

Жәмийәтлик тәртипкө вә өхлақ-мәнивилийликкө қәст қилидиган мәмурый һоқуқ бузушлар. Улар — ушшақ хулиганлиқ; өсмүр

қилған хулиганлик; оқ етиш, газ, пневматикилиқ, электр қуралидин етиш; аналитик жайларда пиротехника буюмлирини қоллиниш; тиничлиқни бузуш; мәхсус хизмет хадимлирини ялған ейтип чақириш; алкоголь ичимликлирини ичиш яки көпчилик орунларда мәс налда пәйда болуш вә б.

МНБтКниң 434-маддиси. Ушшақ хулиганлик – у көпчилик жиғилған жайларда яман, ақарет сөзләрни етиш, жисманий шәхсләргә ақаретлик қилиқ көрситиш, турушлуқ өйләрни булғаш, парклар, скверлар охшаш жайларни паскинилаштуруш, коммуналлик әхләт-қалдуқларни көрүнгән йәргә төкүш, шундақла башқа яман қилиқлар үчүн бәш айлық несап көрсөткүч миңдарыда жәримә бәлгүлиниду яки он тәвликтік мәмурый қамаққа елиниду.

МНБтКниң 435-маддиси. Өсмүр қилған хулиганлик. Әгер 14 яштин 16 яшқа чә өсмүр хулиганлик қилса, униң ата-анисиға яки уларниң орнидики шәхсләргә йәттә айлық несап көрсөткүчи миңдарыда жәримә бәлгүлиниду.

МНБтКниң 437-маддиси. Тиничлиқни бузуш. Түн вактида (саат 23.00дин әтигәнлиги 6.00ғичә) тиничлиқни бузуп, жұмлидин турушлуқ өйләрдә яки уларниң ташқирисида жисманий шәхсләрниң сағлам дәм елишиға вә хатиржәмлигигә тосалғулук қилидиган ван-чуңлук ишларни жүргүзсә, жисманий шәхсләргә бәш айлық несап көрсөткүчи миңдарыда, кичик тиражәт субъектлириға вә коммерциялық әмәс тәшкілатларға – 10, оттура тиражәт субъектлириға 15, чоң тиражәт субъектлириға – 50 айлық несап көрсөткүч миңдарыда жәримә селиниду.

МНБтКниң 440-маддиси. Алкоголь ичимликлирини ичиш вә жәмиәтлик жайларға мәс налда келиш.

1. Йәрлик ижрай өрген алкоголь ичимликлирини қуюп сетишини рухсәт қилған сода вә умумтамаклиниш тәшкілатлиридин башқа, алкоголь ичимликлирини кочиларда, башқа жәмиәтлик жайларда ичсә яки жәмиәтлик жайларға мәс налда кәлсә, 5 айлық несап көрсөткүчи миңдарыда жәримә селиниду.
2. Жәмиәтлик жайларға 18 яшқа кирмігән өсмүрләр мәс налда кәлсә яки алкоголь ичимликлирини ичсә, уларниң ата-анисиға бәш айлық несап көрсөткүчи миңдарыда жәримә селиниду.

МНБтКниң 442-маддиси. 1) Камаләт йешиға толмиған өсмүрләр кечиси saat 22.00дин әтигәнлиги saat 6.00ғичә оюн-тамашә өткүзүлидиған жайларда қануний вәкиллириниң һәмралиғисиз болса, ата-анисиға – қануний вәкиллиригә үч айлық несап көрсөткүчи миңдарыда жәримә селиниду; 2) Өсмүрләр saat 23.00дин әтигәнлиги saat 6.00ғичә кочида жүрсә, қануний вәкиллиригә ағаһландуруш чариси қоллинилиду.

МиБтКниң 444 маддиси. Қимар оюнлирини ойнаш. 1. Мәхсус бәлгүләнмигән жайларда ахчиға, буюмларға вә башқа қиммәт нәрсиләргә қимар ойниса, шундақла мәхсус рухсити йоқ болуп, спорт вә башқа мусабиқиләргә ахча қойса, жисманий шәхсләргә 200 айлик һесап көрсәткүчи миңдарида жәримә селинип, оюн яраклири, ахча вә буюмлар, башқа қиммәт нәрсиләр мусадирә қилиниду. 2. Қазақстан Жүмһурийитиниң 21 яшқа кирмигән гражданлирини қимар оюнлириға жәлип қылса яки қатнаштурса, жисманий шәхсләргә 200 айлик һесап көрсәткүчи миңдарида жәримә селиниду.

МиБтКниң 448-маддиси. Өсмүрләрниң вандализми. Вандализм үчүн, йәни 16 яшқычә өсмүрләр беналарни, башқа иншаэтләрни, дөләт һимайисидики тарих вә мәдәнийәт ядикарлиқлирини, тәбиәт объектleriини, қәбирстанларни булғиса, шундақла жәмийәтлик мәнавийәт-әхлақни ақарәтләйдиган йезиклар, сурәтләр билән яки башқа паскина қилиқ-һәрикәтләр билән булғиса, шундақла транспортта яки башқа жәмийәтлик орунларда мұлукни бузуп-сундурса, ата-анисиға яки уларниң орнидики шәхсләргә 15 айлик һесап көрсәткүчи миңдарида жәримә селиниду.

МиБтКниң 449-маддиси. Жәмийәтлик орунларда беарам қилип мазасини елиш. Тиҗарәт субъекти әмәс шәхс жәмийәтлик орунларда нәрсә-буюмларни сетиши, сетивелиш, алмаштуруш яки башқа усууллар билән елиш мәхситидә башқыларни беарам қилип течлик бәрмисә, зериктүрсә, маңғузмай қойса; шундақла пал-рам ечиш, пул сораш, жинислиқ характердики хизмет көрситиш мәхситидә башқа адәмләргә тиничлик бәрмәй йепишивелип беарам қылса, жисманий шәхскә 5 айлик һесап көрсәткүчи миңдарида жәримә селиниду.

МиБтКниң 622-маддиси. Шәһәр вә униң йенида қатнайдиган жәмийәтлик транспортни пайдилиниш қаидилирини бузуш.

1. Шәһәр вә униң йенида қатнайдиган трамвай, троллейбус, автобусни яки таксини пайдилиниш қаидилирини бузса, йәни транспорт васитисиниң ишигидә турувельип маңса, транспорт қозғалғанда кириш вә чиқиши тосап турувалса, ишикни ечиш, йепишқа тосалғулук қылса, тегишлиқ орап-йөгимәй иштиқ-өткүр, кесип кетидиган нәрсиләрни, шундақла салонни вә башқа йолувчиларниң кийимини булғайдиган нәрсиләрни тошуса, бир айлик һесап көрсәткүчи миңдарида жәримә селиниду.

2. Жәмийәтлик транспортта йол һәккіни төләштин баш тартса, икки айлик һесап көрсәткүчи миңдарида жәримә селиниду.

Шундақ қилип, мәмурий һоқуқ бузуш түрлири һәрхил болиду. Уларниң һәммиси мәмурий һоқуқ бузушлар тоғрилиқ кодекста көрситилгән. Мәмурий һоқуқни бузса, мәмурий жарапқәрликкә тартилиду.

Глоссарий

Мәмурый жавапқарлық — юридик жавапқарлыкниң бир түри. Гражданларға дөләт органлари, лавазимлиқ шәхсләрниң дөләт бәлгүлигән тәсир қилиш чарилерини қоллиништин ибарат. Шундакла тегишлик әхвалларда мәмурый қанунни бузса, тәشكілдерге шундақ чариләр қоллинилиду.

Мәмурый һоқуқ бузуш — жисманий шәхсниң һоқуққа қарши, ғәрәзлик яки етиятсизлик билән қылған әйип һәрикити яки һәрикәт қылмаслиғи яки юридик шәхсниң һоқуққа қарши һәрикити яки һәрикәт қылмаслиғи. Бунин үчүн Қазақстан Жумһурийитиниң Мәмурый һоқуқ бузушлар тоғрилиқ кодексида мәмурый жавапқарлык көздө тутулған.

Тұн вақти — йәрлик вақит бойичә saat 23.00дин әтигәнлик 6.00ғичә мәзгил. Мошу вақитта адәмләрниң тиничлиғини вә хатиржәмлигини бузуш мәнъий қилинған.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Мәмурый һоқуқ бузуш чүшәнчеси билән бәлгүлирини ечип көрситиңдар.
2. Мәмурый һоқуқ бузуш тәркивини ениқлаңдар, мәмурый һоқуқ бузуш тәркиви элементлериниң алайтилдиліктерини ечип көрситиңдар.

2-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Жәдвәлни толтуруңдар.

18-жәдвәл

Мәмурый һоқуқ бузуш тәркиви

Һоқуқ бузуш обьекти	Объектив тәрәп	Субъект	Субъектив тәрәп

2-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Вәзийәтләрни муһакимә қилиңдар.

1. Оқуғучи (14 яшлик) автобуста меңип йол һәқини төлимиди. У һоқуқ буздыму? Уни мәмурый жавапқарлыкке тартамду? Оқуғучиниң бу һәрикити үчүн ким жавап бериду?

2. Кечиси saat 23.00дин кейин көп пәтирлик өйнин 1 бир пәтиридики түрғунлар дәстүхан үйеип, вақиришип нахша ейтеп уссул ойнашты. Хошнилириниң ағаһландурушыра писәң қилмай, бүгүн мәйрәм, шуңлашқа вақирап нахша ейтеп уссул ойнашқа болиду дәп жавап қайтурушты.

Уларниң бу һәрикити тоғриму? Бу йәрдә мәмурый һоқуқ бузуш бәлгүлири барму?

3. 15-яшлик оқуғучилар дәристин кейин өйигө қайтқан еди. Улар йолда келиветип мәдәнийәт ядикарлығына вә униң үенидики бена темиға аэрозольлук бояқ билән һәрхил сүрәтләрни салди.

Уларниң бу һәрикити үчүн ким жавап бериду?

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғычә баһалаңдар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

§ 22. МӘМУРИЙ ЖАВАПҚӘРЛИК

Бүгүн дәрістә:

- мәмурый жавапқәрлик чүшәнчесини, шундақла өсмүрләрниң мәмурый жавапқәрлиги алаһидиликлирини үгинимиз;
- мәмурый жаза түрлирини вә уларни қоллиниш тәртивини қараштуримиз.

Асасий сөзләр:

- мәмурый жавапқәрлик
- мәмурый жаза
- чарилири
- өсмүрләрниң мәмурый жавапқәрлиги
- тәрбияйтын тәсир чарилири

Мәмурый жавапқәрлик жинай һоқуқ бузуш билән селиштурғанда жәмийәткө анчә ховуплук өмөс һәрикәтләр үчүн бәлгүлиниду. МНБТКда һоқуққа қарши мәмурый һәрикәт вә униң зиянлик ақивлетлири һәққидә ейтилиду.

Мәмурый жавапқәрликниң өзигө хас бәлгүлири бар:

1. Көплигөн өһвалларда мәмурый жавапқәрлик соттин ташқири жавапқәрлик болуп һесаплиниду. Мәмурый жаза чарилирини ижраий һакимийәт системисиди көплигөн дөләт органлириниң лавазимлиқ шәхслири қоллиниду, шундақла мәлум бир коллегиялик органлар соттин ташқири тәртиптө бәлгүләйду. Шундақла мәмурый сотларму ишләйду. Улар шундақ нурғунлиған һоқуқ бузуш ишлирини қарайду. Барлық мошу органлар мәмурый юрисдикция субъектлири болуп һесаплиниду.

Әстә сақлаңдар!

Видеоәсваплар билән һесаплаш аппаратлириниң көрсәткүчлири вә видеобайқаш камерилириниң көрситишлири асасида дөләт органлириниң жәримә түридә мәмурый жавапқәрликтің тартиши йени қоллинилған чарә болуп һесаплиниду.

2. Мәмурый жазани лавазимлиқ шәхслөр хизмет бойичә өз қаримиғидики өмөс һоқуқ бузғучиларға тайинлайды. Мошу бәлгүси бойичә мәмурый жавапқәрлик интизамлиқ жавапқәрликтин пәриқлиниду. Интизамлиқ жавапқәрлик вақтида жаза чарилири асасөн төвөндикиләргө жуқури турған орган яки лавазимлиқ шәхс тәрипидин бекинишлиқ тәртивидө қоллинилиди.

3. Мәмурый жазалар, қаидә териқисидә, жинай жазалар билән селиштурғанда хелө юмшактур.

4. Мәмурый жавапқәрлик чарилирини қоллиниш һоқуқ бузған шәхсни сотлавәткән болуп һесапланмайды. Һоқуқни бузғучи шәхс бир жил давамида, жазани өтөш күни түгигичә, мәмурый жазаға тартылған болуп һесаплиниду.

5. Жысманий шәхслөрмү, юридик шәхслөрмү мәмурый жавапқәрлик субъектлиридур. Юридик шәхслөр турушлук жайидин,

тәшкилий-һоқүкій шәкиллиридин, бекинишлиғидин, шундақла башқа наләтлөрдин қеттій нөзөр, мәмурій жағапкәрликкә тартилиши мүмкін. Пәкәт алайды мәртивиге яки иммунитетқа егө субъектларла мәмурій жағапкәрликкә тартилмайду. Улар — судьялар, прокурорлар, дипломат хадимлар (өлчи, консуллар).

6. Мәмурій жағапкәрлик чарилири МНБТКта бәлгүләнгөн. Бу кодекста мәмурій жаза билән униң түрлири ениқ чүшөндүрүлгөн.

Мәмурій жаза шәхсниң мәмурій һоқүкни бузғанлиғи үчүн дөләтниң мәжбурлаш чариси болуп һесаплиниду. Уни қанунда вакалет берилгөн судья, органлар (лавазимлик шәхслөр) қоллиниду. Мәмурій жаза шундақ һоқук бузған шәхсниң һоқуқлирини вә өркінликлирини чәкләштин яки улардин айриштин ибарәт. Мәмурій жаза мүлкий зиянни төлитиш васитиси өмөс. Мәмурій һоқук бузуш билән йөткүзүлгөн зиянни гражданлиқ сот иши арқилиқ өтилиди.

Мәмурій һоқук бузғанлик үчүн төвөндики мәмурій жаза түрлири қоллинилиди:

- 1) ағаһландуруш;
- 2) мәмурій жәриме;
- 3) мәмурій һоқүкни бузуш қурали болған нәрсени, шундақла мәмурій һоқүкни бузуш ақиветидө алған мүлүкни мусадирә қилиш;
- 4) мәхсус һоқуқидин айриш;
- 5) берилгөн рухсәт һөжжитидин айриш яки униң қоллинилишини тохтиши, шундақла реестрдин чиқириш;
- 6) паалийитини тохтиши яки мәнъий қилиш;
- 7) қанунсиз селиниватқан яки селинған курулушни мәжбuriй чекиши, сүрүп ташлаш;
- 8) мәмурій қамаққа елиш;
- 9) өт әлликни яки гражданлиғи йок шәхсни Қазақстан Жұмырийитиниң ташқирисиға мәмурій чиқириш.

Қазақстаниң йол полициясы мәмурій жағапкәрлик чарилирини қоллинидіған субъект сүпитиде

Юридик шәхслөргө мәмурый һоқуқ бузғанлиғи үчүн мәмурый жаза чарилири қоллинилиши мүмкин, шундақла юридик шәхсниң паалийити яки униң айрим түрлири тохтитилиши яки мәнъий қилиниши мүмкин.

19-жәде

Мәмурый жазаниң асасий вә қошумчә чарилири

Мәмурый жазаниң асасий чарилири	Мәмурый жазаниң қошумчә чарилири
Ағанландуруш, мәмурый жәримә, мәмурый қамаққа елиш	Мусадирә қилиш, қанунсиз селиніватқан яки селинған қурулушни сұруп ташлаш

Үмумий чариләр

Мәхсус һоқуқидин айриш, берилгән рухсәт һөжүктидин айриш яки униң қоллинилишини тохтитиши, шундақла реестрдин чиқириш, паалийитини яки униң айрим түрлирини тохтитиши яки мәнъий қилиш, шундақла чәт әлликләрни вә гражданлиғи йоқ шәхслөрни Қазақстан Жүмһурийитинин ташқирисиға мәмурый чиқириш — мәмурый жазаниң һәм асасий, һәм қошумчә чарилири сүптидә қоллинилиши мүмкин.

Мәмурый жәримә — сот мәмурый һоқуқни бузғанлиғи үчүн айлиқ несан көрсөткүчинин мәлум бир миқдариға мувапиқ көләмдө бөлгүләйдиған ахча несавидики жаза чариси.

Нәрсини мусадирә қилиш — мәмурый һоқуқни бузғанда қоллинилған қурални яки нәрсими, шундақла мәмурый һоқуқни бузуш ақиветидө алған мұлукни қанунда бөлгүлөнгөн тәртиптө мәжбuriй рөвиштө һәккисиз дөлөт егидарчилиғиға елиш.

Мәхсус һоқуқидин айриш — бу чарини судья қоллиниду (транспорт васитисини найдаш һоқуқидин, очилик қилиш, белиқ тутуш һоқуқидин, очилик милтиғини, униң оқ-дорисини, белиқчилик ярақлирини сақлаш, пайдилиниш һоқуқидин айриш).

Мәмурый қамаққа елиш чариси — 30 тәвликичә қәрәлгө бөлгүлиниду; пәвқуладдө һаләт режиминиң тәләплирини бузғанлиқ үчүн 45 тәвликичә қәрәлгө қамаққа елиниду. Бу чарини судья бөлгүләйду, лекин һамилдар аялларға вә 14 яшқиң балилири бар аялларға қоллинилмайду. шундақла 18 яшқа кирмігөн шәхслөргө, I вә II топтика накаларға, шундақла 58 яштин соң аялларға, 53 яштин соң өр кишилөргө, 14 яшқа кирмігөн балиларни ялғуз тәрбийилөватқан өр кишилөргө қоллинилмайду.

Мәмурый жаза мәмурый һоқуқни бузған шәхсни қанун тәләплиригө риайә қилиш, өмөлияттиki һоқуқ-тәртипни һөрмәтләш роһида

тәрбийиләш мәксәтлиридә, шундақла шу һоқуқ бузғучиниң вә башқа шәхслөрниң йецидин һоқуқ бузушлириниң алдини елиш мәксәтлиридә қоллинилиду.

Мәмурий жазаниң қоллинишниң асасий мәхсити — тәрбийиләш вә агаһландуруш. Дөлөт мәмурий тәсир қилиш чарилири нәтижисидә жәмийәтлик мұнасивәтлөрни рәткә көлтүрөләйду вә умумқобулланған өхлақ-тәртип қаидилирини бузушқа йол қоймайду.

Мәмурий жаза адаләтлик, һоқуқ бузуш характериға мувапиқ, һоқуқ бузғучиниң шәхсийитетиге, һоқуқ бузуш өһваллириға мувапиқ болуши лازим. Жысманий шәхскә мәмурий жазани қолланғанда мәмурий һоқуқни бузуш характери, өйиплик адәмниң шәхсийити, кимлиги, жұмлидин һоқуқ бузуштын авалқи вә кейинки униң тәртиви, мұлкий өһвали, жавапқөрлигини йениклитидіған вә еғирлаштуридиған наләтлөр несанқа елиниду. Юридик шәхскә мәмурий жаза бәлгүләнгендә мәмурий һоқуқ бузуш характери, мұлкий өһвали, жавапқөрлигини йениклитидіған вә еғирлаштуридиған наләтлөр несанқа елиниду.

Өсмүрләрниң мәмурий жавапқөрлигі. Мәмурий һоқуқни бузған өсмүргө тәрбийәвий тәсир қилиш чарилирини қоллинип, мәмурий жаза бәлгүлиниду. Камаләт йешиға йәтмігән өсмүргө бәлгүлинидиған мәмурий жәримә миқдари, он айлық несан қөрсөткүчидин ашмаслиғи лазим (жәриминиң миқдаридин қөтъий нәзәр). Өсмүрниң жәримә төлөшкә йетерлик мәбліғи йоқ болса, жәримә ата-анисиға яки уларниң орнидики шәхслөргө селиниду.

Өмүрләргө мәхсус һоқуқидин айриш чариси бир жилғиче қөрөлгө бәлгүлиниду. Мәмурий һоқуқни дәсләпки қетим бузған өсмүр, қанунда көздө тутулған тәрбийәвий тәсир қилиш чарилирини қоллинип, мәмурий жавапқөрликтин яки бәлгүләнгән мәмурий жазани өтөштин азат қилиниду. Мундақ қарапни өсмүрниң мәмурий һоқуқ бузуш ишини қарыған сот, вакаләтлик орган (лавазимлиқ шәхс) чиқириду.

Өсмүргө тәрбийәвий тәсир қилиш бойиче төвөндикі чариләр қоллинилиди:

- 1) қанунни чүшөндүрүш;
- 2) йәткүзүлгән зиянни өтөш вәзиписини жүклөш;
- 3) бош вақтини чөклөш вә өсмүрниң тәртивигө алайида тәләплөрни бәлгүлөш.

Өсмүргө бир мәзгилдә тәрбийәвий тәсир қилишниң бирнәччә чариси бәлгүлиниши мүмкін. Әгәр өсмүр тәрбийәвий тәсир қилиш чарилирини системилич рөвиштө орунлимайдыған болса, ички ишлар органды бекар қилиш вә өсмүрни мәмурий

жавапкәрликкә тартиш мәсилесини һәл қилиш үчүн материалларни сотқа тапшуриду.

Өсмүрниң бош вактими чөклөш вә тәртивигә алайды тәләплөрни бәлгүлөш чарилиридә өсмүрниң мәлум жәмийәтлик орунларға беришини мәнъий қилиш, шундақла мәлум дәм елиш шәкиллирини пайдилинишни, жұмлидин транспорт васитисини найдашни мәнъий қилиш, тәвликтин мәлум бир вактидин кейин өйидин сирт йәрдә болушини чөклөш, сот яки мәмурый һоқуқ бузуш тоғрилик ишларни қараашқа вакаләтлик органниң (лавазимлиқ шәхснин) рухситисиз башқа жайларға кетишини чөклөшму көздө тутулиду. Шундақла өсмүрниң (һоқуқ бузғучинин) тәртивигә мунасивәтлик алайды тәләплөр қоюлуши мүмкін. Шуниң билән биллә камаләт йешиға толмиған өсмүрләрниң һоқуқлирини һимайә қилиш бойичә комиссияниң ярдимидә оқушини тамамлаш яки ишқа орунлишиш тәливиму қоюлиду.

Глоссарий

Мәмурый жаза — шәхснин мәмурый һоқуқни бузғанлиғи үчүн вакаләтлик органлар: судья, дәләт органлири (лавазимлиқ шәхсләр) тайинлайдыған дәләтниң мәжбүрий орунлитиши чарилири.

Мәмурый қамаққа елиш 30 тәвликкічә қәрәлгә, пәвқуладдә һалат режимини бузғанлиғи үчүн 45 тәвликкічә қәрәлгә бәлгүлиниду.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Мәмурый жавапкәрликниң өзиге хас бәлгүлирини көрситиңдар.
2. Мәмурый жаза системисиниң алайдидиликлири немидин ибарәт?
3. Мәмурый жазаниң асасий түрлирини атаңлар. Жәримә чүшәнчисигә ениқлима берин්лар. Униң қандак алайдидиликлири бар?
4. Өсмүрләрни мәмурый жавапкәрликкә тартиш алайдидиликлири қандак?
5. Тәрбийәвий тәсир қилиш чарилириниң мәзмунини ечип көрситиңдар.

1-дәрижалик мурәккәп тапшуруқ. Жәдвәлни толтуруңдар.

20-жәдәл

Мәмурый жавапкәрликниң өзиге хас бәлгүлири

№		Мәзмуни
1	2	3
1	Соттин сирт жавапкәрлик	
2	Лавазимлиқ шәхсләр хизмети бойичә өз қаримиғидики әмәс һоқуқ бузғучиларға қоллиниду	
3	Мәмурый жаза, қаидә терикисидә, жинай жаза билән селиштурғанда хелә юмшақ	
4	Сотланғанлық болуп һесапланмайду	

Давами

1	2	3
5	Жисманий шәхсләрму, юридик шәхсләрму жавапкәрлик субъектлири болуши мүмкін	
6	Мәмурый һоқуқ бузушлар тоғрилиқ кодекста бәлгүләнгән	

2-дәрижилик мұрәkkәп тапшурұқ. Вәзийәтләрни муһакимә қилинлар:

1) 12, 14 вә 15 яшлиқ мәктәп оқуғучилири мәктәп бенасиниң кәйнидә тиқилишиб тамака чекиши. Улар мәмурый жавапкәрликкә тартыламду? Уларға қандақ тәрбияйтын харakterдики қаралар қоллинилиду?

2) 9-сингінде мәктәп оқуғучисиниң портфелидин мобильтелеграф (янфон) йоқап көтти. Қандақ һоқуқ нормилириға хилаплиқ қилинди? Мәмурый һоқуқ бузуш бәлгүліри барму? Бу вәзийәтни (оғрилиқни) қандақ һәл қилиш мүмкін?

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1ден 10 баллғычә баһалаңдар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

§23. МӘМУРИЙ ҺОҚУҚ БУЗУШЛАР ПРОФИЛАКТИКИСИ

Назирқи заман жәмийити чапсан риважлинип ронақ тапмақта, жәмийәтлик мұнасиветлөрниң үеци түрлири пәйда болмақта. Демек, һоқуқ бузушниң үеци түрлириму пәйда болуватиду. Заманивий дәләтниң мәхсити һоқуқни бузғанлиғи үчүн пәкәт жазалашла болмаслиғи лазим. Дәләт һоқуқ бузуш санини қисқартишқа вә уларниң алдени елишқа интилиши лазим. Униң үчүн мәмурый һоқуқни бузуш профилактикасы жүргүзилиду. Мошу профилактика жәриянида мәмурый һоқуқ нормилири хелө чоң роль ойнайду.

Қазақстан Жұмһурийитидө 2004-ж. 9-июльда қобулланған ҚЖНиң “Камаләт үешиға йәтмігөнлөр арисидики һоқуқ бузуш профилактикасы вә балиларниң назарәтсиз вә панасиз қелишиниң алдени елиш тоғрилиқ”

Қануни қоллинилмакта. Шундакла ҚЖНиң 2010-ж. 29-апрельдикі “Һоқуқ бузушлар профилактикасы тоғрилиқ” Қануни күчкө егө.

Мәмурый һоқуқ бузушлар профилактикасынің көң вә тар мәнада чүшиниш мүмкін. Мәсилән, у көң мәнада ениң бир һоқуқ бузушқа йол қоймаслиқ, айрим гражданларни һоқуқ бузуштин сақлаштын ибарәт.

Бұғұн дәристә:

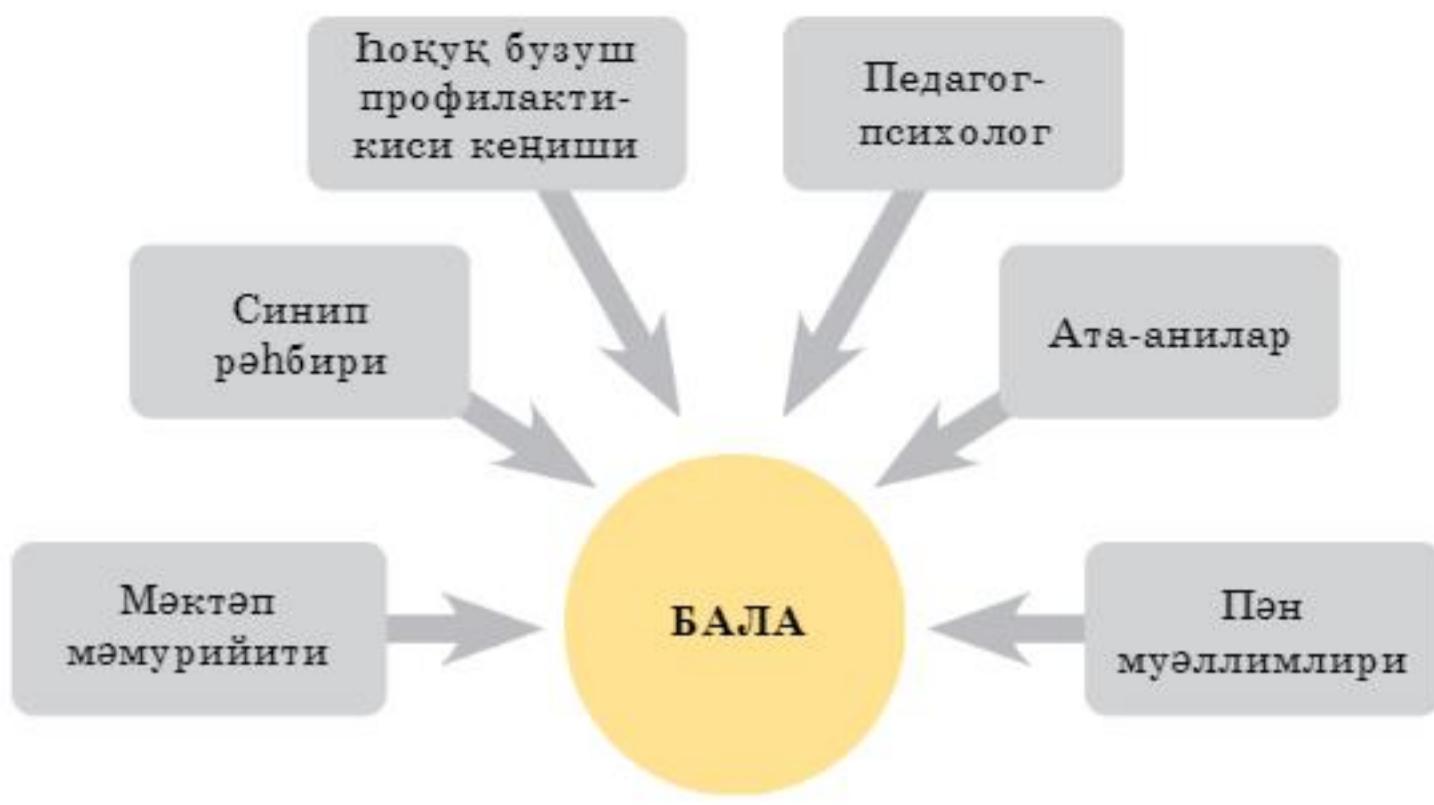
- мәмурый һоқуқ нормилириниң һоқуқ бузушлар профилактикасы жәрияниң қандақ рәтләйдіғанлиғини үгінимиз.

Асасий сөздәр:

- мәмурый һоқуқ бузушлар профилактикасы; һоқуқ бузушлар профилактикасынин умумий қаралыры; һоқуқ бузушлар профилактикасынин айрим қаралыры.

21-схема

Мәктәптә бала һоқуқлирини қоғдаш механизми

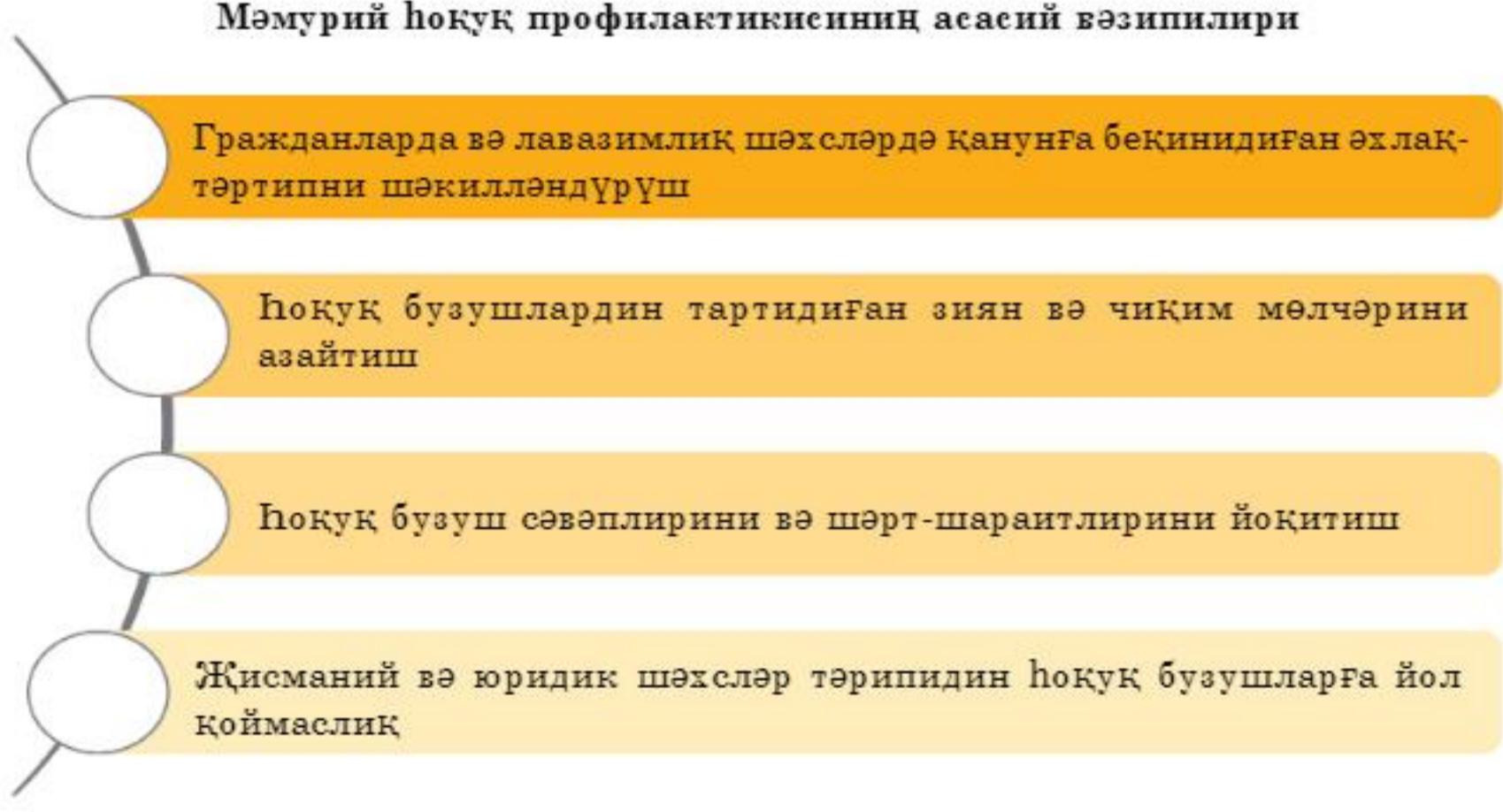

Тар мәнада профилактика — у һоқуқ бузуш сөвөплирини тепиш, һоқуқ бузушқа алас салидиган шарайт вә өһвалларни ениқлаш бойичө дөлөт органлириниң паалийитидур. Шундақла у жәмийәткө қарши йөнилиштиki мәмурий һоқуқ бузушқа қабилийәтлик шәхслөрни ениқлаш бойичө паалийәттур. Бу улар билән профилактикалық چарә-тәдбирлөрни жүргүзүш дегенликтүр.

Іоқуқ бузуш профилактикасынин мәхсити шәхсни, жәмийәтни вә дөлөтни һоқуққа қарши қәстликлөрдин һимайә қилиш болуп несаплиниду.

22-схема

Мәмурий һоқуқ профилактикасынин аасий вәзипилири

Ноқуқ бузушниң алдени елиш үчүн униң сөвөплирини ениклап уларни йоқитиш зөрүр. Ноқуқ бузуш сөвөплири жәмийәтниң өзигө бағлинишиліктүр. шунлашқа уларни йоқитиш үчүн пәкет мәксус юридик чарә-тәдбирлөр клемплексида өмөс (ноқуқ қоғдаш органлири-ниң ноқуқни қоллиниш паалийити, қанунларни тәйярлаш), бәлки шундақла ижтимаий чарә-тәдбирлөр комплексиму зөрүр. Ноқуқ бузуш профилактикасида профилактика объекти билән профи-лактика субъектини бөлүп көрситиду. Улар бир бири билән өз ара бағлинишиліктүр.

Ноқуқ бузуш профилактикасиның объекти — жәмийәтлик мұнасивәтлөр билән алақылар системиси. Уларға субъект ноқуқ бузушниң алдени елиш мәхситидә тәсир қилиду.

Ноқуқ бузуш профилактикасиның субъектлири — ноқуқ бузушниң алдени елиш мәхситидә объектқа қандақту бир ижаби тәсир қиливатқан шәхслөр. Йәни профилактика субъектлири — ички ишлар, билим бериш, саламәтликни сақлаш органлири; шундақла аналини иш билән тәминләш саһасидики дәләт сөяситини өмөлгө ашурушни үйғунлаштуридиған дәләт органды, йөрлик вакаләтлик вә ижрайт органлар, камаләт йешиға толмиғанлар ишлири вә уларниң ноқуқлирини һимайә қилиш бойичә комиссиялар; шундақла өзлириниң ноқуқ даирии бойичә башқа дәләт органлири.

Ноқуқ бузуш профилактикасиның дәләт системиси төвәндикі принципларға аласыниду:

- ноқуқ бузуш профилактикасида дәләтниң йетөкчи роли;
- ноқуқ бузуш профилактикасиға өзлириниң ноқуқлири билән вәзипилири даириидә барлық дәләт, жәмийәт институтлириниң вә гражданларниң қатнишиши;
- қанунийлик;
- комплекслик вә системилик;
- көпдәрижилик болуши;
- ноқуқ бузуш профилактикасиның алдени елиш (превентив-лик) чарилириниң репрессив (тәқипләш) чарилиридин бесим болуши;
- ноқуқ бузуш профилактикасины өмөлгө ашурушниң барлық басқучлирида профилактикиниң үзлүксиз вә варислиқ болуши.

Ноқуқ бузуш профилактикаси өзиниң объектлириға умумий вә айрым тәсир қилиш шәкиллиридә өмөлгө ашурулуду.

Кошумчә материаллар

Ноқуқ бузуш профилактикасиның умумий чүшәнчилири

— жәмийәтлик мұнасивәтлөрниң тегишлиқ саһасида қилиніватқан ноқуқ бузушлар тоғрилиқ мәлumatларни жиғиши вә тәһлил қилиш;

Эмблемилар

- КЖҚ қануинин қоллинилишини тәһлил қилиш, жұмлидин жәмийәтлик мұнасивәтләрниң тегишлиқ саһасидики һоқук бузушларниң вә уларға бағлинишилик башқа надисиләрниң сәвәплирини еніқлап бағалаш; қанунни мүкәммәлләштүрүш бойичә тәклипләрни тәғдим қилиш;
- жәмийәтлик мұнасивәтләрниң тегишлиқ саһасидики җинайәтчиликни вә һоқук бузушларни молжалаш;
- һоқук бузуш тоғрилиқ мәлumatларни тәһлил қилиш вә җинайәтчиликниң күчийишини молжалаш асасида жәмийәтлик мұнасивәтләрниң тегишлиқ саһасида, мәлум бир макан-жайда (объектта) һоқук бузушқа тосалғулук қилидиган шарайтни яритиш;
- һоқук бузуш сәвәплирини вә һоқук бузушқа асас яритидиган шәртшаралтарни еніқлап йоқитиши;
- аналиға һоқуқни чүшәндүрүш тәрғибатини жүргүзүш вә аналини һоқук жәhәттин тәрбийиләш;
- тегишлиқ паалийәт саһасида һоқук бузушқа йол қоймаслиққа қаритилған жамаәтчилик пикрини қелиплаштуруш;
- субъектларниң вакаләтлири даирисидә жәмийәтлик тәртипни вә жәмийәтлик бекәтәрлики сақлап қоғдашни тәминләш; шундақла һоқук бузуш профилактикасинин дөләт системиси субъектиниң территориясында вә объектлирида техникилық васитиләрни вә башқа қолда бар васитиләрни пайдилинип мұлукни қоғдашни тәминләш;
- һоқук бузуш профилактикасинин идарилик (саһалик), объектлиқ программирини ишләп чиқип, әмәлгә ашуруш.

Айрим профилактика чарилири:

- профилактикалық сөһбәт (жавапқәрликни чүшәндүрүш);
- һоқуққа қарши әхлак-тәртипниң сәвәплири вә шәрт-шаралтыры тоғрилиқ әхбаратни дөләт органлириға өвәтиши;
- профилактика чариси жүргүзүливатқан шәхскә ярдәмлишиш;
- шәхсниң әхлак-тәртивини байқап күзитиши (турушлук жайида, иш орнида);
- урук-туққанлирини, башқа шәхсләрни тәсир қилишқа тартиши;
- һесапқа елиш-қоюш;
- башқа чариләр (агаһландуруш, назарәт қилиш).

Камаләт йешиға йәтмігөн өсмүрләрниң мәмурій һоқуқ бузуш профилактикасиниң алайидиликлири. Мәмурій һоқуқ бузушқа майил өсмүрләргө айрим профилактика чарилери қоллинилиду. Бу чариләр — профилактикилық сөһбәт, һоқуқ бузушқа асас болидиған сәвәпләрни вә шәрт-шараитларни йоқитиш тәклиплири, тәвсийәл-ири; профилактикилық несапқа қоюш вә назарәт қилиш.

Бу чариләрниң мәхсити өсмүрләр тәрипидин йеңи һоқуқ бузушиниң алдени елиш, шундақла һоқуқ бузуш сәвәплирини вә шәрт-шараитлирини йоқитиш болуп несаплиниду.

Камаләт йешиға йәтмігөн өсмүрләр ишлири бойичә несапқа яш һоқуқ бузғучини қоюш немигө елип келиши мүмкін? Униң ақивәтлири хелила жиддий болуши мүмкін. Чүнки мәктәпни тамамлиғандын кейин улар Ички ишлар, Миллий бехәтәрлик комитети яки башқа һәрбій алий оқуш орунлирида оқуш мүмкінчилігидин айрилиду.

Шундақла уларни һоқуқ қоғдаш органлири тәрипидин йәнә хелә вакитқиң құчлук дикқет қилиш сақлиниду.

Болупму назарәтсиз вә панасиз қочида қалған өсмүрләргө алайдә йәккә профилактика чарилери қоллинилиду. Бу чариләр — профилактикилық сөһбәт; һоқуқ бузушқа асас болидиған сәвәпләрни вә шәрт-шараитларни йоқитиш тоғрилиқ тәклип-тәвсийәләр; профилактикилық несапқа қоюш вә назарәт қилиш; алайдә тәртип режими бар билим бериш тәшкілатлириға вә мәхсус мәктәпләргө өвөтиш; тәрбийәвий тәсир қилиш чарилери; мәмурій жаза қоллиниш; сот һөкүми бойичә қоллинилиған чариләр.

Назарәтсиз қалған өсмүр — һәрқандақ назарәт даирисидин ташқири қалған камаләт йешиға йәтмігөн бала. Йәни, бу өсмүрниң ата-аниси яки униң қануний вәкиллири өсмүрни тәрбийиләш, оқутуш вә тәминләш бойичә өз вәзипилирини тегишлиқ һалда орунли-майдығанлиғини билдүриду. панасиз өсмүр — назарәтсиз қалған, турушлук жайи йоқ бала.

Назарәтсиз вә панасиз қалған өсмүрләр мәхсус билим бериш тәшкілатиға яки алайдә тәртиптики мәктәпкә орунлаштурулуши мүмкін. Улар шундақла камаләт йешиға йәтмігөн өсмүрләрниң адаптация мәркәзлиригө жайлыштурулиду.

Мундақ өсмүрләр — көпинчә алкоголь ичимликлиригө һәвәс вә наркотик васитилирини, психотроплук вә башқа құчлук тәсир қилидиған, уларниң психикилық вә жысманий функциялиригө вә жүрүш-турушиға, өхлақ-тәртивигө сәлбий тәсир йәткүзидиған препаратларни қоллинидиған, шундақла сәвәпсиз умумий билим

беридиған оқуш орунлирида мәшғулатларға көлмәйдіған камаләт йешиға йәтмігөн балилардур.

Йәккә яки айрим профилактика чарилири шундақла тәртиви начар аилиләргө мұнасиветликму қоллинилиду. тәртиви начар аилә — у камаләт йешиға йәтмігөн өсмүрлөрниң ата-анилири яки қануний вәкиллири уларни тәрбийиләш, оқутуш, маддий вә мөнивий қоллаш бойичә өз вәзипилирини орунлимайдыған яки өзлиринин начар өхлақ-тәртиви билән өсмүрлөргө сәлбий тәсир йәткүзидыған аилә.

Диққат ағдуруңлар!

Өйидин қечип кетидыған камаләт йешиға йәтмігөн өсмүрләр полиция бөлүмидә панаң кочида жүргөнләр категорияси бойичә айрим һесапқа қоюлиши мүмкін.

Глоссарий

Мәмурый һоқук бузуш профилактикаси — һоқук бузуш сәвәплирини вә шәрт-шараитлирини ениклап йоқитиш яки һоқук бузушқа йол қоймаслық бойичә дөләт органлири қоллинидыған чариләр.

Профилактика билән шуғуллинидыған субъектлар — һоқук бузушниң алдини елиш мәхситидә объектқа ижабий тәсир қилидидыған шәхсләр.

Һоқук бузуш профилактикасинин объекти — субъект һоқук бузушниң алдини елиш мәхситидә тәсир йәткүзидыған жәмийәтлик мұнасиветләр вә алақыләр системиси.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Профилактика деген немә? Мәмурый һоқук бузуш профилактикасинин мәхситини ечип көрситиңдар.
2. Һоқук бузуш профилактикасинин объектлирини вә субъектлирини атаңлар. Қазақстан Жүмһурийитидә һоқук бузуш профилактикаси билән шуғуллинидыған органларни атап өтүңлар.
3. Камаләт йешиға йәтмігәнләр үчүн профилактика чарилирини таллавелиңлар. Уларниң мәзмунини ечип көрситиңлар.
  - а) сөһбәт;
  - ә) қамаққа елиш;
  - б) өлүм жазаси;
  - в) һесапқа қоюш;
  - г) мәктәптин чиқириветиш;
  - д) ата-анисиға селинидыған жәримә.

2-дәрижилик мұрәkkәп тапшуруқ. Вәзийәтни тәһлил қилип, төвәндикі шәхсләрниң һәрикәтлиригә баға беріңлар.

- 16 яшлик Р. билән П. автобуста вакирап сөзлишип, йолувчиларни иштирип, яман сөзләрни ейтип, әтрапидикиләрниң тәнбінігә агрессив риайә қилишти.

Бу өсмүрләр қандақ жавапкәрликкә тартилиду? Силәр мөшүндақ вәзийәткә дучар болидиған балиларға қандақ мәслиһәт бәргән болар единлар?

- Үч 15 яшлик оқуғучи қызы ата-анилириға ейтмай йезидин шәһәргә кәткән. Улар шәһәрдә үч күн жүрүп, имканийити болсимиу, ата-анилири билән хәвәрләшмигән. Үч қызы үч күн шат болушуп, сәйлә қилишип ата-анилирини тәшвишкә салғанлиғи ойиғиму кирип чиқмиди. Уларниң ата-анилири полициягә муражиәт қилишти. Полиция хадимлири қизларни издәштүрүп тепип, кочида панасиз жүргән категорияси бойичә уларни һесапқа қойди.

Полиция хадимлириниң бу һәрикити тоғриму? Өсмүр қизлар қандақ жавапкәрликкә тартилиду? Силәр мөшү хил әһвалға учришиши мүмкін болған қурбилириңларға қандақ мәслиһәт бәргән болар единлар?

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғычә баһалаңлар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

VII бөлүм. ЖИНАЙ ИШЛАР

§ 24. ЖИНАЙ ИШЛАР ҺОҚУҚИ ЧУШӘНЧИСИ

Бұгүн дәристә:

- жинай ишлар һоқуқи чүшәнчисини қараштуримиз;
- жинай ишлар һоқуқиниң ижтимаий вәзиписи билән мәхсүтлирини, жинай ишлар һоқуқи системисиниң мәзмунини ениқлаймиз.

Асасий сөздәр:

- жинай ишлар һоқуқи
- криминализация
- декриминализация

Жинай ишлар һоқуқи — жәмиәттік мұнасиветлөрни рәтләш вә уларни жинай һоқуқ бузушлардин қоғдаш мәхсүтлиридә дөләт тәрипидин бәлгүләнгән жинай ишлар һоқуқи нормилириниң системиси. Жинай ишлар һоқуқи шәхсниң, жәмиәтниң вә дөләтниң өң муһим мәнпийәтлирини жинай қест қилишлардин һимайә қилиш үчүн зәрүр.

Жинай ишлар һоқуқиниң нормилири жинай ишлар қануниниң вәзипилирини, қанунниң қоллиниш даирисини вә жавапқәрлик асаслирини, принциплирини вә жинай һоқуқ бузуш вә жинай жавапқәрлик чүшәнчилири билән түрлирини ениқлап бәлгүләйду.

Жинай ишлар һоқуқиниң нормилири Қазақстан Жумырийитиниң Жинай ишлар кодексида бәкитилгән. Мәзкүр кодекс 2014-жили қобуллининп, 2015-жили 1-январьдин тартып қоллинишқа башлиди.

Бу рәмзләр жинай ишлар һоқуқиниң алайдиличирини әкис әттүриду

Жинай ишлар һоқуқини үгөнгөндө *кriminaliшиш* (кriminalизация) вə *criminalsizлаштуруш* (декриминализация) чүшөнчилири қоллинилиди. Бу жəмийәттө йүз бериватқан өзгөртип қурушларға Жинай ишлар қанунида баға бериш үчүн зөрүр. Іазирки вақитта жинай һоқуқ бузушларниң бирмунчө түрлири криминалсизлаштурулмақта (декриминализация). Йəни бу һоқуқ бузушлар үчүн жинай жаза қоллинилмайды. Мəсилəн, уруп көкөртиш вə саламəтлигигə йеник зиян кəлтүрүш мəмурый һоқуқ бузуш дəрижисигə авуштурулды. Сахта тиҗарəтчилик жинай қилмиш дəрижисидин чиқирилди, əndi бир қатар ихтисадий һоқуқ бузушларға бағлиқ жаза йениклитилди. Иккинчи тəрəптин, дəлəт һоқуқ қоғдаш органлири хадимлириниң наятиға қəстлик қилғанлиқ үчүн жавапкəрликни еғирлаштурды. Әйипкарларни узак қəрəлгə əркинлигидин айриш жазаси, һəтта өмүрвайёт қамақта олтиришқичə жаза күтмөктө.

Криминаллишиш — уни жинай ишлар қанунида жəмийәткə ховуплук һəрикəт дəп етирап қилиш вə жинай жазалинидиған һəрикəт дəп елан қилиш.

Криминалсизлаштуруш — бу һəрикəт əndi жəмийәткə ховуплук əмəс вə жинай жазага тартылмайды дəп етирап қилиш (у жинай ишлар қанунидин чиқирилди).

ҚЖНИЦ Жинай ишлар кодекси. 380-1-мадда. Һоқуқ қоғдаш органлири, мəхсус дəлəт органи хадиминиң, һərbий хизмəтчиниң наятиға қəст қилиш. Һоқуқ қоғдаш органлири, мəхсус дəлəт органи хадиминиң, һərbий хизмəтчиниң яки уларниң йекинлириниң наятиға қəст қилиш (йəни əлтиришкə қаритилған ғəрəзлик һəрикəтлəр), уларниң хизмəт вəзипилирини орунлишиға бағлиқ яки хизмəт вəзипилирини орунлиғанлиғи үчүн өч елиш мəхситидə қəст қилиш мүлкини мусадирə қилип яки қilmай, 10дин 15 жилғичə қəрəлгə əркинлигидин айриш билəн жазалиниду.

Жинай ишлар һоқуқ нормилири шундақла жаза системисини, уни қоллиниш тəртивини вə қаидилирини; жинай жавапкəрликтин вə жазадин азат қилиш асаслири билəн тəртивини бəкитиду, башқа жинай ишлар һоқуқи институтлирини рəтлəйду.

Жинай ишлар һоқуқи əң əhmiyətlik жəmийətlik мунасивəтлəрни (шəхснин, жəmийətniң, дəлətniң əң муһим мənpiyətлирини) жинай қəст қилишлардин һимайə қилиш үчүн пəйда болған вə могут болмақта. Жинай ишлар һоқуқиниң мошу ижтимаий нишани қоғиғучи вə рəтлигүчи вəзипилири арқилик əмəлгə ашурулиду.

Қоғиғучи вəзиписи — əң муһим жəmийətlik мунасивəтлəргə хелə чоң зиян йəткүзүлүшигə йол қоймаслиқтин ибарəт. Жинай

ишилар қануни жәмийәткө ховуплук һәрикәтләрни қилишни мәнъий қилған вә бу һәрикәтләрни қылса, униң үчүн жаза бәлгүлигөн. Шу арқылы җинай ишилар қануни орниған һоқуқ-тәртипни қоғдайды вә сақлайды. Ҙинай ишилар қанунида шундақла җинайәт қилиши мүмкін дегөн шәхсләрниң аң-сөвийәсигө қилмиш қилишни тохтитип туруш тәсирини йәткүзидиған мәхсус нормилар бар. Мәсилән, қилмиш қилиштин өз өрки билән ваз кечиш; һоқуқ бузуш һәрикитиниң җинай характерини йениклитип йоқитидиған өһваллар; җинай жавапкәрликтиң вә жазадин азат қилиш тоғрилық нормилар бар.

Жинай ишилар һоқуқиниң рәтлигүчи вәзипеси — у җинай һоқуқ бузуш йүз бәргөн вәзийәтләрдә жәмийәтлик мунасивәтләрни рәтләштин ибарәт. Бунинда җинай ишилар һоқуқиниң нормилири тәрәпләрниң: һоқуқ бузғучи билән дәләт (һоқуқ қоғдаш органлири) оттурисидики мәжбuriйәтләр билән һоқуқларни рәтләйду.

Жинай ишилар һоқуқи икки қисимдин: Умумий вә Алайде қисимлардин ибарәт:

23-схема

Жинай ишилар һоқуқиниң системаси

Умумий қисим

Қазақстан Жүмһурийитиниң җинай ишилар қануниниң вәзипилирини вә принциплирини бәлгүләйдиған нормилар; җинай жавапкәрлик асаслири; җинай ишилар қанунини қоллиниш даири; җинайәт, әйип, әқил-ноши җайида вә әқил-ноши камлиқ; җинайәт қилиш, униңға қатнишиш, жазалиниш басқучлири; жаза түрлири, уни бәлгүләш тәртиви, җинай жавапкәрликтиң вә жазадин азат қилиш тәртиви

Алайде қисим

Іәрбір җинайәт тәркивигә мұвапиқ җинай жавапкәрлик дәрижисини вә мәзмунини еник бәлгүләйдиған нормилар, йәни, җинайәт дәп төп төртілған еник бир қилмишларниң тизимиңи бәлгүләйдиған вә уларниң бәлгүлирини көрситидиған нормилар

Жинай ишилар һоқуқиниң һәр икки қурулмилиқ қисимлири — Умумий вә Алайде қисимлири — өзара зич вә ажралмас һалда бағылғылар. Умумий қисим институтлири җинай ишилар һоқуқиниң пүткүл системисиниң нули дәп ейтсими болиду. Унинде җинай ишилар һоқуқиниң нормилирини қоллинишниң умумий қаидилири бәқитилгөн. Уларни билмәстин Алайде қисимниң неч бир мадди-

сими өмөлиятта қоллиниш мүмкін өмәс. Мәсилән, өгөр шәхсниң әйиви йоқ болса, һоқуқ бузуш һәриkitini жинайет дәп несаплашқа болмайды. Шундақла шәхсниң әйиви йоқ болса, жинаий жазани бәлгүлөшкө болмайды.

Иккінчи тәрәптин, Алайде қисимниң нормилирисиз Умумий қисимда бәкитилгөн жинаий ишлар һоқуқиниң институтлири пәкәт умумий характерға егө. Мәсилән, пәкәт жинайет вә жазаниң умумий чүшөнчилери асасида кимду-бирини жинаий жавапқөрликкө тартиш мүмкін өмәс.

Шундақ қилип, жинаий ишлар һоқуқиниң нормилири жәмиәттә қелиплишиватқан ижабий жәмиәтлик мұнасивәтләрни тәбиий рәвиштә қоғдайду вә жинаий һоқуқ бузуш акиветидә пәйда болуватқан йеңи жәмиәтлик мұнасивәтләрни рәтләйду. Жинаий ишлар һоқуқиниң қоғдиғучи вә рәтлигүчи вәзипилири өзара зич бағлинишқан.

Глоссарий

Жинаий ишлар һоқуқи — жәмиәтлик мұнасивәтләрни рәтләш вә уларни жинаий қәст қилишлардин қоғдаш мәхсәтлиридә дәләт бәлгүлигөн жинаий ишлар һоқуқи нормилириниң системиси.

Криминаллишиш — жинаий ишлар қанунида қилмиш һәриkitini жәмиәткә ховуплук һадисә дәп етирап қилиш вә уни жинаий жазалинидиған һадисә дәп елин қилиш.

Криминалсизлаштуруш — қилмиш һәриkiti әнді жәмиәткә ховуплук өмәс вә жинаий жазалинидиған һадисә өмәс дәп етирап қилиш (у жинаий ишлар қанунидин чиқирилди).

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Жинаий ишлар қануни қандак мұнасивәтләрни рәтләйду?
2. Криминаллишиш вә криминалсизлаштуруш тоғрилиқ сөзләп беріңлар.

1-дәрижилик мурәkkәп тапшуруқ. Жәдвәлни толтуруңлар.

21-жәдәвәл

Жинаий ишлар һоқуқиниң функциялири

Рәтлигүчи	Қоғдиғучи

1-дәрижилик мурәkkәп тапшуруқ. Мону вәзийәтни муһакимә қилиңлар.

Мектәптә дәрис түгигәндін кейин 7-синип оқуғучиси С. муәллимләр бөлмисигә, синип рәһбиригиниң илтимаси билән синип журналини шкафқа қоюш үчүн кирди. Муәллимләр бөлмисигә киргәндін кейин уларниң бириниң сумкисидин ахчиси йоқалғанлиғи ениқланды. Йоқалған ахча анчә көп өмәс еди. Муәллимләр ахчини С. алди дәп ойлап уни чақирип сөзләшти.

Муәллимләрниң бү һәрикити тоғриму? Мошу вәзийәт қандақ һоқуқ нормилири билән рәтлиниду? С.ниң һәрикити үчүн ким жавапкәр болиду?

3-дәрижилик мурәккәп тапшурұқ.

Студентлар емтиханға тәйярланмай, университетқа телефон арқылы хәвәрлишип, партлиғучи маддиси қоюлди дәп ейтишни қарап қилди. Партлаш ховупиға бағылғы оқушорниниң барлық хадимлири билән башқа студентларму дәрру бенадин чиқирилди. Полиция хадимлири билән саперлар алтә saat партлиғучи маддини издәп тапалмиди.

Бү вәзийәттә қандақ һоқуқ нормилири бузулди? Студентлар қандақ жавапкәрликкә тартилиши мүмкін?

3-дәрижилик мурәккәп тапшурұқ.

Камаләт йешиға йәтмігән өсмүрләр — Д. билән К. язда истираһат бегіда сәйләқилип жүрүп, 18 яшлик А.ни учритип қалди. А. уларға нәшини тәклип қилип чекип көрүнләр дәп дәвәт қилди. Д. өйиге келип ата-анисиға болған вақиәни сөзләп бәрди. Әтиси Д. ата-аниси билән биллә полиция бөлүмігө келип нәшини тапшурди. Иккінчи өсмүр К. болса өй һойисида нәшә билән тутулди.

Ким қандақ жавапкәрликкә тартилиди?

Рефлексия. Мавзуны қандақ өзләштүргиниңларни шкала бойичә 1дин 10 баллғында баһалаңлар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

§ 25. ЖИНАЙ ҺОҚУҚ БУЗУШ ЧУШӘНЧИСИ

Бұғұн дәристә:

- жинай һоқуқ бузуш чүшәнчисини, бәлгүлирини вә түрлирини үгинимиз.

Асасий сөзләр:

- жинай һоқуқ бузуш, унин тәркиви, түрлири.

Жинай һоқуқ бузуш — у шәхсниң өйіп-лиқ, һоқуққа қарши һәрикити яки һәрикөт қилмаслиғи болуп, у жәмийәткө, дәләткө яки башқа шәхслөргө зиян үткүздиду. Униң үчүн шәхс жинай жавапкәрликкә тартилиди.

Жинай һоқуқ бузушниң бәлгүлири:

- жәмийәткө ховуплиғи, зиянлиғи;
- һоқуққа қарши келиши;
- өйіплик болуш;
- жинай жазалиниш;
- һәрикөт қилиш яки қилмаслик қилмиш.

ҚЖКНИҢ ЖИНАЙ ишлар кодекси жинай һоқуқ бузушни мәнъий қилиди. Жинай һоқуқ бузуш жинайет вә жинай қилмиш (һәрикөт) дәп бөлүниди.

Жинайет жәмийәткө өң соң дәрижилик ховуп болуши (зиянлиғи) билән пәриқлиниди. Жинайет қилғучи жәмийәтниң жинай ишлар қануни қәст қилишлардин қоғдайдыған өң өһмийәтлик, муһим мәнпийәтлиригө қәстлик қилиди. Қанун шәхскө жинайет қилғанлиғи үчүн әркинлигидин айриш охшаш өң еғир жаза мөлчәри, соң жәримө селиш чарилирини бөлгүләйди.

Жинаай қилмиш яки һәрикөт жәмийәткө соң ховуп туғдурмайды, анчә көп зиян көлтүрмәйди яки шәхскө, тәшкилатқа, жәмийәткө

Жынай ишлар кодекси

Жынай ишлар-процессуаллық кодекси

яки дөлөткө шундақ зиян йәткүзүш ховупини пәйда қилиду. Жынай қилмиш үчүн жәримә, тәртивини түзитиш ишлири, жәмийәтлик ишларға жөлип қилиш, қамаққа елиш түридө жаза көздө тутулған. Жынай һәрикәт қилғанлық жынай сотланғанлық болуп несанланмайду.

БУ ҚИЗИҚ!

Жәмийәткө ховуплук дәрижисини ениқлаш үчүн төвәндик өлчәмләр пайдилиниди:

- қәст қилиш обьекти болған жәмийәтлик мұнасиватләрниң әһмийәт дәрижиси;
- йәткүзүлгөн зиянниң мікдари;
- шәхсниң һоқуққа қарши һәрикәт қилған усули, вақти вә орни;
- һоқуқ бузғучиниң шәхсийити (кимлиги).

Жынайәтлөр вә уларниң түрлири. Жынайәтлөр төрт топқа: анчә еғир өмәс жынайәтлөр, оттура дәрижилик еғир жынайәтлөр, еғир вә аланидә еғир жынайәтлөр болуп бөлүниду.

- Анчә еғир өмәс жынайәтлөр: ғәрәзлик нийәтсиз қилинған қилмишлар (улар үчүн әң өндөн жаза — икки жилғичә әркинлигидин айриш); шундақла еңтиятсизлик билән қилинған қилмишлар (улар үчүн әң өндөн жаза — бәш жилғичә әркинлигидин айриш).
- Оттура дәрижилик еғир жынайәтлөр: ғәрәзлик нийәтсиз қилинған қилмишлар (улар үчүн әң өндөн жаза — бәш жилға әркинлигидин айриш), шундақла еңтиятсизлик билән қилинған қилмишлар (улар үчүн әң өндөн жаза — бәш жилдин ошук қәрәлгә әркинлигидин айриш).
- Еғир жынайәтлөр: ғәрәзлик нийәт билән қилинған қилмишлар (улар үчүн әң өндөн жаза — он икки жилғичә әркинлигидин айриш).

- Алайидә еғир жиайәтләр: ғәрәзлик нийәт билән қилинған қилмишлар (улар үчүн әң өндөр җаза — он икки жылдин ошук қәрәлгә әрқинлигидин айриш яки өлүм җазаси бәлгүлиниду).

Нәк җазаниң еғир-йениклиги у яки башқа жинайәтниң жәми-йәткә ховуплук дәрижисини өкси өттүриду (көрситиду). Жинайәт түрлирини топларға бөлүшниң қошумчө өлчими — у шәхсниң өйивиниң қандақ болуши шәкилидин ибарәт. Шуңлашқа һәм ғәрәзлик нийәтсиз, һәм еңтиятсизлик билән қилинған қилмишлар анчә еғир әмәс вә оттура дәрижилик еғир жинайәтләрдин болуши мүмкін. Еғир вә алайидә еғир жинайәтләр пәкәт ғәрәзлик нийәт билән қилиниду. Жинайәтләр категориялири җазаниң еғир-йениклигини бәлгүләшкө, жавапкөрликкө тартиш қәрәлиниң өтүп кетишигө бағлинишлиқ жинай жавапкөрликтин азат қилишқа, җазани өтәштин қәрәлидин авал шәртлик азат қилиш қаидилиргө, сотланған қәрәлини өтәп болушиға вә сотланғанлиғини бекар қилишқа тәсир қилиду.

Жинай һоқуқ бузушниң юридик тәркиви өндөр әһмийәткә егө. У — жинай жавапкөрликни жүклөш үчүн зөрүр һоқуқ бузуш бәлгүлириниң системисидур.

Әдлийә пәнидә һоқуқ бузушниң төвөндикі элементлирини бөлүп көрситиду:

1. *Һоқуқ бузуш субъекти* — һоқуққа қарши өйиплик һәрикәт қилған шәхс. Деликтлик қабилийәткә, йәни мәлум бир бәлгүләргө

Әдлийә (адил) сот ярақлири

егө шәхс субъект дәп тонулиду. Бу бәлгүлөр — қанунда бәлгүләнгөн шәхсниң йеши вә өқил-ношиниң жайида болуши (өз һәрикитигө жавап берәлиши). Өсмүрниң жинсий жавапкәрликкө тартилиш йеши — 16, пәвқуладдә өһвалларда 14 яш.

Жинайәтни қилиш мәзгилидә өз һәрикитиниң яки һәрикәт қилмаслигиниң өмәлий характерини вә жәмийәткә ховуплук дәрижисини аңлиқ рәвиштә билип туруп шу һәрикетни қилған шәхс өз қилмишиға жавап берәләйду дәп етирап қилиниду.

Жинайәтни қилиш мәзгилидә, дайимлиқ психикилиқ ағриқ, психикисiniң вақитлиқ бузулушы, өқилниң камлиғи яки башқа психикисiniң кесөл һалити ақиветидә өз қилмишиниң (һәрикитиниң) өмәлий характерини вә жәмийәткә ховуплук характерини аңлиқ рәвиштә билмәйдиган шәхс өқил-ноши жайида өмәс дәп етирап қилиниду.

Әқли кам шәхслөр жинайәт субъектлири болуп несанланмайду вә шунлашқа жинай жавапкәрликкө тартилмайду. Уларға мунасивәтлик медицинилиқ мәжбuriй чариләр қоллинилиду.

2. Ңоқуқ бузуш объекти — у жинай ңоқуқ бузғучи қәстлик қилидиган нишан. Ңоқуқ бузушниң умумиј объекти — у жәмийәтлик мунасивәтлөр; объект түри — гражданларниң наяты, шәни, саламәтлиги, мұлки, мәнпийәтлири. Мәсилән, оғрилиқ объекти — мұлук; хулиганлиқ объекти — жәмийәтлик тәртип, ялихорлук вә ақарәтлөш объекти — гражданларниң шәни вә қәдир-қиммити.

3. Ңоқуқ бузушниң объектив тәрипи — у ңоқуққа қарши һәрикетиң сиртқи көрүнүши: йәни, қилмишиниң өзи шу қилмишни қилиш усуллири, зиянлиқ ақивәтлири яки нәтижиси, қилинған қилмиш билән йүз бәргөн сәлбий ақивәтлөр оттурисидики сөвәплөрниң алақә-бағлиниши. Ңоқуқ бузуш қилмиши — у адемниң өркигө вә өқлигө бекинидиган, у назарәт қилалайдиган вә һәрикәт қилиши яки қилмаслиғи билән көрүнидиган өхлақ-тәртиви. Адемниң өркидин сирт, башқисиниң жисманий мәжбурлиши билән қилған һәрикити ңоқуқ бузуш болуп несанланмайду. Зиян — мұлкий, тәшкилий, мұлкий өмәс шәхсий характердики қолайсиз ақивәтлөрдур. Ңоқуқ бузушниң объектив тәрипи шундақла ңоқуқ бузуш өмәлгө ашурулған вақит вә жайдин ибарәт.

4. Ңоқуқ бузушниң субъектив тәрипи — у шәхсниң өз һәрикитигө вә униң ақивәтлиригө субъектив мунасивитини көрситидиган бәлгүләрниң бирикмиси. Бунинда *әйип, мотив, мәхсәт* асасий критерийлардин ибарәт. Әйип — у ңоқуқ бузғучиниң өзиниң ңоқуққа қарши өхлақ-тәртивигө психикилиқ мунасивити.

БУ ҚИЗИҚ!

Қедимийда һоқук бузғучиниң әйивини дәлилләш үчүн хәлиқ усуллирини қолланған. Бунинда һоқук бузғучиниң паш қилинимән дегән қорқуничи вә түйғусыға алаһидә тәсир-бесим қилиннатти. Русларниң “На воре шапка горит!” (“Оғри-ниң бешида қулақчиси көйүватиду!”) дегән тәмсилини әскә чүширәйли. Бир күни бир деханниң ахчисини оғрилап кетиду. Йеза турғуныригиниң жиғини чақирилиду. “Ким әйиплик, ахчини ким алди?” дәп сорайду. һечким иқрап қилмайду. Туюқсиз топ ичидин бири: “Қараңлара, оғриниң бешида қулақчиси көйүватиду!” дәп вақирайду. Шу чағда раст оғри қорқуп кетип қулақчисини тутуп өзини паш қилип қойған екән.

Африкада худди шундақ вақиә йүз бәргән. Бир бовайниң өйигө оғри чүшкән. Бовай қолиға нәйзисини елип, мошу вақиә һәкқидә гәплишиватқан бир топ қәбилидашлиригиниң йениға келип, нәйзисини егиз көтирип: “Нәйзә, оғрини өлтәр!” дәп вақирайду. Оғрилиқ қилған топ ичидин жұгрәп қачиду. “Оғрини қорқунуч паш қилиду” дегән тәмсил шуниндін бери қалған екән.

Әйипниң икки шәклини: ғәрәзлик нийәт вә өнтиятсизлик шәклини пәриқ қилиду.

Ғәрәзлик нийәт (ғәрәзлик нийәттиki әйип) — һоқук бузғучи шәхс өз һәриkitiniң жәмиyәткә зиянлиқ ақивлілиrinи алдин-ала билип туруп, шундақ болушни халиған чағда орун алиду. Мәсилән, оғрилиқ қилиш, мәмурыйәтниң буйруқлириға бекінmaslik вә б.

Ғәрәзлик нийәт икки түрлүк болиду: 1) уттур яки беваситә яман ой-нийәт — бунинда шәхс өз һәриkitiniң яки һәрикәт қилmasli-ғиниң жәмиyәткә ховуплук екенligini чүшиниду, жәмиyәткә хәтәр туғдуридиған ақивләрниң мүкәррәр йүз бериши мүмкін екенligini алдин-ала билиду вә уларниң йүз беришини интайин халайду; 2) арисалди ғәрәзлик нийәт (косвенный умысел) — бунинда шәхс өз һәриkitiniң яки һәрикәт қилmasliғinиң жәмиyәткә ховуплук екенligini чүшиниду, жәмиyәткә хәтәр туғдуридиған ақивләрниң мүкәррәр йүз бериши мүмкін екенligini алдин-ала билип туриду, лекин шундақ болушни халимайду, бирақ шундақ ақивләргө аңлиқ рәвиштә йол қойиду.

Өнтиятсизлиқму икки түрлүк болиду: 1) өзигө артуқчө ишинип кетиш (мәнмәнчилик) — бунинда шәхс өз һәриkitiniң жәмиyәткә зиянлиқ ақивлілиrinи алдин-ала билип туриду. Бирақ улардин оңай қутулуш мүмкін дәп үзә ойлайду. Мәсилән, найдиғучи техникилық жәhәттин нұксанлири бар машинида рейсқа қорқмай чиқиду; әгәр авария йүз беридиған болса, шәхсниң өзигө артуқчө ишинип кетиш шәклидики әйиви еник факттур; 2) бепәрвалиқ — бунинда шәхс өз һәриkitiniң жәмиyәткә зиянлиқ ақивлілиrinи алдин-ала билмәйду, лекин алдин-ала билиши мүмкін вә билиши лазим (мәсилән, әгәр найдиғучи рейсқа чиқиш алдida машининиң техникилық налитини тәкшүрмәй, андин кейин авария қилса).

Қилмиш гумандари

Мотив — һоқуқ бузушқа ички интилиш.

Мәхсәт — һоқуқ бузғучи һоқуққа қарши һәрикәт қилип интилидиған адаққий нәтижә.

Шундақ қилип, жинай һоқуқ бузушлар — бу шәхскө, жәмийәткө вә дәләткө зиян йәткүзидиған һоқуққа қарши әйиплик қилмиш яки һәрикәт. Жинай һоқуқ бузғанлық үчүн жинай жавапқөрликтө тартилиду.

Глоссарий

Һоқуқ бузуш — деликтқабилийәтлик шәхсниң жәмийәт, дәләт вә шәхсниң мәнпийәтлиригә зиян йәткүзидиған һоқуққа қарши әйиплик һәрикити яки һәрикәт қилмаслиғи.

Жинайәт — жинай ишлар қануни билән мәнъий қилинған, жаза муқәррәр үз беридиған алаһидә ховуплук, жәмийәткә хәтәр туғдуридиған әйиплик һәрикәт-қилмиш.

Жинай қилмиш — жәмийәткә чоң ховуп туғдурмайдыған, анчә көп зиян йәткүзмәйдиған яки шәхскә, жәмийәткә вә дәләткә шундақ зиян кәлтүрүши мүмкін һәрикәт. Жинай қилмиш үчүн жәримә, тәртивини түзитиш ишлири, жәмийәтлик ишларға жәлип қилиш, қамаққа елиш түридә жаза көздә тутулған.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Һоқуқ бузуш чүшәнчисигә ениқлима берінлар. Униң бәлгүлирини көрситінлар.
2. Жинайәттин жинаай һәрикәт қандақ пәриқлиниду?
3. Һоқуқ бузуш тәркиви чүшәнчинини ечип көрситінлар.

1-дәрижилик мұрәkkәп тапшуруқ. Жәдвәлни толтуруңлар.

22-жәдәвәл

Жинаий һоқуқ бузушниң юридик тәркиви

Объект	Объектив тәрипи	Субъект	Субъектив тәрипи

1-дәрижилик мұрәkkәп тапшуруқ. Жәдвәлни толтуруңлар.

23-жәдәвәл

Әйип шәкиллири

Ғәрәзлик нийәт	Еңтиятсизлик

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргининдерни шкала бойичә 1дин 10 баллғи-
чә баһалаңлар. Қандақ мәсилини чүшәнмидиндер?

§ 26. ЖИНАЙ ЖАВАПКӘРЛИК ЧҮШӘНЧИСИ

Бүгүн дәристә:

- жинаий жавапкәрлик чүшәнчиси билән то-
нушимиз;
- жинаий жавапкәрлик алаһидилеклирини
билимиз;
- жинаий жаза түрлирини билимиз;
- һоқуққа бағылқ
вәзийәтләрни
муһакимә қилимиз.

Жинаий ишлар һоқуқиға бағылқ мұна-
сивәтләр жинаий һоқуқ бузған шәхс билән
дөләт һакимийті органлири арисида пәйда
болиду. Шундақ мұнасивәтләр нәтижисидә
сот бәлгүләйдиған жинаий жаза түридә һо-
қуққа бағылқ ақивлөтләр йүз бериду. Жинаий
һоқуқ бузған жисманий шәхс һоқуққа сала-
хийәтлик болуши лазим. Бу жисманий
шәхсниң өз һөриkitиниң жинаий ишлар
қануниға қарши келидиғанлиғини, мәнъий
қилинған һөрикәт екәнлигини чүшиниши
лазим демәктур.

Асасий сөзләр:

- жинаий жавапкәрлик
- жаза түрлири
- һоқуққа бағылқ
вәзийәтләр

16 яшқа киргөн өсмүрлөр жинаий жавап-
кәрликкә тартилиду. Бир мунчә жинаий
һоқуқ бузғанлық үчүн 14 яштин башлап
жавапкәрликкә тартилиду. Мундақ һоқуқ бу-
зушлар тизими **ҚЖ Жинаий ишлар кодекси-**
ниң 15 маддисида көрсетилгөн.

Мәсилән, адәм өлтириш, зорлук қилиш, булаңчилик, оғрилик, қорқутуп ахча
тәләп қилиш, хулиганлик охшаш жазани еғирлаштуридиған жинайәтләр, адәм
саламәтлигигә ғәрәзлик нийәт билән еғир зәхмә йәткүзүш, адәмни оғрилаш,
автомобильни оғрилап һайдап кетиш охшаш жинайәтләр үчүн жинаий
жавапкәрлик 14 яштин башлиниду.

Жинаяй жавапқөрликті тартиш тәртиви ҚЖ Жинаяй ишлар-процессуаллық кодекси билөн рәтлиниду. Бу кодекс 2014-жили 4-июльда қобулланған.

Әстә сақлаңлар!

ҚЖ Жинаяй ишлар кодексиниң (ЖИК) 140-маддисида камаләт йешиға йәтмигән өсмүрни тәрбийиләш бойичә вәзипилирини орунлиміғанлиғи үчүн ата-анисиниң жинаяй жавапқөрлиги көздә тутулған. Шундақла мошу вәзипиләр жүкләнгән башқа шәхсләрму жавапқа тартилиду. Улар — камаләт йешиға йәтмигән өсмүрни назарәт қилишқа вәзипилик педагог яки окуш мәhkимисиниң башқа хадими болуши мүмкін. Өсмүр алкоголь ичимликлирини, наркотик маддиларни, психотроплук васитиләрни истимал қылса яки жинаяйәт бәлгүлири бар қылмишларни қылса, ғәрәзлик нийәт билөн жинаяй һәрикәтни яки мәмурый һоқуқ бузуш һәрикитини әмәлгә ашурса, ата-аниси вә уларни алмаштурған шәхсләр жавапқөрликті тартилиду.

Жинаяй һоқуқ бузуш тәркивиниң бәлгүлири бар болса, жинаяй иш қозғилиду. Уни мону органлар: жинаяй жавапқөрликті тартиш органдыры, прокуратура, ҚЖ Миллий бехәтәрлик комитети қозғайду.

Жинаяй жавапқөрликті тартиш органдыриниң тәркивигө тәргөвчи, дәсләпки сорақ қылғучи, криминаллық полиция хадими, участкилиқ полиция инспектори, ҚЖ Мудапиә министрлиги Һәрбий полициясиниң хадимлири, ҚЖ Ички ишлар министрлиги Һәрбий-тәргөв башқармисиниң хадимлири кириду.

Жинаяй һоқуқ бузған шәхсниң өйиши ениқланған пәйттин башлап у гуманлиниватқан шәхс дәп тонулиду. Прокурор өйипләш актини тәстиқлигөндөн кейин шәхс әйипләнгүчи дәп атилиду. Сот иши процесси башланғанда шәхс соллангучи дәп атилиду.

Жинаяй жавапқөрликті тартиш үчүн дәлилләр йетәрлик вә толук болуши керек. Жинаяй жавапқөрлик алайдили клири:

1. Жинаяй һоқуқ бузған шәхс өз һәрикити үчүн жавап бериши шәрт. Дәләтниң шәхсни тегишликтің алда жавапқөрликті тартишини тәләп қилиш һоқуқи бар.

2. Өйиплик шәхсниң өзиниң конституциялық һоқуқлири билөн әркинликлиригө өмәл қилинишини тәләп қилиш һоқуқи бар. Дәләтму тегишликтің алда һоқуқ бузғучига қанун бойичә муамилә қилиши, униңға жисманий вә мөнивий азап йөткүзмәслиги лазим.

Сот мәжлислири зали

3. Жұнаий һоқуқ бузуш юридик факт болуп, у өйиплик шәхс билөн дөлөт оттурисида өз алайидиликлири бар һоқуқ мұнасивәтлиринин пәйда болушиға елип келиду.

Әстә сақлаңлар!

Жұнаий һоқуқ бузған шәхстә, бир тәрәптин жұнаий жарапқәрликкә тартилиш мәжбүрийәт пәйда болса, иккінчи тәрәптин қанун бәлгүлигән даиридиле мешу жарапқәрликни азайтишқа һоқуқи пәйда болиду.

4. Жұнаий жарапқәрликкә тартишниң бирнәчә басқуци бар. Улар — соттин авалқи тәргөв, жұнаий ишни прокурорниң қарап чиқиши вә ишниң сотта қарилиши.

5. Жұнаий жарапқәрлик шундақла шәхсниң жұнайәт қилишқа тәйярлик көрүши, жұнайәт қилиши, жұнайәт қилишқа қатнашқанлиғи үчүн йүз бериду.

6. Жұнаий жарапқәрлик аммивий характерға егө. Бу — жұнаий жарапқәрликкә тартишқа вә жұнаий жазани қоллинишқа һоқуқи бар бирдин бир субъект — у дөлөт дегенни билдүриду.

7. Жұнаий жарапқәрлик шәхсий характерға егө. Бу — уни колективлиқ жарапқәрлик принципи бойиче қоллиниш мүмкін әмес дегенни билдүриду.

Жұнаий жарапқәрликни йениклөштүридиған вә еғирлаштуридиған әһваларму можут (ҚЖ ЖИКниң 53—54-маддилири).

Диққат ағдуруңлар!

53-мадда. Жұнаий жарапқәрликни вә жазани йениклөштүридиған әһваллар:

1) шәхс жұнаий қилмишни дәсләпки қетим қилған болса яки тәсадипи һалатлар йүз берип анчә еғир әмес яки оттура дәрижидә еғир жұнайәтни дәсләпки қетим қилған болса;

2) әйипкар камаләт йешиға йәтмігендегі болса;

3) һамилдар болса;

4) әйипкарниң балилири техи кичик болса;

5) жұнаий һоқуқни бузғандын кейин зиян тартқуучиға беваситә медицинилиқ яки башқа ярдәм көрсөткән болса (шундақ ярдәмниң ақивәтлиридин қатъий нәзәр);

6) жұнаий һоқуқ бузуш нәтижисидә йәткүзүлгендегі зиянни ихтиярий төлисә, мәнивий яки шундақ йәткүзүлгендегі башқа зиянни өтисә, әйивини жуйса;

7) еғир шәхсий, айләвий вәзийәтләр ақиветидә яки ички ағрип рәһимдиллик қилип жұнаий һоқуқ бузса;

8) жысманий яки психикилиқ жәһәттін мәжбурлаш нәтижисидә яки маддий, хизмет бабидики яки башқа еғир әһвалға бағлинишлық жұнаий һоқуқ бузса;

9) өзини зәрүр қоғдаш чарилирини ашуруветип яки илажисиз еғир вәзийәткә учрап, өзини һимайә қилиш бойиче қанунда көздә тутулған шәрт-шараитлар чекидин чиқип кетип һоқуқ бузса; һоқуқ бузғучини тутуш вақтида; оператив-издәштүрүш,

қарши чарлаш (контрразведка) тәдбирилерини яки йошурун тәргәв әмәллирини жүргүзүш вақтида, буйрукни яки көрсөтмини орунлаш вақтида зөрүр мудапиә чарилири даирисидин чиқип кетип һоқуқ бузса;

10) әйивигә һәқиқәтән өкүнүп, пушайман қылса, әйивини бойниға елип тәргәвчигә өз әрки билән кәлсә, жинаий һоқуқ бузушни (жинайәтни) паш қилишқа паал ярдәмләшсә, жинаий һоқуқ бузуш нәтижисидә оғриланған, булап-таланған мүлүкни тепишқа ярдәм қылса.

54-мадда. Жинаий жавапқәрликтинің вә жазаны еғирлаштуридиған әһваллар:

1) жинаий һоқуқ бузуш бир нәччә қетим тәкрапланса, жинайәт рецидиви; хәтәрлик жинайәтләр рецидиви;

2) жинаий һоқуқ бузушниң еғир ақивәтләргә елип келиши;

3) жинаий һоқуқ бузушни әйипкар бир топ шәхсләр тәркивидә әмәлгә ашурса; алдин-ала келишип топ болуп жинайәт қилинса, алайнидә жинаий топ қуруп һоқуқ бузса;

4) жинаий һоқуқ бузғанда шәхс алайнидә паалийәтчан болса;

5) башқа һаләтләр.

Жинаий жаза — дөлөтниң мәжбүрий чариси болуп у сот һөкүми бойиче тайинлиниду. Жаза жинаий һоқуқ бузушқа өйипкар дәп етирап қилинған шәхскә қоллинилиду. Жазаниң асасий шәкли — өйипкар шәхсни өркинлигидин айриш яки һоқуқлири билән өркинликлирини чәкләштин ибарәт. Жаза ижтимаий адәләтликни өслигө кәлтүрүш, шундақла сотланған шәхсниң тәртивини түзитиш вә башқа шәхсләрниң, сотлинип чиққанниң, йеңи жинаий һоқуқ бузуш һәрикәтлириниң алдини елиш мәхсөтлириде қоллинилиду.

Әстә сақлаңлар!

Жаза шәхскә жисманий азап йәткүзүш яки унин инсаний қәдир-қиммитини дәпсәндә қилиш мәхситини көзлимәйду.

Жинаий һәрикәтни қилғанлиғида өйиплик дәп тепилған шәхскә төвөндики асасий жаза түрлири қоллинилиду:

- жәримә;
- тәртивини түзитиш ишлири;
- жәмийәтлик ишларға жәлип қилиш;
- қамаққа елиш.

Жинайәт қилған вә өйиплик дәп тепилған шәхскә қоллинилиған асасий жаза түрлири:

- жәримә;
- тәртивини түзитиш ишлири;
- жәмийәтлик ишларға жәлип қилиш;
- әркинликни чәкләш;
- әркинлигидин айриш.

Кошумчә жаза түрлири:

- мұлукни мусадирә қилиш;
- мәхсус, һәрбій яки пәхрий нам-унванидин, класслик дәрижисидин, дипломатик рангдин, квалификациялык дәрижисидин вә дөләт мүкапатлиридин айриш;
- мәлум бир лавазимларни егиләш яки мәлум бир паалийәт билән шуғуллинин һоқуқидин айриш;
- Қазақстан Жүмһурийитиниң гражданин мәһрум қилиш.

ҚЖ Қинаий ишлар кодексида уттур көрситилгөн өһвалларда, җинаий һоқуқ бузған шәхс җинаий жавапкәрликтин азат қилиниду.

Диққәт ағдуруңлар!

ҚЖ Қинаий ишлар кодексиниң 5-бөлүми.

Жинаий жавапкәрликтин азат қилиниду:

- қилмишиға пушайман қилип өкүнсә (65-мадда);
- зәрүр қоғдениш даириси чекидин чиқип кәтмисә (66-мадда);
- процессуаллық келишим шәртлирини орунлиса (67-мадда);
- зиян тартқучи билән яхши-хоп болса (68-мадда);
- һамилдар аялларниң вә балилири техи кичик аялларниң, шундақла кичик балиларни ялғуз тәрбийләватқан әр кишиләрниң жазасини кейингә қалдуруш (74-мадда);
- ағриғиға бағылғы жазадин азат қилиш (75-мадда);
- җинаий жавапкәрликтин вә жазадин амнистия яки кәчүрүм қилиш актиси асасида азат қилиш (78-мадда).

Лекин җинаий жавапкәрликтин азат қилиш барлық җинайәтлөр категориялири бойиче көздө тутулмайды. Қайдә териқисидө, һоқуққа қарши һәрикәт анчә еғир өмәс вә оттура дәрижидө еғир болса, шәхс азат қилиниши мүмкін.

Шундақ қилип, җинаий жавапкәрлик — җинаий һоқуқ бузғанлық үчүн көздө тутулған юридик жавапкәрлик тури болуп несаплиниду.

Жинаий жавапкәрлик — у җинайәт қилған шәхсниң жазасини өтөш мәжбuriйитидур.

Глоссарий

Жаза — дөләтниң мәжбурлаш чариси болуп, уни сот җинаий һоқуқ бузғанлық үчүн өзиниң һөкүми билән тайинлайды.

Жинаий жавапкәрлик — у җинайәт қилғанлық үчүн һоқуқий ақивәт болуп, у әйипкарға жаза туридә дөләтниң мәжбурий чарисини қоллиништин ибарәт.

Жинаий жавапкәрликкә тартиш — җинайәт қилған объектларға мунасивәтлик соттин авалқи тәргөвниң башлиниши, сотта қараш үчүн ишни қобуллаш вә сотта қараш.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

1. Һоқуққа қарши һәрикәт үчүн жинай жавапқәрлик алаһидиликлирини еникланылар.
2. Қандақ дөләт органи шәхсни жинай жавапқәрликкә тарталайду?
3. Жазаниң мәхсәтлирини ениқланылар.
4. Жинай һоқук бузған шәхс қандақ әһвалларда жинай жавапқәрликтин азат қилиниду?

2-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ.

1. Икки өсмүр дост — А. вә Б. (15 яшлик) шәһәрдә сәйлә қилиш үчүн автомобильдарни оғрилап һайдап кетип жүрди. Сәйлидин кейин машинини бир йәрдә тохтитип, аккумулятор, әйнәк, магнитофонлирини елип, һәтта машина чақлирини чиқирип, кейин уларни сетип, ахчини халиғиничә хәшләп жүргән. Қолға чүшкәндін кейин улар автомобильдарни оғрилиқ қилиш мәхситидә һайдап кәтмидүк дәп өзлирини ақлашқа тиришти.

Улар жинай жавапқәрликкә тартиламду? Шундақла улар оғрилиқ қылғанлиғи үчүн жинай жавапқәрликкә тартилип, жазасини аламду? Мошу вәзийәтни тәһлил қилиш үчүн ҚЖ ЖИКниң 188 вә 200-маддилирини оқуп чиқыңдар.

2-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ.

Ата-анаңдарға өз һоқуқындар билән вәзипәңдар төғрилиқ сөзләп бериндер. Балилар вә ата-аниларниң һоқуқлири билән вәзипилирини селиштуруңдар.

3-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Төвәндики һәрикәтләрни муһакимә қилип селиштуруңдар.

- оғрилиқ — башқа бириниң мүлкини йошурун елиш;
- булаңчилиқ — башқа бириниң мүлкини ашкарә тартивелиш;
- қарақчилиқ — башқа бириниң мүлкини тартивелиш мәхситидә һүжүм қилиш; бу һәрикәт шәхсниң һаяти яки саламәтлиги үчүн ховуплук зорлук-зомбилиқ билән қилиниду яки шундақ зорлук, күч қоллиниш билән қорқутуп қилиниду. Бу һәрикәтләр бир биридин қандақ пәриқлиниду?

Немишкә қарақчилиқ әң еғир жинайәт болуп һесаплиниду вә унин үчүн әң еғир жаза берилиду? Шәхс ушшак оғрилиқ үчүн қандақ юридик жавапқәрлик түригә тартилиди? "Ушшак қарақчилиқ", "ушшак булаңчилиқ" чүшәнчилери можутму? Жинай ишлар кодексиға муражиәт қилиндер.

Рефлексия. Мавзуны қандақ өзләштүргининдерни шкала бойичә 1дин 10 баллғычә баһалаңдар. Қандақ мәсилини чүшәнмиңдер?

§ 27. КОРРУПЦИЯЛИК ҺОҚУҚ БУЗУШЛАР

Коррупция муамилиси аммивий характерға егө болди вә жәмийәт һаятиниң барлық саһалирини өз ичигे алди. Коррупция — у шәхсән өзи яки васитичиләр арқылы мүлкий яки мүлкий өмәс байлық вә өвзәлликләрни елиш үчүн дөләт функциялирини хусусий мәнпийәтләр мәхситидә пайдилиниш.

Бұгүн дәристә:

- антикоррупциялық һоқук актлерини қараштуримиз;
- коррупциялық һоқук бузуш субъектлерини ениқлаймиз.

Асасий сөзләр:

- коррупция
- коррупциялык һоқук бузуш түрлири

Әстә сақлаңлар!

Коррупция — у дәләт һакимийитини сүйистимал қилиш, шәхсий пайда елиш үчүн лавазимлиқ шәхсләргә паралык бериш. Коррупция қанунларға вә жәмийәтнин мәнивий асаслириға қариму-қарши һәрикәттур.

Бу һәрикәтләр жәмийәт вә дәләт мәнпийәтлиригө қариму-қарши келидү. Коррупциялык һоқук бузуш үчүн мәмурий яки жинай жавапкөрлик бәлгүлиниду.

Қазақстанда назирки вақитта гражданларниң турмуш дәрижисини ашурушқа, миллий ихтисатни өстиришкө, тиҗарәтни жүргүзүш шарапитини яхшилашқа, аналиниң һоқуқий саватлигини вә ижтимаий паалийәтчанлигини ашурушқа, электронлук һөкүмәтни жарий қилишқа асасий диккәт бөлүнмәктө.

“Қазақстан Жүмһурийитиниң 2015—2025-жилларға бәлгүләнгөн антикоррупциялык стратегияси” антикоррупциялык сәясәтни жүргүзүш асаси болмақта. Бу һөжүәтни Қазақстан Жүмһурийитиниң Президенти 2014-ж. 26-декабрьдик пәрмани билән тәстиклиди. 2015-жили 18-ноябрьда ҚЖК “Коррупциягә қарши һәрикәт қилиш тоғрилиқ” қануни қобулланди.

1-мадда. Коррупция – у жавапкөрлик дәләт лавазимини егиләватқан шәхсләрниң, дәләт функциялирини орунлашқа вакаләтлик шәхсләрниң, башқа лавазимлиқ шәхсләрниң шәхсән өзлири яки васитичиләр арқылы мүлкий яки мүлкий әмәс байлиқтарни вә әзвәлликләрни елиш мәхсүтлиридә өзлириниң лавазимлиқ (хизмет) имканийәтлирини қанунсиз пайдилиниши, шундақла башқыларниң мошу шәхсләргә паралык берип өз мәхсүтлирини әмәлгә ашуруши.

Коррупциялык һоқук бузушларниң субъектлири — дәләт функциялирини орунлашқа вакаләтлик шәхсләр.

Кошумчә материаллар

Дәләт функциялирини орунлашқа вакаләтлик шәхсләр:

1) барлық лавазимлиқ шәхсләр, ҚЖК Парламентиниң вә мәслиһәтләрниң депутатлири, судьялар;

2) ҚЖК әмәс байлиқтарни тоғрилиқ қануниға мувалиқ барлық дәләт хизметчилири.

Дәләт функциялирини орунлашқа вакаләтлик шәхсләргә тәңләштүрүлгәнләр:

1) йәрлик өзиниөзи башқуруш органлириға сайланған шәхсләр;

2) қанунда бәлгүләнгән тәртиптә ҚЖК Президентлиғиға намзат сұпитидә тиркәлгән гражданлар, шундақла ҚЖК Парламентиға вә мәслиһәтләргә депутатликқа намзатлар, йәрлик өзини-өзи башқуруш органлириға әзалиққа намзатлар;

3) йәрлик өзини өзи башқуруш органлирида турақтылық яки вакитлик ишләватқан хизметчилир, йәни иш һәккіни ҚЖК дәләт бюджети мәбдифидин алидиған хизметчилир;

4) низамнамә капиталида дөләтниң үлүши 50%дин көп тәшкилаларда башқуруш функциялирини атқуруватқан шәхсләр, жұмлидін миллий холдингларда, миллий ширкәтләрдә, миллий тәрәккият институтлирида (дөләт акционер болуп несаплинидиған) башқуруш лавазимлирини егиләватқан шәхсләр.

Коррупциялик һоқук бузуш субъектлириға шундақла лавазимлиқ шәхсләргә пара берип өз мәнпийәтлирини вә мәхсүтлирини әмәлгә ашурушқа интилидиған жисманий вә юридик шәхсләрму ятқузылуиду.

Коррупциялик һоқук бузуш субъектлири җинаий җавапкәрликкә 16 яштин башлап тартылуиду.

ҚЖ Ҙинаий ишлар кодексида коррупциялик һоқук бузуш түрлири көрситилгән. Шуни тәқитләш лазимки, әмәлиятта барлық коррупциялик җинаий һоқук бузушлар җинайәт дәп тонулиду, йөни улар жәмийәткә ховуплук дәп несаплиниду, дөләткә, жәмийәткә вә шәхскә еғир зиян көлтүриду. Жәриме, тәртивини түзитиш ишлири, өркинлигини чәкләш, өркинлигидин айриш, мүлкини мусадирә қилиш, мәлум бир лавазимларни өмүрвайәт егиләш һоқуқидин айриш яки мәлум бир паалийәт билән шуғуллинишни мәнъий қилиш охшаш жаза түрлири қоллинилиду.

ҚЖ Ҙинаий ишлар кодексидин

- 361-мадда. Лавазимлиқ вакалитини сүйистимал қилиш
- 362-мадда. Һакимийитини яки лавазимлиқ вакалитини ашуруп пайдилиниш
- 363-мадда. Лавазимлиқ шәхс вакалитини еливелиш
- 364-мадда. Тиҗарәтчилик паалийәткә қанунсиз қатнишиш
- 365-мадда. Қануний тиҗарәтчилик паалийәткә тосалғулук қилиш
- 366-мадда. Пара елиш
- 367-мадда. Пара бериш
- 368-мадда. Пара елишқа васитичилик қилиш
- 369-мадда. Хизмет бабини пайдилинип алдаш
- 370-мадда. Хизмити бойичә һәрикәт қилмаслик
- 371-мадда. Бепәрвалик

Коррупциялик һоқук бузушлар шундақла ҚЖниң Мәмурый һоқук бузушлар тоғрилиқ кодексида көрситилгән. Мәмурый һоқуқта коррупциялик һоқук бузушлар үчүн жәриме селиниду.

ҚЖниң Мәмурый һоқук бузушлар тоғрилиқ кодекси

- 676-мадда. Жисманий шәхсләрниң маддий соға-мурапаттарни қанунсиз бериши
- 677-мадда. Дөләт функциялирни орунлашқа вакаләтлик шәхсниң яки унинға тәңләштүрүлгән шәхсниң маддий соға-мурапатни қанунсиз елиши
- 678-мадда. Юридик шәхсниң қанунсиз маддий соға-мурапатни бериши
- 679-мадда. Дөләт органлириниң вә йәрлик өзини-өзи башқуруш органлириниң тиҗарәтчилик паалийәтни қанунсиз жүргүзүши вә қанунсиз кишим елиши
- 680-мадда. Дөләт органлири рәhbәрлириниң коррупциягә қарши чариләрни қолланмаслиғи
- 681-мадда. Илгири коррупциялик җинайәт қылған шәхсләрни ишқа қобуллаш

Әң нурғун учришидиган һоқуқ бузуш тәркиви — шәхсниң лавазимлиқ вакалитини сүйистимал қилиши, пара елиш, пара беріши.

Пара елиш — өмөлдарниң хизмет көрсөткөнлиги үчүн алған ахчиси яки қиммәт буюми. **Пара елиш** — өң ховуплук лавазимлиқ жинайәтлөрниң бири. Пара елишниң маңийити шуниндин ибарәтки, лавазимлиқ шәхс өзиниң хизметигө яки егилөватқан лавазимиға бағлиқ башқылардин қанунсиз маддий нәрсө яки ахча алиду. **Пара беріш** — шәхсниң лавазимлиқ шәхскө васитичи арқилиц әзи шәхсөн өзи бөргөн пара. Бунинда пара бөргүчи өзиниң мәнпийәтлирини яки мәхсөтлирини қанунсиз өмөлгө ашуриду.

Пара елиш вә пара беріш үчүн жаза — жөриме төлөш яки мүлкини мусадирә қилиш билән биллә өркинлигидин айриш, мәлум бир лавазимни егилөш һоқуқидин өмүрвайәт айриш.

Диққат ағдуруңлар!

Пара — у буюм яки ахча, жұмлидин чәт әл валютиси, башқа қиммәт нәрсиләр, қиммәт баһалиқ қәғәз-акцияләр, озук-түлүк вә санаэт товарлири, қозғалмас вә қозғалма мүлүк вә б.; мүлкий характердик хизметләр — пара алғучиға һәксиз көрситилиду; шундақла санаторий яки туристлик йолланмиларни һәксиз елиш; лавазимлиқ шәхсниң хиражитини вә оюн-тамашисини төлөш, жөндәш, қурулуш ишлирини жүргүзүш вә б.

Пара алғучи субъектлар — пәкәт дөләт хизметчилири, лавазимлиқ шәхсләр яки уларға тәңләштүрүлгөн шәхсләрдур. 18 яшқа толған шәхс пара бөргүчи субъект болуп һесаплиниши мүмкин.

Лавазимлиқ вакалитини сүйистимал қилиш — у лавазимлиқ шәхслөрниң өз хизметини пайда вә өвзәлликләр елиш үчүн пайдилиниши. Уларниң бу һөрикити башқа шәхслөргө вә тәшкилаттарға зиян көлтүриду.

Бу жинайәтниң *объекти* дөләт һакимийтиниң барлық тармақлири: қанун чиқириш, ижраий вә сот органдариниң, йөрлик өзиниң өзи башқуруш органдариниң бир қелипта ишлөш, башқуруш тәртивигө, уларниң мәнпийәтлиригө қәстлик қилиш болуп һесаплиниду.

Коррупция вә униң активетлири

Дөлөт хизметчисиниң лавазимлиқ вакаләтлирини сүйистимал қилиши һәм һәрикәтлиниш түридө, һәм һәрикәт қылмаслық түридө көрүнүши мүмкин. Лавазимлиқ вакаләтлирини сүйистимал қилиш гражданларниң конституциялық һоқуқлири билән өркинликлиригө хелә соң зиян йәткүзүши мүмкин, дөлөт органлириниң абройиға нұқсан кәлтүриду, шундақла башқа жинайәтлөрни йошурушқа вә қилишқа елип келиду.

Гражданларниң, тәшкилатларниң һоқуқлири билән қануний мәнпийәтлиригө яки қоғдидиған мәнпийәтлиригө соң дәриҗидә хилаплық қилиш — у хелә соң маддий зиян кәлтүрүштүр. Коррупциялық һоқуқ бузуш нәтижисидә юридик шәхскө йәткүзүлгөн зиян шу юридик шәхс паалийитиниң тохтап қелишиға, мәсуллат ишләп чиқиришни тохтитишиға, тәшкилатниң бир қелипта ишлишигө тосалғулуқ қилишқа елип келиду.

Шундақ қилип, коррупциялық һоқуқ бузушлар жәмийәткө, униң әзалириға интайин соң чиқим йәткүзиду; сәясий, маддий вә башқа зиян кәлтүриду, шундақла жәмийәтниң ижтимаий қәдрийәтлири билән асаслириға зиян елип келиду.

Коррупциялық һоқуқ бузушларға қарши һәрикәт қилиш йоллири. Коррупцияни пәйда қилидиған сөвәплөр билән шәрт-шараитларни ениқлап йоқитиши зөрүр; коррупцияниң алдини елиш, ениқлаш, йоқитиши вә униң ақивәтлириниму йоқитиши бойичө чариләрни көрүш лазим; дөлөт лавазимлирини егиләшкө үмүткар шәхслөрниң, шундақла уларға тәңләштүрүлгөн шәхслөрниң, шундақ лавазимларни егилөватқан шәхслөрниң көспий, ишчанлық вә мәнивий сүпәтлиригө тәләплөрни ашуруш зөрүр; дөлөт хизметидики лавазимлиқ шәхслөрниң вә уларға тәңләштүрүлгөн шәхслөрниң паалийитидә ашқарилиқни тәминләш лазим; шундақла коррупцияға қарши һәрикәт қилиш мәсилилиридә хадимларниң һоқуқ билім дәриҗисини ашуруш зөрүр. Шундақла аммивий өхбарат васитилиридә, жұмлидин аләмшумул компьютерлық Интернет тармақлирида коррупцияға қарши һәрикәт қилиш чарилирини йортуп туруш зөрүр.

Глоссарий

Коррупция — шәхсий пайда елиш үчүн дөлөт һакимийитини сүйистимал қилиш.

Коррупциялық һоқуқ бузуш — коррупция билән бағлинишлық яки коррупцияға шараит яритидиған һәрикәт.

Пара бериш — шәхс әмәлдарға өз мәнпийәт-мәхситини көзләп беридиған ахча, қыммәт буюм.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқлар

- Коррупциялик һоқук бузуш чүшәнчесини ечип көрситиңдар вә уларниң түрлирини атаңлар.
- Коррупциялик һоқук бузуш субъектлирини ениқлаңлар.
- Коррупциялик һоқук бузушқа қарши һәрикәт қилиш йоллирини атаңлар.

2-дәрижлик мурәккәп тапшуруқ. Коррупция немишкә дөләт билән жәмийәтке өн зиян кәлтүриду? Коррупцияның маһийитини ечип көрситиңлар.

3-дәрижилік мурәккәп тапшуруқ.

- Балилар бағчисиниң тәрбияйчысынан ата-анилар униң туғулған күніндә қиммәт буюмни соға қилди. Мошу вәзийәттә пара елиш түридики коррупциялик һоқук бузуш йүз бәрдиму?
- Банк хадими тонушиға нұрғун миқдарда кредит елип бәрмәкчи болуп, хизмети үчүн ахча сориди. Бу вәзийәттә коррупциялик һоқук бузуш бәлгүси барму?

Рефлексия. Мавзуның қандак өзләштүргининдерни шкала бойичә 1дин 10 баллғына баһалаңлар. Қандак мәсилиниң чүшәнмилиниңлар?

§ 28. ЖАЗА ВӘ ГУМАНИЗМ МӘСИЛИЛИРИ

Бұгүн дәристә:

- жинай ишлар һоқуқидиқи гуманизм принципиниң үгініміз;
- униң һоқуқий дөләт қуруштиқи роли билән әһмийитини баһалаймыз.

Асасий сөздәр:

- инсанийлық
- гуманизм принципи
- жинай ишлар һоқуқи

Гуманизм принципи Қазақстан Жүмһурийтінинде конституциялық түзүм асаслиридин келип чиқиду. Уларда шәхснин һоқуқлириниң үстүнлиги жақаланған. ҚЖ Конституциясында 1-маддисиға бенаен “Қазақстан Жүмһурийити өзини демократик, зайирлиқ, һоқуқий вә ижтимаий дөләт сүпитетіде тәстиқләйдү; адәм, униң наяты, һоқуқлири вә өркинликлири униң алий қәдрийәтлири болуп һесаплиниду”.

Әстә сақлаңлар!

Гуманизм принципи — у дөләтке адәмниң бекітілген тәсілдердің тәмінләш, жәмийәт билән шәхснин мәнпийәтлирини қоғдаш бойичә қоюлидиған тәләп.

Гуманизм һәммидин авал әқилгө мувапиқ вә адаләтлик жаза чарилирини қоллинишни билдүриду. Бу чариләр һоқук бузучиға вә жәмийәтниң башқа тәртиви тұрақсиз өзалириға тәсир қилиш һәкүкәттөн зөрүр болған чаңда қоллинилиши мүмкін. Жаза чарилири рәһимсиз болмаслиғи, адәмгө ағриқ вә азап елип көлмәслиги лазим.

Жинай ишлар қанунида гуманизм принципиниң иккі тәрипи тәкитләнгөн. Бириңидин, у жәмийәтниң қанунға бойсунидиған өзалириниң һоқуқлирини вә қануний мәнпийәтлирини жинай

қест қилишлардин ишөшлик һимайә қилишни көздө тутиду. Иккинчидин, гуманизм өйиплиниватқан шәхсниң ишида өйивини йениклитидиган өһваллар болса, жаза тәсирини мәлум дәрижидө юмшитиштин ибарәт.

Гуманизм принципи пәкәт айрим шәхсниңла өмәс, бәлки пүткүл жәмийәтниң мәнпийәтлирини һимайә қилишни көздө тутиду.

Гуманизм — у нормилар билөн бәкитилгән мәнивий-ноқуқий тәләплөр системисидур.

24-схема

Гуманизм төвәндикі тәләпләр арқылы ипадилинду:

- Жағапқәрликни бәлгүләйдиган яки күчәйтидиган қанун һәриkitiniң әкеси күчиниң йоқлуғи;
- Ишәндүрүш вә көндүрүшниң маслишип Қоллинилиши;
- Гражданларни тәрбияләш;
- Адәмни жисманий азаплимаслиқ яки униң қәдир-қиммитини һақарәтләп камситмаслиқ;
- Гражданларниң мәнивий қәдрийәтлирини сақлап һимайә қилиш;
- Адәмни, униң һоқуқлирини вә әркинликлирини алий қәдрийәт сұпитидө етирап қилиш;
- Гражданларниң һоқуқлирини, әркинликлирини һимайә қилиш капаләтлири

Гуманизм идеалири КЖ Жинай ишлар кодексида өз әксини тапқан. Униңда гражданларниң һоқуқлирини вә әркинликлирини жинаай қест қилиштин қоғдаш жинаай ишлар қануниниң өң муһим вәзиписи дәп жақаланған.

Гуманизмниң намайән болушиниң бир нәччө аспекті бар. **Униң биринчи аспекті** уруп қийнаш, зорлукни вә адәмниң қәдир-қиммитини һақарәтләйдиган муамилә-мунасиветни мәнъий қилиш тоғрилиқ тәләптө очуқ вә еник ипадиләнгөн.

Гуманизм мәнивий-юридик категория сұпитидө адәмниң өхлақ-тәртивиниң қандақ болушидин — қанунийму яки қанунсизму — қетъий нәзәр, адәмгә һөрмәт билөн муамилә қилишни көздө тутиду. Һоқуқ нормилири системиси жинаай һоқуқ бузғанлиқ үчүн жаза тайинлаш шәртлири билөн тәртивини бәлгүләйду. Хусусән камаләт

Адәм, униң наяты, һоқук вә әркинликлири —
ҚЖда алий қәдрийәт несаплиниду (ҚЖ Конституциясы, 1-мадда)

йешиға йәтмигөнлөргө, һамилдар аялларға, чарисиз қалған шәхслөргө мұнасиветлик уларниң мәнпийәтлирини қоғдашқа жуқури дәрижидә көңүл бөлүниду.

Гуманизм принципиниң иккінчи аспекті жинайәт үчүн жарапқөрликниң мүқәррәрлиги билән шәклөн баравәрлик принципиниң нисбәт алайдыклиридин ибарәт.

Гуманизмниң мошу аспектлири мәнавият-этика жәһеттін һоқук бузғучини көчүрүштин, униңға рәһим қилиштин ибарәт. У һоқук бузған айрым субъектлар үчүн йеникчиликтер беріш, амнистия яки толук көчүрүш чарилирини қоллиниш билән ипадилиниду. Һамилдар аялларға вә балилири кичик аялларға жазасини өтәш қәрәлини кейинки қалдуруш чариси қоллинилиши мүмкін. Жинай ишлар қанунида шундақла камаләт йешиға йәтмигөнлөр, яшанған адәмлөр үчүн йеникчиликтер көздө тутулған.

Шундақ қилип, гуманизм принципи — у қоллиништиki қанунда бәkitilgən, субъектларға инсаний, рәһимдил, һөрмәт билән муамилә қилиштин ибарәт асаслық идеядур. Шәхскө юридик жарапқөрлик, тәсир қилишниң қаттық жазалаш чарилирини қолланмай, һөриkitigө мувапик дәрижидә бөлгүлиниду.

Глоссарий

Гуманизм — у нормилар билән бәkitilgən мәнивий-һоқуқий тәләплөр системиси. У адәмни алий қәдрийәт дәп етирап қилиду, юридик муһим әһвалларда адәм вә гражданларниң һоқуқлирини, әркинликлирини, шәнини вә қәдир-қиммитни, жәмийәт мәнпийәтлирини қоғдайду.

Тәкшүрүш соаллири вә тапшуруқ

- Гуманизм принципи деген немә? Униң асасий маһийити немидә?
- "Жинай ишлар һоқуқида гуманизм принципи керәкму?" намлық мавзуда муназирә өткүзинчлар. Мону соалларға жавап беріңдер:
Гуманизм принципи бизгә немә бериду? Жинай ишлар һоқуқида у принципсиз қандақ болиду? Немишкә бу принцип нәқ жинай ишлар һоқуқи үчүн интайин муһим?

1-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ. Жәдвәлни толтуруңдар.

24-жәдәвәл

Һоқуқтика гуманизм

Гуманизм — мәнивий-юридик категория сұпитидә	Гуманизм — мәнивий-этикилиқ категория сұпитидә

2-дәрижилик мурәккәп тапшуруқ.

- "Намылдар аялларға, наресидә балилири бар аялларға вә қамалат йешиға толмиғанларға жазасини өтәш һөкүмини кейингә қалдуруш бойичә йеникчилик беріш немишкә бәк муһим?" мавзусиға сөһбәт өткүзүңдар? Бу хил йеникчиликләрниң әрқинлигидин мәһрум қилинған жайларда жазасини өтәштиki иjтимайи әһмийити немидә?

Рефлексия. Мавзуни қандақ өзләштүргининдерни шкала бойичә 1дин 10 баллғын баһалаңдар. Қандақ мәсилини чүшәнмидиндер?

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

ХУЛАСӘ

Қиммәтлик оқуғучилар!

Силәр жил давамида “Ноқуқ асаслири” оқуш пәнини оқуп үгөндіңдар. Силәр заманивий дунияда нәк ноқуқ билән дәләтниң жәмийәтлик тәртипни, жәмийәтлик разимәнликни вә турақлиқни тәминләйдиган асасий институтлар екәнлиги тоғрилиқ тәсөввурға егө болдуңлар. Чүнки пәкәт ноқуқ билән дәләт адәмни һөрхил хилаплиқлардин қоғдалайду вә қоғдиши лазим.

Силәр өнди ноқуққа ениқлима берәләйсиләр, униң бәлгүлирини, ижтимаий нормилар системисидики орнини ениқлашни билисиләр. Силәр шундақла елимиздә ноқуқий дәләтни вә гражданлик жәмийәтни қуруш муһимлиғи, зәрүрлиги тоғрилиқ ейтеп берәләйсиләр.

Силәр Қазақстан Жұмһурийитиниң конституциялық түзүми, дәләт органлириниң системиси тоғрилиқ, өз ноқуқиңдар, вәзипә-мәжбүрийәтлириңдар һәккідә билдиңлар. Силәр өнди гражданлик, аилә, мәмурий вә жинаий ишлар ноқуқи нормилири билән рәтлинидиган мұнасивәтләр һәккідә ейтеп берәләйсиләр.

Силәр қанунни бузса, жазаси билән биллә юридик жавапқөрлик йүз бериши мүмкін екәнлигини еник чүшәндиндер. Силәр өнди өз ноқуқиңдар вә мәнпийәтлириңдарни қануний йол билән қоғдашни билисиләр.

Силәрниң һәр қайсиңдар қанунға өмәл қилиш вә униң нормилири бойичә яшаш қанчилик муһим екәнлигини чүшәндиндер дәп ойлаймыз.

Қазақстанлиқтарниң йеңи өвләди ноқуқий дәләт билән пухралиқ-гражданлик жәмийәтни қурушқа вә елимизниң пүткүл хәлқиниң бәхит-саадити үчүн адил өмгөк қилишқа интилиши лазим. Силәргө муваппәкійәтләр тиләймиз!

Нәрмәт билән дәрислик мұәллилери

ТӘВСИЙӘ ҚИЛИНГАН ӘДӘБИЯТЛАР ТИЗИМИ

Хәлиқара актлар

1. Всеобщая декларация прав человека. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г.
2. Устав Организации Объединенных Наций. Принят 26 июня 1945 г. в Сан-Франциско.
3. Венская Конвенция о праве международных договоров. Подготовлена Комиссией международного права ООН, подписана в Вене 23 мая 1969 г.
4. Конвенция о защите прав детей. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 20 ноября 1989 г.
5. Конвенция о правах инвалидов. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 13 декабря 2006 г.

Нормативлик һоқуқ актleri

1. Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 г.
2. Конституционный закон Республики Казахстан от 28 сентября 1995 г. "О выборах в Республике Казахстан".
3. Конституционный закон Республики Казахстан от 26 декабря 1995 г. "О Президенте Республики Казахстан".
4. Конституционный закон Республики Казахстан от 16 октября 1995 г. "О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов".
5. Конституционный закон Республики Казахстан от 18 декабря 1995 г. "О Правительстве Республики Казахстан".
6. Конституционный закон Республики Казахстан от 29 декабря 1995 г. "О Конституционном совете Республики Казахстан".
7. Конституционный закон Республики Казахстан от 25 декабря 2000 г. "О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан".
8. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г.
9. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 г.
10. Экологический кодекс Республики Казахстан от 9 января 2007 г.
11. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть). Принят 27 декабря 1994 г.
12. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть). Принят 1 июля 1999 г.
13. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 г.
14. Кодекс Республики Казахстан "О браке (супружестве) и семье" от 26 декабря 2011 г.
15. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 г.
16. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г.
17. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 г. "О противодействии коррупции".

18. Закон Республики Казахстан от 23 января 2001 г. "О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан".
19. Закон Республики Казахстан от 4 мая 2010 г. "О защите прав потребителей".
20. Закон Республики Казахстан от 28 июля 2007 г. "Об образовании".

Илмий нәширләр

1. Научно-практический комментарий к Конституции Республики Казахстан. Алматы: Раритет, 2015. 536 с.
2. Назарбаев Н. А. Эра независимости. Астана, 2017. 233 с.
3. Назарбаев Н. А. В сердце Евразии. Алматы, 2005. 344 с.
4. Назарбаев Н. А. Стратегия независимости. Алматы: Атамура, 2003. 312 с.
5. Назарбаев Н. А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. Опубликовано 12 апреля 2017 г.
6. Абай Кунанбаев. Собр. соч. М., 1954. 255 с.
7. Аль-Фараби. Добродетельный город. Философские трактаты: Сб. соч. в 4-х книгах. Алматы: Международный клуб Абая, 2014. 344 с.
8. Артыкбаев Ж. О. Казахстанское общество XIX в.: традиции и инновации. Отв. ред. Арғынбаев Х., Кузембайұлы А. Караганда. Полиграфия, 1993. 331 с.
9. Букейханов А. Шыгармалары (Сочинение). Алматы: Жалын, 1994. 344 с.
10. Культелеев С. Т. Экологическое право Республики Казахстан: учебное пособие. Алматы, 2003. 234 с.
11. Ибраева А. С. и др. Теория государства и права. Учебное пособие. 3-е изд. С доп. и изм. Алматы: Жеті Жарғы, 2017. 344 с.
12. Права человека для всех / Под общей редакцией Мухтаровой А. К. Учебное пособие для учащихся общеобразовательных школ. Алматы, 1999. 262 с.
13. Сапаргалиев Г. С. Конституционное право Республики Казахстан. Алматы: Жеті Жарғы, 2010. 544 с.
14. Сулейменов М. К. Право как система. М.: Статут, 2016. 360 с.
15. Таранов А. А. Административное право Республики Казахстан. Академический курс. Алматы, 2003. 455 с.

АТАЛҒУЛАР ЛУФИТИ

Абсентеизм — сайлиғучиниң сайламға көлмәслиги.

Адәм һоқуқи вә әрқинлиги — адәм мәнпийитини қанаэтләндүрүшкә қаритилған, қанун арқилиц қоғдалған тәртиплик чарә.

Ажришиш — нека қанунда ениқланған бәлгүлүк бир вәқәләрниң йуз беришигә бағылғы яки рәпиқиләрниң бириниң яки иккисиниң бирдәк хәниши билән тохтитилиду.

Аилә — некадин, түкқанчилиқтін, бала беківелиштин яки балиларни тәрбийиләшкә елишниң башқиму объектлардин пәйда болидиган вә аиләвий мунасивәтләрни күчәйтиш билән тәрәккүй өткүзүшкә тәсирини тәккүзидиган мұлуклук вә шәхсий мұлуккә мунасивәтлик әмәс һоқуқлар билән бағлинишлик болған адәмләр топи.

Аиләвий һоқуқ — аиләвий мунасивәтләрни рәтләйдиган һоқукий нормиларниң жиғиндиси.

Алаһидә қоғдилидиган тәбии территорияләр — тәбии-коруқлук фондларни сақлаш вә әслигә кәлтүрүш мәхситидә дөләт тәрипидин алаһидә һимайигә елинған йәр, су, орман вә йәр асти байлиқлириниң бөләклири.

Алимент төләйдиган келишим — алимент төлигүчиниң алимент алғучиға келишимдә бәлгүләнгән миқдарда маддий тәминат хиражитини берип турушқа мәжбурлайдиган шәрти.

Алиментлар (нәпәкә) — қанунда бәлгүләнгән әһвалларда аилиниң бир әзасиниң иккінчи бир әзаси пайдисиға төләшкә тегишлиқ бәлгүлүк бир мәбләг.

Алиментлик мәжбурийэт — бу сотниң қарап яки тәрәпләрниң келишиими асасида пәйда болған һоқукий мунасивәтләр. Үниңға мунасивәтлик алиментлик мәжбурийити бар адәм (төлигүчи) башқа адәмгә (алимент алғучиға) уни бекішқа нағәтлик малийә төләп турушқа мәжбурлиниши, әнді алғучиниң уни тәләп килишқа һоқуқи бар.

Ата-аниларниң һоқукий мунасивити — ата-анилар билән бала арисидики шәхсий вә мұлуклук мунасивәтләр жиғиндиси.

Атмосферилік һава — атмосферилики газларниң тәбии арилашмиси.

Әң төвән мааш миқдари — мұлукчилик шәклидин қәтъий нәзәр тәшкілатларда яллинип ишләватқан адәмләргә Қазақстан Жумһурийитиниң Конституцияси капаләтләндүридиған ахчилик төләмләрниң минимуми.

Әмгәк мәжбурийэтлири — хизметчи вә иш бәргүчиниң индивидуал әмгәк вә колективлик шәртнамилири билән бағылғы мәжбурийэтлири.

Әмгәк һәккі (маashi) — қылған ишиниң мурәккәплигигә, миқдариға вә сүпитигә мувапиқ төлинидиган мұқапат (дарамәт).

Әтрап мұнит — инсанийэтниң яшаш вә паалийэт елип бериш мұнити, адәмниң қоршап турған тәбии вә у өзи бәрпа қылған маддий дүния.

Әтрап мұнитни қоғдаш — әтрап мұнитниң сүпитини яхшилашқа қараңтурған дөләтлик вә жәмийетлик чарә-тәдбиrlәрниң системиси.

Әтрап мұнитниң мониторинги — әтрап мұнитниң налитини күзитиш вә адәмләрниң һәм башқа тирик организмларниң саламәтлиги үчүн зиянлик яки хәтәрлик жиудий вәзийэтләрниң шәкиллиниватқанлиғи тоғрилик өскәртиш.

Васийлиқ вә һамийлиқ — ата-анисиниң һамийлиғисиз қалған балиларни тәрбийиләш. 14 яшқа толмиған балилар васийлиққа елиниду, әнді 14—18 яштиқи камаләткә йәтмігән балиларға һамийлиқ қилиниду.

Вето — дөләт башчисиниң парламент қобуллиған қанунни жарий қилишни тохтитиш һоқуқи.

Демократия — 1. Хәлиқ һакимийити. 2. Хәлиқчил һакимийэтниң мәнбәси дәп етирап қилишқа асасланған, жәмийэттиki сәясий тәшкилат шекли.

Дөләт (мәмликәт) — жәмийэтниң сәясий-ихтисадий, мәдәний-ижтимаий системисини бир излиққа чүширидиған, жәмийэтни башқуридиған вә сақтайтидиған негизги институт.

Дөләт башчиси — дөләтниң әң алай лавазимлиқ шәхси, башқа әлләр билән мунасиветтә униң рәсмий вәкили болуп һесаплиниду.

Дөләтлик хизметчи — дөләтлик органда бәлгүләнгән тәртиптә мааш-һәк төлинидиған хизметни егилігән вә дөләтниң мәжбuriйэтлири билән хизметини әмәлгә ашуруш мәкситидә хизметлик вакалитини әмәлгә ашуридиған Қазақстан Жумһурийитиниң пухраси.

Жысманий шәхс (физическое лицо) — һоқукий мунасивәтләрдә субъектлик һоқуқ вә қануний мәжбuriйэтләрни (индивиду); қанде териқисидә елип мацидиған адәм; мону категорияләрниң биригә ятидиған: қануний қабилийэтликкә егә дөләт пухраси, чәтәл пухраси, пухралиғи йоқ адәмләр.

Зиянлик (паскинилаштурғучи) маддилар — адәмниң саламәтлигигә вә әтрап муһитқа зиянлик тәсир қилидиған химиялик вә биологиялик маддилар.

Импичмент — дөләт башчисиға билдүрүлгән ишәнмәслик институти.

Инаугурация — дөләт башчисиниң хизметигә киришишиниң тәнтәниликтәр рәсмийити.

Индивидуал әмгәк шәртнамиси — хизметчи вә иш бәргүчиниң оттурисида түзүлидиған иккитәрәплимилик язмичә шәкилдики келишим. Униңға бенаән хизметчи мәлум мутәхәссислик бойичә ишларни бәжирашкә, әнді иш бәргүчи болса, хизметчигә қылған иши үчүн өз вактида вә толук көләмдә иш һәккүни вә башқа төләмләрни төләшкә, әмгәк вә колективлик шәртнамә төрлилік қанунда көздә тутулған әмгәк шараптини тәминләп беришкә мәжбuriйэт алиду.

Иш бәргүчи — хизметчи униң билән әмгәк мунасивәтлирини орнитидиған юридик (қануний) яки жысманий шәхс.

Иш вакти — хизметчи иш бәргүчиниң актлири вә индивидуал (шәхсий) әмгәк шәртнамисиниң тәләплиригә мувалиқ өзиниң әмгәк мәжбuriйэтлирини орунлайдиған вакти.

Ишәнчә билдүрүлгән адәмләр — намзатлар вә сәясий партияләргә сайлам мәвсүмини жүргүзүшкә ярдәмлишидиған шәхсләр, булар сайлам алдида тәшвиқат-тәрғибат жүргүзиду, уларниң мәнпийэтлирини билдүриду.

Кодекс — мұқум жәмийэтлик мунасивәтләрни рәтләйдиған, һоқукий рәсимләрни бириктүрүп, системилаштуридиған қанунлар мәжмуәси.

Компенсацияләр — иш режими вә әмгәк шараптириға, ишни бәжиргән вакиттики хизметчиниң тартқан чиқимлириниң орнини толтурушқа бағылған төлинидиған пуллук төләмләр.

Конвенция — мәхсус мәсилиләр бойичә түзилидиған хәлиқарылық шәртнамә.

Конституция — дөләтниң алай һакимийәт органлириниң қурулумини, пухраларниң һоқуқ вә әркинликлигини, әл өмридики интайин мұнім мәсилиләрни рәтләйдиған, алай қануний күчи бар, дөләтниң негизги акти.

Конституциялық қанунлар — асасий жәмийэтлик мунасивәтләрни рәтләйдиған, мәхсус тәртиптә қобулланған, екімдики қанунийэтниң негизи болуп һесаплинидиған, Конституциядә дәл көрситилгән қанунлар.

Қануний шәхс (юридическое лицо) — ҳусусий мұлукчилик, егилік жүргүзүш яки оператив башқурууш һоқуқида умумий мүлки бар вә бу мұлукләргә өзиниң мәжбuriйэтлири бойичә җавап беридиған тәшкилат, у өз намидин мүлкий вә

шәхсий мүлкий өмәс һоқуқтарни алалайду вә өмәлгә ашуралийду, мәжбурийэтләрни өтәйду, сotta дәвагәр вә жавапкәр болалайду.

Қануннамә — дәләттә еник түрдә қоллиниливатқан нормативлик һоқуқий актларниң жиғиндиси.

Құжының Конституциялық Кеңиши — Қазақстан Жүмһурийити Конституциясинаң алий мәртевисини тәминләйдиган дәләтлик орган.

Хизметчи — иш бәргүчи билән өмгәк мұнасивәтлиридә турғучи вә индивидуал (шәхсий) өмгәк шәртнамиси бойичә ишларни беваситә бәжиргучи жисманий шәхс.

Четәл пухралири — һазирму өзи яшаватқан территориядикі дәләтниң пухраси болуп несапланмайдиган вә өзиниң башқа бир дәләтниң пухраси екәнлигини испатладайдиган шәхс.

Маһарәт (квалификациялық) разряди — хизметчиниң өзи бәжирдиган ишлириниң мурәккәплигини көрситидиган маһарәт дәрижиси.

Мәмурый дәләтлик хизметчи — дәләтлик сәясий хизметчиләр қатариға кирмәйдиган, дәләтлик органда турақтық кәспий асаста хизметлик вакаләтлигини өмәлгә ашуридиган дәләтлик хизметчи.

Мәмурый жаза — мәмурый һоқуқ бузғучилиқ ясиғанлиғи үчүн қоллинилидиган жавапкәрчилик чариси.

Назарәтчи — намзатниң, жәмийэтлик тәшкилаларниң намидин сайламниң дурус өтүшини назарәт қилидиган жәмийэтниң вәкили.

Нека — рәпикиләр арисида мүлүккүл вә мүлүккүл өмәс шәхсий мұнасивәтләрни пәйда қилидиган аилини қуруш мәхсити билән, қанунда бәлгүләнгән тәртип бойичә тәрәпләрниң әркін вә толук келишими әһвалида түзүлгән әр вә аял арисидики тәң һоқуқлук иттипақи.

Нека вә аилиниң юриедикциялық түри — аилиниң һоқуқи бузулған яки келишәлмигән һоқуқни һимайә қилиш бойичә вакаләтлик дәләтлик органларни қатнаштуруш арқылы өмәлгә ашурулиду.

Нека вә аилә һимайесиниң юриедикциялық өмәс түри — аилиниң һоқуқ вә мәнпийэтлирини һимайә қилиш бойичә пухралар вә колективларниң иш-һәрикәтлири, улар бу һәрикәтләрни дәләтлик органлардин ярдәмлишишни тәләп қилмайла, өзлири өмәлгә ашуриду.

Некалиқ шәрт — некалашқучиларниң яки рәпикиләрниң некада турған вактидики яки уни бузғандыки мүлкий һоқуқ вә мәжбурийэтлирини ениқлайдиган келишимләр.

Некалишиш йеши — некалишиш һоқуқи башлинидиган яш.

Наким — Қазақстан Жүмһурийити Президентиниң вә һөкүмитиниң йәрлик ижрай органдырыға рәhbәрлик қилидиган (у қурулған әһвалда) вә өзигө тегишилик территориядә дәләтлик сәясәтни өмәлгә ашуридиган вәкили.

Некумәт — ижрай органдар системисини башқуридиган, уларниң хизметигө йетәкчилик қилидиган ижрай һакимийэтниң алий органды.

Нәрикәт қабилийэтликлиги — шәхсниң өз һоқуқ вә мәжбурийэтлирини өмәлгә ашуруш мүмкінчилиги вә өз һәрикәтлири үчүн жавапкәр болуш қабилийэтликлиги.

Ноқуқ — дәләт тәрипидин қанунлаштурулған, умумға бирдәк мәжбурий нормилар системиси.

Парламент — қанунлар қобуллайдиган алий вакаләтлик орган.

Патронат — ата-анисиниң ғәмхорлуғисиз қалған балини шәртнамә бойичә башқа пухраларниң аилисигә тәрбийиләшкә беридиган тәрбийиниң бир түри.

Пенсияләр — 1) пухраларға дәләт яки башқа субъектлар тәрипидин қанунда көздә тутулған әһвалларда турақтық һалда өмүр бойи төлинидиган пул төләми;

2) топлиғучи пенсиялық фондларниң мәркизидин төлинидіған пенсиялық төләмләрниң жүргінмиси.

Президент — жүмһурийётниң дәләт башчысы.

Пухралиғи йоқ адәмләр — өзиниң бир дәләтниң пұхраси екәнлигини испат-
лалмайдыған шәхс.

Пухралиқ — адәм вә дәләт арисидики өз ара һоқуқ вә мәжбүрийэтләрни
билдүридиған һоқуқтый алақә.

Референдум — интайин муһим мәсилиләр бойичә пүткүл хәлиқлиқ аваз бериш.

Сайлам — аваз бериш арқылы дәләтлик органларни қуруш усули.

Сайлам алдыдик тәшвиқат — сайлиғучиларниң мәлум бир намзатни, сәясий
партияни яқлап яки қарши аваз беришкә қатнишишқа түрткә болуш мәхситидики
хизмети.

Сайлам капаләтликлири — өз әркени билдүрүшниң әркинлиги вә сай-
лам өткүзүшни тәминләш үчүн дәләт тәрипидин тәстикләнгән چарә-тәдбиrlәр
системиси.

Сайлам һоқуқи — президент, парламент вә мәслихәт депутатлириниң, шун-
дақла йәрлик башқуруш органлириниң сайлимими уюштуруш вә өткүзүшниң
тәртивини рәтләйдиған конституциялық-һоқуқтый нормиларниң жиғиндиси.

Сайлам һоқуқиниң принциплири — сайлам жәрияниң барлық қатнашқу-
чилири башчиликка елишқа тегишлиқ, сайлам һоқуқи институтлири вә норми-
лири асасқа елинидиған йетекчи қаидиләр.

Сайлам органлири — сайламни тәйярлаш вә өткүзүшни уюштуридиған
Қазақстан Жүмһурийитиниң дәләтлик органлириниң (сайлам комиссиялири)
жиғиндиси.

Сахта нека — айлә қуруш мәхситини көзлимәйдиған, қандақту бир мүлүккүк
һоқуққа вә паравәнликкә қол йәткүзүш мәхситидә түзүлиду.

Сәясий партия — пухраларниң һәр хил ижтимаий груплириниң ижрай
накимийэт органлири вә йәрлик өзини-өзи башқуруш органлири арқылы өз
мәнпийэтлирини һәл қилиш мәхсити вә уни тәшкилләш (куруш) арқылы
өзлириниң сәясий әрк-хәнишини билдүрүшкә қаритилған ихтиярий бирләшмиси.
Сәясий партияләрниң пүткүл хәлиқ намидин сөз қилиш һоқуқи йоқ.

Сәясий-дәләтлик хизметчи — тайинлиниши (сайлиниши), хизметтин (лавази-
мидин) бошитилиши вә хизмет-паалийитиниң ениқлиғучи-сәясий характерға егә
вә сәясий мәхсәт һәм вәзипиләрни әмәлгә ашурушқа мәсъул дәләтлик хизметчи.

Сот накимийити — дәләтлик накимийэтниң мустәқил тармиғи, жүмһурийэт
намидин әмәлгә ашурулиду вә пәкәт сот арқылы, пухра вә тәшкилатларниң
һоқуқлирини, әркинликлирини, қануний мәнпийэтлирини қоғдаш үчүн,
Конституцияниң, қанунларниң, башқыму нормативлик һоқуқтый актларниң
хәлиқарлық сәвийәдә орунлинишини тәминләш үчүн қурулиду.

Экология — жанлық организмларниң өзлириниң яшаш муһити билән өз ара
нәрикәтлишиши тоғрилық илим.

Экологиялық һоқуқ — әтрап муһитни зиянлық химиялық, физикилық вә био-
логиялық тәсирдин қоғдашқа, найванатлар дуниясини қоғдаш вә пайдилинишқа
аит жәмийэтлик мұнасивәтләрни рәтләйдиған һоқуқтый нормиларниң жиғиндиси.

Экоцид — өсүмлүк яки найванатлар дуниясини аммивий қириш, атмосфе-
ра, йәр вә су ресурсларни оғилаш-зәһәрләш, шуниң билән биллә экологиялық
апәтләрни пәйда қилидиған яки шуниңға сәвәпчи болидиған паалийэтләрни
әмәлгә ашуруш.

МУНДӘРИЖӘ

Киришмә сез 4

I бөлүм. ҢОҚУҚ ВӘ ДӨЛӘТ

§ 1. Ңоқуқ чүшөнчиси.....	5
§ 2. Ңоқуқий дөләт	12
§ 3. Гражданлик жәмийәт	17

II бөлүм. КОНСТИТУЦИЯЛИК ҢОҚУҚ

§ 4. Конституциялик тұзум асаслири.....	21
§ 5. Адәм вә гражданниң ңоқуқлири вә әркинликлири.....	25
§ 6. Дөләт органдариниң Конституциялик системиси.....	35
§ 7. Қазақстан Жұмбырийитиниң сайлам системиси	40

III бөлүм. ГРАЖДАНИК ҢОҚУҚ

§ 8. Гражданник ңоқуқ чүшөнчиси.....	45
§ 9. Мұлук ңоқуқи.....	49
§ 10. Гражданник ңоқуқтиki мәжбuriйетlөr вә жавапкөрлик.....	52
§ 11. Истималчилар ңоқуқлирини һимайә қилиш.....	55

IV бөлүм. ӘМГӘК ҢОҚУҚИ

§ 12. Әмгәк ңоқуқи чүшөнчиси	61
§ 13. Әмгәк шарапти. Әмгәкни қоғдаш	64
§ 14. Әмгәк шәртнамиси.....	70

V бөлүм. АИЛӘВИЙ ҢОҚУҚ

§ 15. Аиләвий ңоқуқ чүшөнчиси	74
§ 16. Некани тұзуш вә бекар қилиш шәртлири.....	79
§ 17. Аиле өзалириниң ңоқуқлири вә мәжбuriйетлири.....	83
§ 18. Балиларниң ңоқуқлири вә мәжбuriйетлири	87
§ 19. Аилиниң жәмийәт үчүн өhмийити.....	93

VI бөлүм. МӘМУРИЙ ҢОҚУҚ

§ 20. Мәмурый ңоқуқ чүшөнчиси	97
§ 21. Мәмурый ңоқуқ бузушлар	102
§ 22. Мәмурый жавапкөрлик	108
§ 23. Мәмурый ңоқуқ бузушлар профилактикасы.....	113

VII бөлүм. ЖИНАЙ ИШЛАР

§ 24. Жинаяй ишлар ңоқуқи чүшөнчиси	120
§ 25. Жинаяй ңоқуқ бузуш чүшөнчиси.....	124
§ 26. Жинаяй жавапкөрлик чүшөнчиси	130
§ 27. Коррупциялык ңоқуқ бузушлар	135
§ 28. Жаза вә гуманизм мәсилилири	140
Хуласә.....	144
Тәсісий қилинған әдебияттар тизими	145
Аталғулар луғити.....	147

Учебное издание

Ибраева Алса Саламатовна
Гончаров Сергей Борисович

ОСНОВЫ ПРАВА

Учебник для 9 классов общеобразовательных школ
(на уйгурском языке)

Редактор *P. Fожамбэрдинев*
Бәдийи редактор *L. Уралбаева*
Техн. редактор *I. Тарапунец*
Компьютерда сәһипилигөн *Ч. Рузиева*

Нәшриятқа Қазақстан Жұмғарийити Билим вә пән министрлигинин
№ 0000001 дәлелтік лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгөн

ИБ № 6023

Нәширгө 05.09.19 қол қоюлди. Формати 70·100¹/₁₆. Офсетлик қөғөз.
Індиң түри "SchoolBook Kza". Офсетлик нәшир. Шәртлик басма тавиғи 12,26.
Шәртлик бояқ һәжими 49,69. Інесапқа елинидиган басма тавиғи 8,07.
Тиражи 2500 данә. Бүйрутма №

"Мектеп" нәшрияти, 050009, Алмута шәнири, Абай проспекти, 143

Факе.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.

Тел: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.

E-mail: mektep@mail.ru

Web-site: www.mektep.kz

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217